

Ҳабибулла Қодирий

ОТАМ ҲАҚИДА

Ҳотиралар

Тўлдирилган иккинчи нaшри

Тошкент
Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1983

Қодирий, Ҳабибулла.

Отам ҳақида: Хотиралар.— Тўлдирилган 2-нашри.
— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.— 224 б.

Ўзбек совет адабиётининг асосчиларидан бири Абдулла Қодирийнинг ҳаёти ва ижоди ғоят бой ва сермазмун. Атоқли сўз санъаткорининг ижодини илмий ўрганиш у ҳаётлигидаёқ бошланган. Вақт ўтиши билан Абдулла Қодирий ижоди янада салмоқ ва янги-янги мазмун кашф этди. Адиб шахсига қизиқиш ортди.

Қўлингиздаги китоб адибнинг ўғли, таниқли қаламкаш ва шифокор Ҳабибулла Қодирий қаламига мансуб. Асар муаллифи Абдулла Қодирий ҳаёти, асарларининг ёзилиш тарихи ҳақида мароқ билан ҳикоя қилади. Муаллиф фақатгина отаси ҳақида маълумот бериб қўя қолмай, балки йитирманчи-ўттизинчи йилларда яшаб ижод этган кўпгина адиблар, олимлар ҳақида ҳам, Абдулла Қодирийнинг рус ёзувчилари билан дўстона муносабатлари ҳақида ҳам сўз юритади. Бу асар ўша давр адабиётини, маданий ҳаётини ўрганишда қимматли манбадир.

Кадыри Х. Об отце: Воспоминания.

83.3Ўз7

К 4702570200—66
М352(04) — 83 18—83

Абдулла Қодирий, мен техникумда ўқийдиган пайтлардаёқ машҳур ёзувчи, ҳаммамиз қўлдан қўймай ўқийдиган ўзбек адабиётидаги биринчи улкан ва гўзал романининг автори эди.

Абдулла Қодирий истеъдодли, қалби бутун ва ўзига хос равишдаги шахс эди.

Абдулла Қодирийнинг прозаси биринчи навбатда ғоятда ҳаётийлиги билан ажралиб туради. Қодирийнинг тилидан у халқнинг бой ва ажойиб тилини ғоятда яхши билганлиги яққол сезилади. Унинг романлари ана шундай гўзал тил билан ёзилган. У туғма эпик ёзувчи, кенг кўламдаги мастер, юксак маънодаги реалист санъаткор эди.

ОЙБЕК

МУАЛЛИФДАН

Садриддин Айний ўз эсдаликлари муқаддимасида хотира ёзишнинг бадий асар яратишга қараганда бир мунча қийин, мураккаб эканлигини айтиб ўтади. Бу хотира ни ёзарканман, Айнийнинг ушбу фикрини қайта-қайта кўнгилдан кечирдим ва тасдиқладим. Чўпки хотира ёзишда қалам факт-далиллар кетидан эргашади, четга чиқа олмайди. Бу шарт хотира ёзувчини чеклаб қўйиб, уни кўп излашларга мажбур қилади.

Одатда ўтмишдаги бирор шахснинг ҳаётини ўрганилмоқчи бўлса, асар унинг асарлари, кундалик хотира дафтари, бировлар билан ёзишма мактублари, таржимаи ҳоли, архив хат-ҳужжатлари ва у шахс ҳақида ёзилмиш хотиралардан фойдаланилади, тегишли хулосалар чиқарилади. Афсуски, Қодирий ҳаётини ўрганишда (асарлари ва бир қисқа таржимаи ҳолини истисно қилганда) бунингдек ҳужжатларга жуда оз дуч келамиз. Қодирий хотира дафтар тутиш, таржимаи ҳол ёзиш, хат-ҳужжатлар тўплаш, бировларга хат ёзишни одат қилмаганлар. Баъзи бир бор хат-ҳужжатлар эса йўқолиб кетган.

Бинобарин, мен бу хотира ни ёзишда, асосан, Қодирий асарларидаги баъзи маълумотларга, жуда оз бўлса-да, қолдиқ ҳужжатларга, яқинларнинг оғзаки берган шаходатларига ва кўпроқ у киши тарбиясида ўн тўққиз йил яшаб кўрган-кузатган, ёшликда эшитган ўз хотираларимга суяндим.

Мен албатта асарда чуқур таҳлил ва илмий мулоҳазаларга киришмадим. Фақат фактлар баён қилиб, Қодирийнинг ҳаёти ва ижод йўлини мумкин қадар кенгроқ ёритишга ва шу орқали ўша давр нафасини китобхон кўз олдига гавдалантиришга ҳаракат этдим.

Хотирада марҳум Садриддин Айний, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Мўминжон Муҳаммаджон ўғли (Тошқин), Ғайратий, Миртемир, Ҳабиб Нўъмон, Баҳром Иброҳимов, Ҳамид Сулаймон, Наби Юсуфий, Мансур Афзаловлардан ҳам озми-кўпми эсдаликлар берилди. Комил Яшин, Уйғун, Раҳмат Мажидий, Назир Сафаров, Зиянат Фатхуллин, Иззат Султон, Йўлдош Шампаров, Эргаш Рустамов, Музаёяна Алавия каби муҳтарам ёзувчи, олимларимиздан ҳам хотиралар, мулоҳазалар киритилди.

Шу ўртоқларга ҳамда ушбу китоб дунёга келишига ҳисса қўшган ота қадронларга миннатдорлик билдиришга бурчлиман.

Китобнинг биринчи нашрига баъзи техник сабаблар билан сўнгги икки боб киритилмай қолган эди. Бунинг устига, биринчи нашрдан сўнг хийла вақт ўтиб, баъзи янги маълумотлар йиғилди, асар мавзуи бир мунча мукаммаллашди, Қодирий ҳақидаги тасаввур хийла кенгайди. Албатта, бу хотиралар ҳамон Қодирий ҳаёти ва ижодининг тугал баёни бўла олмас. У кишини билувчилар кўмагида хотира янада мукаммал бўлишидан умидвормиз.

Ҳабибулла Қодирий

УН ИККИ БОЛАНИ ЕРГА ҚУИИБ...

— Мен қайси йилда ва қайси ойда туғилганимни билмайман. Ҳар ҳолда бемавридроқ бўлса керак, камбағал борбонлик билан кун кечирувчи бир оилада туғилиб, яқинларимнинг сўзларига қараганда мустабид Николайнинг тахтга ўтирган йилида туғилганман, — деб ёзадилар Қодирий ўз таржимаи ҳолларида.

Тарихга мурожаат қилиб Николай подшоҳнинг тахтга ўтирган йилини билсак, Қодирийнинг туғилган йиллари 1894 йилга тўғри келади. Лекин шуни эслатиб ўтиш керакки, баъзи архив ҳужжатларда, масалан, тўлдирилган анкеталарда Қодирий ўз туғилган йилларини 1895, 1896, ҳатто 1897 деб ҳам кўрсатганлар. Бу чалкашликлар албатта, ўзлари иқдор бўлгандай, туғилган йилларини аниқ билмаганлари, Николайнинг қайси йили тахтга ўтирганлигини текшириб ўтирмаганларидан бўлса керак...

Қайбир вақт дадамдан: «Қайси ой-кунда туғилгансиз?» деб сўраганимда, у киши кулиб, «Ўрик гулида туғилганман. Тахминан ўнинчи апрелда бўлса керак», деганлари ёдимда...

Дадам Тошкент шаҳар, Бешоғоч даҳа (Тошкент шаҳри Улуғ Октябрь инқилобига қадар тўрт даҳа — районга бўлиниб, улар Бешоғоч, Кўкча, Себзор, Шайхантаҳур даҳалари деб аталган), тўртинчи Эшонгузар маҳалласида туғилганлар.

Айтишларича: Эски жўва маҳалла (Хўжа кўча)лик Ҳожимуҳаммад бобо: Тошмуҳаммад, Қодирмуҳаммад, Ҳайринисо исмли уч фарзанд кўрадилар: Қодирмуҳаммад бобо (у кишини Абдуқодир, Қодирбой, Қодир ота, Қодир бобо деб ҳам аташган) 1821 — 1822 йилларда туғиладилар. У киши саводсиз, ҳунарсиз, аммо бақувват, серғайрат, шижоатли ва дунё кўрган киши бўлиб йигитлик чоғларида хон, беклар қўлида сарбозлик, улғайиб қолгач, Эски жўвада боққоллик дўкони очиб ипак, идиш-оёқ, чой каби моллар билан савдо қиладилар ва тижорат важи билан узоқ шаҳар-мамлакатларга кўн бор сафар қиладилар.

1865 йилда Тошкент рус чоризми тарафидан истило қилингандан сўнг ҳам Қодирбобо анча йил (тахминан 1870 йилларгача) дўкондорчиликпи давом эттирадилар. Сўнг қариб қолганданми ёки савдодан сишганданми дўкондорлик — тижорат ишларини тарк этиб, умрларининг охиригача (1924 йил) ҳозир истиқомат қилиб турган Самарқанд дарвозасидаги еримизда деҳқончилик, боғбончилик қилиб афтодаҳол кун кечирадилар.

Қодир бобо тўрт марта уйланадилар. Лекин олдинги уч хотинларидан фарзанд бўлмайди ёки бўлса ҳам турмайди. Шу сабабли аввалги хотинларидан ажрашадилар, баъзиси вафот этади, ниҳоят тўртинчиси (Жосият бибимиз) дан Раҳимберди амаки дунёга келадилар (1879 й.). Бироқ Раҳимберди амакимдан сўнг туғилган ўн икки фарзанднинг ҳаммаси негадир кетма-кет нобуд бўлаверади ва бундан ниҳоят ғамгин бўлган бобомиз билан бибимиз: «жойимизни ўзгартирсак, фарзандимиз турармикин», деган умид-ирим билан тахминан 1891 — 1892 йилларда Эски жўвадаги ҳовлиларини сотиб, Самарқанд дарвозадаги боғимизга яқин тўртинчи Эшонгузар маҳалласидан қуруқ ер сотиб олиб, иморат қуришади. Шу ҳовлига кўчиб келишгач, Абдулла (Қодирий) дунёга келади.

Қодирий туғилган йиллар юқорида айтилганидек Қодирбобо оиласида хийла иқтисодий танглик ҳукм сурган давр бўлади. Қодир бобо бу вақтларда етмиш ёшлардан ошиб анча куч-қувватдан қолган, бирор ердан доимий даромадлари йўқ, тўнғич ўғиллари Раҳимберди амаким энди ўн беш ёшга кирган, қўлларидан ҳали бирор иш келмайди, боғнинг даромади эса беш жоннинг (1897 йилда кичик — Қудратилла амаким туғиладилар) йиллик рўзғорига албатта етмайди. Бу даврлар тўғрисида дадамнинг ўзлари шундай ёзадилар:

— Бошида бой оилада туғилдимми ёки камбағал оиладами, албатта, билмадим. Аммо ёшим 7 — 8 га етгач, қорним онга тўймаганидан аниқ билдимки, беш жоннинг томоғи фақат 80 ёшли бир чол отамнинг меҳнатидан, 1300 саржин¹ боғнинг ёзда етиштириб берадиган ҳосилидан келар экан. Агар баҳор ёмон келиб, боғ мевалари офатга учраб қолса, биз ҳам очликка дуч келиб, қиши билан жоврашиб чиқар эканмиз.

---

¹ Ярим гектардан мўлроқ ер. (Х.Қ.)

Раҳимберди амакимнинг хотини — Роби опоқойим дердилар:

— Мулла Абдулла бола кезларидан серфикр, ўз сўзли эди. Уни ҳақсиз ранжитсалар, чидолмай, кўзларини шоко-са қилиб қараб турарди-да, кўзёшларини дув тўкиб юборарди...

Албатта, болаликдан қанчалик серфикр, ўз сўзли бўлмасин, у кишининг илк ёшлик чоғлари ҳамма болаларга хос ўйин, кулги, шўхлик билан кечади. Болалик — тушинмаслик орқасида баъзан «гупоҳ» қилиб, оилада танбеҳ ва «жазо» ҳам ейдилар.

Дадамнинг ўзлари бир вақт оилавий суҳбатда¹ болаларга ўт ўйнаш хавфлилигини сўзлаб, ёшликдаги шундай бир қилмишларини ҳикоя қилган эдилар:

«Олти-етти ёшли чоғларим эди. Авжи пишиқчилик кунларининг бирида, кўчамиздаги болалар билан Ҳасанбойлар² боғида ўйнаб юриб, гулхан қилишни истаб қолдик. Боғнинг бир чеккасига чўп, хашак, эски-туски латталарни йиғдик-да, гугурт чизиб гулхан қилдик ва кун иссиғига қарамай, аланга теварағида «мазаа қилиб» исиниб ўтирдик...

Мен бу қилмишимиздан жуда курсанд эдим. Охир, қувончим ичимга сирмай, ёнган бир латтани қўлимдаги косов учига илдим-да:

— Машъала-а! — деб осмонга отдим...

Латта гуруллаб ёниб бориб, яқиндаги катта ўрик тагига гарам қилиб қўйилган, икки аравадан мўлроқ барди устига тушди. Саратоннинг қизиғида қурғаб ётган барди лон этиб ёна кетди.

Биз болалар, бир оз ҳайрон бўлиб, бир-биримизга қараб турдик. Кейин, бирдан додлаша бошладик. Ўт, бир ойда барди устини қоплаб олиб зўр аланга билан ёнмоққа, ҳатто устидаги дарахтни ҳам куйдирмоққа бошлади. Мен кўрққанимдан ишқом ичига ўтиб бекиндим ва ундан ўтни томоша қилиб турдим.

У вақтларда ўт ўчириш командаси қаёқда эди дейсан? Қўпи-қўшни эркак-аёллар қўлларига челақ олиб чиқа бошладилар. Ҳеч унутмайман: Ҳасанбойнинг онаси, шу чоқ, уйида ўсма қўйиб ўтираркан. Бечора шошганидан

¹ Бу суҳбат Маъсуд укамнинг болаликда гугурт ўйнаб уйга ўт қўйиб юбораёзганидан чиққан эди.

² Ҳасанбой амаки — боғ қўшнимиз, дадамнинг болалик ўртоғи.

бир қошига ўсма қўйибди-ку, иккинчисига улгуролмай югуриб келибди...

Ариқ қуриб қолганлиги учун, қўшни ҳовуздан сув ташиб ўтга сепа бошладилар. Бироқ, ўт ваҳимали тус олиб, зўрайганидан зўраяр, юқоридаги дарахтни ҳам ёндириб, часур-чусур овоз чиқарар эди. Шу вақт яна бир қўрқинчли ҳодиса рўй берди.

Шундайки, барди тагида илонлар уяси бор экан. Улар жон сақлаш учун кетма-кет ўрмалаб чиқмоққа ва атрофга қочмоққа бошладилар. Илонларни кўрган аёллар қичқириб қочишди, эрлар эса яқин йўлагани юраксинмай сув сепишни тўхтатишди.

Илонлар сапоқсиз, йўгон эди. Улар бошларини баланд кўтариб, вишиллаб югуришар, ўзларига пана жой излашар эдилар. Мен қўрққанимдан бағазларга тармашиб ток устига чиқиб олдим.

Ниҳоят илонлар қочиб битди, барди ҳам ҳайтовур бошқа зиён бермай ёпиб кул бўлди, ўрик дарахтидан эса фақат косовга ўхшаб қуйиб тутаётган гўлагина қолди. Энди қўшнилари ўтни қўйиб, ёнгин сабабчисини суриштира кетдилар. Мен вақтни ғанимат билиб секингина кўчага чиқдим, дадамдан қўрқиб тўғри Чорсудаги Моҳира холамининг уйига йўл олдим...

Эртаси кун ойим мени қидира-қидира холаминикига бордилар, уришиб-тергадилар ва алдаб-сулдаб уйга келтирдилар. Дадам мени «келинг, келинг Абдивой (у киши мени шундай атардилар) деб кулиб қарши олдилар, гўё ҳеч гап бўлмагандай у ёқ-бу ёқдан сўзлашдилар. Бироқ кечликни об бўлган, қўлимдан шартта ушладилар.

— Хўш, Абди, кеча нима иш қилдинг?! Қаёққа бординг? Мен йиглаб:

— Билмабман, кечиринг, дада, — дедим...

— Шундай қилиб, бировнинг бардисига, дарахтига ўт қўйиб қочдим дегин? — дедилар ва мени қўлларидан бўшатмаган ҳолда турдилар-да, айвон устунига қистириб қўйган чивикни олиб, ура кетдилар.

Дадамнинг қизиқ бир одатлари бор эди. Агар у киши бироптамизни урганда, ойим орага тушиб ёнимизни олсалар, дадам бизни баттарроқ урар, ёки бизни қўйиб ойимнинг ўзини калтаклар эдилар. Дадамнинг бу феълига тушунган ойим бечора менга ачинсалар ҳам қўрққанидан: «Ҳа, дадаси, уринг, зумрашани!» дер эдилар.

Дадам мени роса саваладилар, кейин арқон билан устулга боғладилар-да, нос искаб, чой ичгани ўтирдилар. Мен,

баданларим зир-зир оғриб, устунга боғлоқлик тураман. Ҳамма жим. Қани биров бир сўз айтсин-чи...

Охир, ойим ниманидир баҳона қилиб кўчага чиқиб кетдилар-да, (чамаси, ойим юбордилар шекилли) бир вақт, Ҳасанбойнинг отаси дадамни эшикдан чақириб кириб келди. У дадам билан омонлашиб сўрашгач:

— Қодир ота, мен Абдулланинг гуноҳини кечирдим, сиз ҳам кечиринг, бола-да, билмай қилган, — деди ва мени ечди...

Шу-шу, мен ўт ўйнамайдиган бўлганман...»

* * *

Қодир бобом дарҳақиқат баджаҳл, оилага қаттиққўл киши бўлганлар. Жосият бибим баъзан ҳасрат қилиб дердилар:

— Бобонгга чиққанимда ўн беш-ўн олти ёшда эдим, у эллик ёшларда эди... Унинг меҳнати, зуғуми мени адо қилган. У шундоқ баджаҳл эдики, рўза кунлари саҳарликка ош дамлаб уйғотсам, «уйқумни буздинг!» дер, уйғотмасам, «нега уйғотмадинг!» дер эди. Ёз ойларининг бирида боғда, қурбон ҳайити келди, — деб ҳасратларини давом эттирардилар бибим, — боғ кўчамиз бошидаги масжидда тонг саҳардан карнай, сурнай, ноғора чалина бошлади, ҳамма ясаниб-тусаниб ҳайитнамозга жўнарди. Аммо бобонг шундоқ вақтда мен билан замбилда тупроқ ташир эди. «Ҳайитнамозга чиқмайсизми?» дейишга менда ҳад қаёқда. Шу кун у намозга ҳам чиқмади, кечгача ишладик. Ишдан кейин кечлик ош ҳаракатига тушдим, айвонда ўтириб сабзи тўғрай бошладим. Бобонг бўлса ювиниб келиб айвон лабида ёстиққа суяниб чой ича бошлади... Шу вақт бир сичқон айвоннинг бир бурчидаги кавакчадач чиқди-да, иккинчи бурчакдаги кавакчага кириб кетди. Буни кўриб ўтирган бобонг менга «Худони қудрати, зап жониворларни яратганда, Жосият, бир сичқон бу кавакдан чиқиб, у кавакка кириб кетди» деди. Мен шоша-шоша сабзи тўғраб, «Ҳа, кўрдим», дерманми? Қолдим балога. «Сен менга терс жавоб қилдинг», деб, койиб кетди...

Бобом шунчалик баджаҳл, қаттиққўл бўлсалар-да, ўқиш-илмни қадрлаганлар, «Ўзимни хатим йўқ-да, бўлма-са ҳаммангни бармоғимда ўйнатардим», деб ўз омиликларидан ўкинганлар, болаларининг ўқишига сира тўсқинлик қилмаганлар.

— У шунчалик зolim, меҳнатга аёвсиз бўлса ҳам, болалар мактабга бораман, сабоғ қилман, деса ишдан

озод қиларди. Ўқишга раъйи бўлмагани учун Раҳимбердини «одам бўлмайсан» деб койир, ҳовузга пишиб урар, — дер эдилар бибим.

МАКТАБДА

«Ёшим тўққиз-ўнларга боргандан сўнг мени мактабга юбордилар», деб ёзадилар дадам таржимаи ҳолларида. Аммо у киши ўқиш — билим олиш важидаан акалари сингари Қодир бободан сира калтак емайдилар, койиш ҳам эшитмайдилар. Ўқишга биринчи кунданоқ ҳавас-эҳтирос билан киришадилар. Раҳимберди амаким (1963 йилда вафот этдилар)нинг айтишларича, дадам дастлабки саводни Замири ота маҳалласидаги мулла Олим домлада оладилар.

Ёки усул ўқиши одатда тахтадан, яъни бир варақ қоғоз катталигидаги йўнилган тахтага (қоғоз камчиллиги ва тезда йиртилиб кетиб сабабли) сиёҳ қалам билан битилган алифбени «алиф, бе, те, се...» деб ёдлашдан бошланар, баъзи зеҳнсизроқ болалар эса алифбени бир йиллаб ёдлар эди. Алифбе ёдланиб бўлгач, «алҳам» сурасини «ҳафтияк»дан «алиф-ломга аза-ал, ҳени минча ҳеза-ҳам, алҳам дол-пештуалҳам-ду», деб ҳижжкалаб ёдлашар эди.

Бу тартибдаги ўқиш усули жуда қийин, мураккаб, маънолари тушунарсиз, арабча бўлгани учун зерикарли эди. Қўлга қалам ушлаш, ёзиш каби машғулотлар ўқишнинг учинчи-тўртинчи йилларидан бошланарди. Талабалар кўпинча бир-икки йиллаб тахта қўлтиқлаб юрар, зеҳнсизроқлари икки-уч йиллаб тахтадан чиқмас, охири ўқишни ташлаб кетар эди. Аммо дадам баъзан «мақтаниб» тахта ўқишини бир ойда тамомлаганларини, тўрт йиллик усул ўқув программасини бир йилда тугатганларини айтар эдилар.

Раҳимберди амакимнинг айтишларича, дадам мулла Олим ва мулла Зия домлаларда бирор йилдан ўқийдилар. Кейин, мулла Зия домла: «Ўғлим, энди, сиз Юсуфхон домлага бориб ўқий қолинг», деб у кишини Мирлар маҳалласига йўллайди. Айтишларича, мулла Олим билан мулла Зия домлалар билими унча ўткир кишилар бўлмай «наридан-бери» домлаликка етишган эканлар. Улар Қодирнинг турли савол, изоҳ, талабларига жавоб топиб бера олмай, ўзларидан бир мунча муллороқ ҳисобланган мазкур домлада ўқишга юборадилар.

— Абдулла ўқишга ёшлиқдан ихлос қўйди. Қўлидан қоғоз-қалам тушмади, кичкина бўла туриб, катта-катта китобларни қўлтиқлаб юрар эди. У ёзишга шундоқ муқка-

сидан кетган эдики, кўчада ўйпаб юриб ҳам қўшчилар эшитгани қора қилиб ёзаверарди, ёнидаги ўртоғини унутарди. Унинг бу одатини кўрган қўшни хотинлар: «Бу ёмон аломат, Жосият оёи, ўғлингиз жинни бўлиб қолмас яхши эди...» деб ачинишарди, — дердилар Жосият бибим.

Эшонгузар маҳаллалик косиб, Муҳсин амаки ҳикоя қилар эдилар;

— «Занги ота» маҳалласида мулла Зия домлада Абдулла билан ўқирдик. Сабоғимизни билмасак, шўхлик қилсак, домламиз калтаклардилар. Аммо Абдулланинг танбеҳ ёки калтак еганини хотирламайман. У ҳамisha жиддий, ўйчан, сабоқларини вақтида тайёрлаб келиб, домладан олқиш олар эди. Дарсда ҳам, кўчада ҳам бизнинг ўйинларга сийрак қатнашар, мис симдан чиройли соат-занжир ясаб бир чеккада ўтирар эди. «Буни ясаб нима қиласан, Абдулла?» деб сўрасам, «бу, ҳунар-да, ўртоқ, бир кун керак бўлиб қолиши мумкин», дерди. Бир кун унинг шундай ясаган занжирларидан бирини домламизга: «Мана, соатингизга тақарсиз, домла», деб тортиқ қилгани, домла бўлса ялтираган занжирни қўлига олиб ажабланиб: «қўлинг гул бўлсин, ўғлим», деб дуо қилгани ёдимда...

Роби опоқойим ҳикоя қилардилар:

— Мулла Абдулла барвақт туриб сабоқ қиларди. Қудратилла ўқишга ялқовроқ, чойга базўр уйқудан турарди. Абдулла наридан-бери чойга нон бўктириб ноҳорлик қиларди-да, жилдини бўйнига осиб, бемалол чой ичиб ўтирган Қудратиллага: «қани, юр!» дерди. Қудратилла шошилмай: «Кетаверинг, ўзим бораман», дерди. «Йўқ, ўқишдан кеч қоласан, тур!» дерди Абдулла ва Қудратиллани судраб ўридан турғизар, қаршилик қилса, урар, Қудратилла ерга ағанаб йиғлар эди. Барибир, Абдулла уни олдига солиб олиб кетарди. Дадам (Қодир бобом — Ҳ. Қ.) буни кўриб ўтираркан: «Ҳаҳ-ҳаҳ-ҳаҳ, ўқиш мана бувақа бўлади», деб кулардилар...

Турсун отин исмли дадамдан ўн беш-ийгирма ёш катта боғ қўшнимиз ҳикоя қиларди:

— Абдулла ўқишдан келгач, кўпинча бизникига чиқарди. «Юсуф ва Зулайҳо», «Ҳурилик», «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин», «Чор дарвеш», «Қиссасул анбийё», «Қалила ва Димна», «Навойи», «Машраб», «Искандарнома», «Рустами дoston», «Ҳотамтой», «Жамшид» каби турли китобларни ўқиб китобхонлик қилар, айрим сўзлар маъносини китоблардан излар, мунозара қилишар эдик. У кўпинча бизнинг китоблардан фойдаланар эди.

Қодирий мапа шундай иштиёқ билан ўқирканлар, оиланинг оғир иқтисодий шароити сабабли яна ўқиш жойини ўзгартиришга мажбур бўладилар. Яъни у кишини Чорсудаги давлатманд бир қўйчивон қариндошлариники (Моҳира холаники)га хизматга берадилар. Моҳира холаникида дадам уй ишларига қарашадилар, дастёрлик қиладилар ва шу билан бирга мулла Фулом исмли мактабдор домлада ўқишини давом эттирадилар. Бироқ, у киши бу ерда ҳам узоқ қолмайдилар, бешинчи бор мактабни алмаштиришга тўғри келади. Бу ҳақда ўзлари шундай ёзадилар:

«Мактабда икки-уч йил чамаси эски усулда ўқиб, кейинги вақтларда оиламизнинг ниҳоятда қашшоқ ҳаёт кечиргани важдан ўн икки ёшимда мени бир бойга-хизматчиликка берадилар. Хўжайиним ўзи савдогар киши бўлиб, ўрисча ёзув-чизув биладиган одамга муҳтож эди. Шу тама бўлса керак, мени ўрис мактаб (рус-тузем мактаб)га юборди. Мактабдан қайтиб келгандан сўнгра хўжайинимнинг хизматини қилиб юрганам учун мактабда тегишли истеъфодани ололмадим; икки йил мундоқ хизматда юриб чидай олмасдан ота-онамга ёлвориб, уйимга қайтиб келдим ва ўз уйимдан бориб ҳалиги мактабда ўқиб юрдим». (Қодирий қисқа таржимаи ҳолларида рус-тузем мактабига қадар қайси мактаб ва домлаларда ўқиганларини ёзмайдилар — Ҳ. Қ.)

Дадамнинг бу сўнги ўқиган мактаблари Самарқанд дарвоза маҳалламизда, Ақром купас (купец — савдогар) номли кишининг ташқи ҳовлисида бўлиб, мактаб «7-сон русско-туземная школа» деб аталган. Шу мактабда дадам билан бир синфда ўқиган тенгдош Акмал Ақрамов (бу киши мазкур Ақром Купаснинг ўғли, собиқ омонат касса ходими, ўна мактаб биноси ўрнида яшаб, 1976 йилда вафот этди) ўна ўқиш даврларини хотирлаб шундай ҳикоя қилган эди:

— Менинг отам савдо билан шуғулланарди. 1906 йил бўлса керак, бўш ётган болохоналик ташқари ҳовлимизда (йилига минг сўм ижара тўлаш, уй ремонтини ўзимиз қилиб бериш шarti билан) ерли халқ болалари учун «Русско-туземная школа» (рус тақлидидаги бошланғич мактаб) очилди. Очилиш маросимига Тошкент генерал губернатори Самсонов қатнашди. Мактаб очилишга очилди-ю, талаба йиғиш осон бўлмади. «Ўрис бўлиб кетади», деб кўп ота-оналар болаларини бизнинг мактабга юбормас, юборганларни «ўғлингни ўрис қилмоқчимисан», деб койишар, айнатишар эди. Шу сабабли мактабимизда дастлабки йилларда талабалар жуда оз, борлари ҳам бири келиб-бири кетиб, тез-тез ўзга-

риб турар эди. Иккинчи ёқдан, маҳалладагилар «уйидан урис мактаб очиб берди», деб дадамдан хафа бўлишар эди.

Мактабимиз тўрт йил муддатли бўлиб, иккитагина ўқи-тувчимиз бор эди. Бири Алижон исмли домла бўлиб, бу ки-ши диний дарслар, тажвид (қуръонни ўқиш қоидалари), форс тили ва ҳуснихат ўргатар эди. Иккинчиси Леонид Дмитриевич Пудовкин исмли домла эди, буниси рус тили қондаси, сўзлаш, ҳуснихат ва илми ҳисоб ўргатар эди. Мак-табнинг асосий вазифаси ерли халқлардан русча ёзувчи-зуви билувчи, фасих (реторик) сўзлаша олувчи, приказ-чик (бойлар дўкониди савдо қилиш учун) ва таржимон идо-ра ходимлари етиштириб чиқариш эди.

Абдулла иккимиз бир партада тўрт йил ўтириб, мунта-зам илм олдик. У вақтларда мен Абдулланинг ёзувчиликка бўлган ҳавасини, қобилиятини пайқаманман, балки бўл-са ҳам эътибор қилмагандирман. Аммо Абдулла дарслар-дан илгор ва ёшлиқдан меҳнаткаш эди. У ўқишдан бўша-ган ва таътил кезларида қариб қолган отаси ёнида боғ иш-ларига қарашар, Раҳимберди акаси билан васса бозорига тушиб, тоқи йўнишар эди. Баъзан дарс чогида у «буни қа-ра, Акмал», деб ишдан қавариб қадоқ бўлиб кетган қўлла-рини менга кўрсатар эди.

1912 йил кўкламида фақат иккимиз биринчи бўлиб мак-табни битирдик. Хадрадаги (собиқ Ҳамза театри қаршиси-даги бир бойнинг ҳовлисида) «1-сон русско-туземная школа»га бориб, иккимиз имтиҳон тошширдик. Имтиҳон чогида генерал Самсонов иштирок этди ва имтиҳонларни аъло даражага тошширганмиз учун иккимизга ҳам биттада кумуш соат мукофот беринди...

Акмал амаки айтганидек, Қодирий онага ёрдам мақса-дида ёшлиқдан меҳнатга ўрганадилар. Буни у кишининг ўзлари ҳам таржиман-ҳолларида таъкидлаб ўтадилар:

«Акам дурадгорлик, яъни тоқичилик қилур эди. Уйга келгач (яъни холасиникидан қайтгач — Ҳ. Қ.), мактабдан бўшаган кезларимда тоқичилик ҳунарига ўргана бошладим. Икки-уч йил чамаси шу тоқичилик ва боғ ишлари билан бўлиб юрдим».

У вақтларда васса бозори (дурадгорчилик растаси) Чорсудаги эски ҳаммом (Эскипамозгоҳ ва Чуқур қишлоққа кетавериш) кўчасида бўлган. Раҳимберди амакимнинг ай-тишичи, улар (ака-ука) Сайдирасул ҳожи исмли кишининг дўкониди халфа бўлиб васса (тоқи) йўнишган.

— Мактабдан бўшагач, акам олдига бориб, тоқи йўнар-дим,— деб дадам бизга «мақтанар» эдилар — акам тоқи йўнишни менга ўргатган бўлса ҳам сусткаш эди, бир кун-

да етти-саккиз юз васса иўнарди. Мен тезкор эдим, кунига бир минг беш юз-бир минг олти юз васса иўнардим. Хўжайиним: «Кўз тегмасин, ўғлим», деб елкамга қоқиб қўяр, ҳар пайшанба кун и кечқурун иш ҳақимни ҳисоблаб, пулимни белбоғимга туғиб берар: «Йўлда пулингни очма, тушириб қўйма, тўғри дадангинг қўлига олиб бориб бер, дадангга салом айт!» деб тайинлаб қолар эди. Мен пулни маҳкам ушлаганимча тўғри дадамга келтириб берардим. Дадам: «баракалла Абди, баракалла, ҳосилинг дуруст!» деб хурсанд бўлардилар.

Рус-тузем мактабини тамомлагач, Қодирий бир мушча вақт нима иш қиларини билмай уйда қоладилар. Чунки мактаб гарчи савдо, идора ходимлари тайёрлаб чиқаришга мўлжалланган бўлса ҳам битирувчиларни ишга жойлаштириш вазифасини ўз зиммасига олмаган эди. Помсиз, пасабсиз, амалсиз бир қари чолининг ёш ўғлини бирон воситачисиз, далолатчисиз ким ҳам ўз идорасига ёки дўконига ишониб ишга олсин? Яна вассачиликка бораёи деса, у ҳам мавсумли, ҳаммавақт иш бўлавермайди. У киши бутун ихтиёрларини ява ёзиш-чизини, мутолаага берадилар...

ҚОДИРИЯ ПРИКАЗЧИК

Ишсиз — кучсиз эшикка чиқиб, уйга кириб, фақат ўқини ёзиш билан шуғулланган ўғлига гаши келган (тўғрироғи, қайгурган) Жосият бибим (Қодир бобом бу вақтда тўқсонда ошиб, ўғиллари истиқболини ўйламайдилар) бир кун царанжи ёпиндилар-да, Эшонгузардаги мулла Зайниддин исмли бир ҳаммаҳалламизнинг уйига чиқадилар. Мулла Зайниддин амаки (бу киши 1970 йили вафот этди) Қодирийдан қарийб йигирма ёш катта, замонасининг ўқимини элизилиси, обрўли, бадавлат савдо кишини бўлади. Бибим мулла Зайниддин амакига илтимос қиладилар:

— Абдуллагиз ўқини битириб уйга кириб қолди. Қилар иши яккаш ўқиш, ёзиш. Бирор мопандроқ ишга кириб қўйсангиз, худо хайрингизни берсин...

— Чорсуда, дўппибозор ҳаммоми ёнида фақат чит матолари билан савдо қилувчи боши берк раста бўларди. Бу растани «калта раста» деб аталарди. Мен шу растада Рашидхон читфуруш дўконига приказчилик қилар эдим, — деб ҳикоя қиладилар мулла Зайниддин амаки, — дўконим қаршисида Расулмуҳаммадбой исмли бир кишининг чит дўкони бўларди. Расулмуҳаммадбой эскичага бир оз саводли бўлса ҳам русча билмас, шу вайдан у менга «ўзингизга

Ўшаш¹ русча ёзув-чизувни билувчи ҳалол бир хатдаст² топиб беринг», деб юрарди. Жосият онанинг илтимосидан сўнг Расулмуҳаммад бойнинг ҳалиги сўзи ёдимга тушди. Абдуллани бошлаб бориб унга тавсия қилдим. Бойга Абдулла маъқул тушди. Хизмат ҳақи, шарт-шароитлар ўзаро келишилиб, Абдулла ишга киришди...

Шундай қилиб, дадам ўн саккиз ёшдан хизматга киришиб, приказчилик қила бошлайдилар. Ишга қулайлик ва жиданми ёки шундай қоида бўлганиданми, ҳар ҳолда, у киши Шайхантаҳурдаҳа, Ширин қудуқ маҳалласида яшовчи хўжайиннинг уйига бориб, ташқари меҳмонхонасида истиқомат қила бошлайдилар ва шу билан у кишининг ҳаётида катта ўзгариш рўй беради.

Биринчидан, Қодирий шаҳарнинг бир кунжидаги бечора ҳол оиладан ҳар ҳолда этукли хонадонга бориб яшай бошлайдилар. Иккинчидан, хўжайин уйдаги келди-кетди меҳмондорчилик (Расулмуҳаммадбой бир мунча ипсофли, очиқкўнгил, меҳмондўст, мулла, олимларни ҳурмат қилувчи, серульфат киши бўлган) ва дўкон воситаларида замонанинг кўп илғор зиёли кишилари билан танишадилар, ошналашадилар. Кундузлари дўкон очиб савдо қилиш, рус тилида хат-ҳужжатлар ёзиб, рус бойлари билан муомала қилиш, кечқурунлари ҳисоб-китоб, меҳмонларнинг хизматида бўлиш, суҳбат тинглаш, пайшанба, жума кунлари ота-онани бориб кўриш, бўш вақтларда меҳмонхонада бўлмасин, дўконда бўлмасин китоб мутолаа қилиш, ёзиш, ҳоказо...

— Биз растада Абдулла билан қарама-қарши ўтириб савдо қилар эдик,— деб мулла Зайниддин амаки ҳикоя қилардилар,— Абдулла бўш қолса, китобини очиб мутолаага бериларди, то харидор келиб мол талаб қилмагунча бош кўтармас, харидорни жўнатиб яна китобга қарар эди. Биз «китоб ўқигани келганмисан, савдо қилганими?..» деб ундан кулар, танбеҳ берар эдик. Унинг бу одатидан хўжайини ортиқча ранжимас эди.

Дадам билан бирга приказчилик қилган Тўлаган Тўхтамуродов деган киши (бу киши 1969 йили вафот этди) ўша даврларни эслаб, шундай дейди:

— Абдулла ўрисча ёзиш — сўзлашга чечан эди. Шунинг учун у кўпроқ хатдастлик қилиб, дўконда ўтирарди. Мен бўлсам кўпинча қишлоқма-қишлоқ юриб савдо қилар,

¹ Мулла Зайниддин амаки бир неча йиллаб (1910 йилгача) Россия шаҳарларида яшаган. Тошкентдан бориб дўкон очган, бойлар қўлида приказчилик қилган.

² Х а т д а с т — мирзо, приказчик.

насия йиғар эдим. Қиш кезлари биз бир неча ёш йигит-яланглар хўжайиннинг меҳмонхонасига йиғилиб улфатчилик, дутор чалиб базм қилар эдик. Бундай кезларда Абдулла бизга қўшилмас, ўз хонасига кириб китоб ўқигани-ўқиган эди.

БИРИНЧИ ҚАДАМ

Баъзи адабиёт тадқиқотчилари асарларида «Абдулла Қодирийнинг илк ижодий фаолияти 1908—1909 йиллардан бошланади», деб маълумот берадилар. Билмадим, улар қайси манбага асосландилар. Менимча, бу маълумот унча тўғри эмас. Қодирий эҳтимол, 1908—1909 йиллардан ижодий машқлар қила бошлагандирлар. Аммо узоқ вақт архив-кутубхоналардан излаш натижаси шуни кўрсатадики, у кишининг илк бор матбуотда чиқишлари 1913—1914 йилларга тўғри келади. Бу мулоҳазани дадамнинг ўзлари ҳам таржимаи ҳолларида бир қадар тасдиқлагандай бўладилар:

«— 1912 йилда манфактура билан савдо қилувчи бир кишига йилига эллик сўм баробарига приказчик бўлиб кирдим ва шул хўжайинда 1915 йилгача хизматда бўлдим. Шу миёнларда бозор воситаси билан татарларда чиқадирган газеталарни ўқиб, дунёда газета деган гап борлигига имон келтирдим. 1913 йилда ўзбекча «Садойи Туркистон», «Самарқанд», «Ойна» газеталари чиқа бошлагач, менда шуларга гап (хабар — Ҳ. Қ.) ёзиб юриш фикри уйғонди.

Қўлимдаги материалларга кўра Қодирийнинг биринчи мақолалари 1914 йил 1 апрелда «Садойи Туркистон» газетасида, «Тошкент хабарлари» устунида «Янги масжид ва мактаб» сарлавҳаси билан босилиб чиқади. Бу мақолани у кишининг илк қадами, деб ҳисоблаганимиз ва материал ҳажман кичик бўлгани учун қўйида тўлиқ кўчирамиз:

«Маҳалламизнинг тараққийпарвар ағниёларидан¹ муҳтарам Йўлдош Ҳожи жаноблари Бешоғоч даҳа, Эшонгузар маҳалласида ғиштдан бир масжид бино қилдирдилар. Мазкур масжид ёнига уч деразали хибзисихатга мувофиқ бир мактаб ҳам солдирдилар. Ишончли одамлар сўзига қараганда шу совға мактабларига усули жаҳид ила ўқитадиган муаллим келтириб қўймоқ ниятида эмишлар. Оллоҳи таоло мазкур бой жанобларини яхши ниятларига етказиб, узун умрлар ато айлаб, давлатларини бундан ҳам зиёда қилсин.

Абдулла Қодирий».

¹ Ағниё — бойлар. (Ҳ. Қ.)

Асосли маълумот, устоз кўрмаган ёш ёзувчи ўз илжодини кичик-кичик мақола, хабарлар ёзишдан бошлайди. Гарчи бунингдек ёзмишлар зоҳирда анчайиндек кўринса ҳам ҳар ҳолда, бу бўлажак адибга ғайрат бағишлаб, истиқболга замин ҳозирлайди.

1914 йил охирида дадамизнинг оила ҳаётларида ўзгариш бўлади: Расулмуҳаммадбой, у кишининг ўйин-кулгисиз ҳамиша ўқув-ёзув билан шуғулланиши, иш тутиши, муомаласига икки-уч йил разм қўйиб юриб, бу бола одам бўлади, деган фикрга келади ва яқинлари билан кенгашиб: «Абдуллани ўзим куёв қиламан. Икки қизимдан хоҳлаганларини келин қилишсин», деб орага одам қўядилар.

— Расулмуҳаммадбойни олдинма-кейин бўйи етиб турган икки қизи бор эди,— деб ҳикоя қилардилар Раҳимберди амаким,— у орага киши қўйгач, «Абдулла хўжайинига куёв бўларкан», деб шошиб қолдик. Негаки, бой ердан келин олмоқ учун бойларча тўй қилмоқ керак; бунга бизнинг қурбимиз етмас эди... Бойнинг бу олижаноб ҳимматидан хурсандлигимизни айтиб, бироқ ўз бечорачилигимизни, яъни улар кутган орзу-ҳавасли тўй қила олмаслигимизни билдирдик. Бой: «Бу ёғидан хотиржам бўлсинлар», деб бизни тинчлантирди.

Биз «тўнғич қиз бахтли бўлади», деб ойинг — Раҳбарнисави тавладик. Абдумутал¹ акам иккимиз Шайхантаҳурга фотиҳа тўйи олиб бордик. Катта зиёфат ва фотиҳадан сўнг Абдумутал акамга мовутдан, менга адрасдан ва бошқа ҳамма меҳмонларга ҳам ўзларига муносиб тўнлар кийғазилди, ҳовли юзи ола-була тўн кийганларга тўлиб кетди... Шунда Расулмуҳаммад бобонг мени четга имлаб олиб, қўлимга уч юз сўм пул берди ва: «бу пулларнинг ярмини тўй келтирганда қалин пули қилиб менга берарсизлар...» деди².

ИЖОДИЙ ЎСИШ

Қодирий ижоди тез ўсади. Илк мақоладан сўнг қисқа вақт ичида хийлагина асарлар ёзадилар. Масалан, 1914—1916 йиллар мобайнида «Бахтсиз куёв», «Жувонбоз», «Улоқда», «Жинлар базми» каби қатор жиддий, бадиий жиҳатдан пишиқ, ҳатто шу кунларда ҳам севиб ўқилади-

¹ Қодир бобонинг жияти.

² Уртоқ Фатҳиддин Ибраҳимов Абдулла Қодирий ҳақида «Адибнинг йўли» (Тошкент, 1972) номли асар ёзиб хайрли иш қилган. Бироқ у маълумот берганидан Абдулла Қодирий Расулмуҳаммадбойга ичкюёв бўлган эмас. (Х. К.)

ган асарларни яратадилар. Бу асарларни ёзишга илҳомлантирган омиллар хусусида тўхтаб, ўз таржимаи ҳолларида дейдилар:

— 1913 йилларда чиққан «Падаркуш» пьесаси таъсирида «Бахтсиз куёв» деган театр китобини ёзиб юборганимни ўзим ҳам пайқамай қолдим. Яна шу йилда, татарларда чиқиб турган ҳикоя ва романларга тақлидан «Жувонбоз» отлиқ ҳикояни ёзиб, ношир топилмаганидан ўзим нашр қилиб юбордим. Энди чин мусанниф¹ бўлдимов, деб қувонар эдим...

«Бахтсиз куёв», «Жувонбоз» асарлари ҳали қайта нашр этилмаган.

«Бахтсиз куёв»² — Қодирийнинг тўнғич китобчасидир. У — Туркистон маишатидан олинган тўрт пардали фожиа асар бўлиб, кузатилган гоёси жиҳатидан ўша даврда ва қисман ҳозирги кунда ҳам халқимиз орасида ҳукм суриб келаётган баъзи бидъат расм-русумлар, урф-одатлар, жумладан никоҳ тўйларимизда олинадиган ўринсиз катта қалинлар, исрофгарчиликлар ва бундан келиб чиқадиган кўнгилсиз оқибатлар ибратли йўсинда танқид қилинади.

Бой эшигида хизматкорлик қилиб юрувчи Солиҳ номли етим бир йигит, амакиси Абдураҳимнинг маслаҳати, қистови билан Файзибойнинг Раҳима исмли қизига уйланишга розилик беради. Файзибой, маҳалла элликбошчисининг насиҳатига қулоқ солмай: «Мен орзу-ҳавасле ан», деб Солиҳдан катта қалин талаб қилади. Бунга қурбсиз Солиҳ эса амакисининг тазйиқида, тўй тўхтамасин учун ноилож, судхўр Қосимбойдан олти ой муддатда қайтариш шarti билан минг сўм қарз олади ва вексельга қўл қўяди. Тўй ўтгач, Солиҳ билан Раҳима бир-бири билан бахтли турмуш кечира бошлайдилар. Аммо бу бахт, мазкур қарзнинг тўлов муддати етиб, Солиҳнинг уй-жой рўзғори судхўр фойдасига мусодара қилиниши билан ниҳоясига етади. Солиҳнинг амакиси Абдураҳим камбағаллигидан, қайнота Файзибой эса орзу-ҳавасли тўй қилиб синганлигидан Солиҳга ёрдам бера олмайдилар. Солиҳ ва Раҳималар шармандалик, қашшоқликка чидай олмай ўз-ўзларини пичоқлаб ўлдирадилар.

Бу драма асари, замонасида саҳна асарлари кам бўлганиданми, ёки давр иллатларини яхши очиб кўрсатганиданми, ҳар ҳолда 1915 йилдан то 1920 йилгача саҳнадан

¹ Мусанниф — ёзувчи (Х. Қ.)

² Тошкент. 1915 йил. Туркистон генерал-губернатори концеляриси қошидаги босмаҳонада араб алифбесида кўк муқовада босилган.

тушмай муваффақият қозониб ўйналиб келган. Буни шу йилларда газета-журналларда босилган эълон, мақола ва афишалардан кўриш мумкин.

Масалан, Миёнбузрук Солиҳовнинг 1935 йил Тошкентда босилган «Ўзбек театри тарихи учун материаллар» номли китобида «Бахтсиз кувё» пьесаси афишасининг фотокопияси берилган. Афишада кўрсатилишича «Бахтсиз кувё» драмаси 1915 йил, 14 ноябрь (чоршанба) куни Қозонда (ҳозирги Свердлов) театрида ўйналган. Ролларда: Исомиддин Хўжа ўғли, Абдулла Авлоний, Юнус М. ўғли, Ғ. Зоҳирий, Л. М. О.¹ лар ўйнаган.

Шунингдек, 1918 йилда «Улуғ Туркистон» газетасининг 84-сониди, 1919 йилда «Иштирокиюв» газетасининг 248 ва яна шу газетанинг 1920 йил 71-сонларида «Бахтсиз кувё» пьесасининг ўйналгани тўғрисида эълон, маълумотлар босилган.

«Жувонбоз»² — асар ҳам алоҳида китобча бўлиб чиққан. Бу асар ҳажман катта ҳикоя ёки кичикроқ қисса бўлса ҳам муаллиф негиздан уни «роман» деб атаган. «Жувонбоз»даги кўзатишлар гоҳ ҳам ўша пайтларда Туркистон ўлкасида ҳукм сурган маиший бузуқликлар, бунинг натижасида келиб чиқувчи кўнгилсиз фожияларни очиб бериш ва танқид қилишдир.

Рауфбой номли бир савдогарнинг Саъдулла деган ўғли ўқимай, илм-ҳўнар олмай, фақат йўлларга кириб кетади. Отасининг савдо важи билан бошқа шаҳарга кетганидан фойдаланиб, унинг катта пул бойлигини бузуқ маишатга совуради ва ахир одам ўлдириб, Сибирга сургун бўлади.

Бу асар охирида ёзувчининг «Аҳволимиз», «Миллатимга бир қарор» сарлавҳали икки шеъри ҳам берилган. Шеърларда муаллиф халқ орасидаги ёмон иллатларни танқид қилади, яхши йўлга даъват этади.

«Улоқда» — ҳикояси ҳам 1915 йилда ёзилган. Бироқ ҳикоя биринчи бор инқилобдан сўнг, 1923 йили «Билим ўчоғи» журналида нашр қилинган. Қодирий 1936 йилда бу ҳикояни қайта нашрга тайёрларканлар, сарлавҳа тагига шундай кичкина илова ёзди: «Бу ҳикоя 1915 йилда ёзилган эди. Болалик даврининг ёдгори бўлгани учун ортиқча ўзгартиришлар киритмадим». (А. Қ.)

¹ Л. М. О. — аёллар ролда чиққан эркак артистларнинг исми-фамилиялари: шу боисдан уларнинг номлари очиқ эълон қилинмаган бўлса керак. (Х. Қ.)

² Тошкент. 1915 йил. Туркистон генерал-губернатори концелярваси қошидаги босмахонада араб алифбесида қизил муқовада босилган.

«Жинлар базми» — бу ҳикоя дадамнинг айтишларича, 1916 йилда ёзилган. Лекин биринчи бор 1921 йилда «Шарҳ чечаги» журналида босилган. Ҳикояларнинг бундай кечкиб босилишининг сабабини у вақтларда журналлар йўқ, алоҳида китобча қилиб чиқариш имконсиз, газетани бостириш ҳажман иложсиз бўлганлигидандир, деб ўйлайман.

Шунга ўхшаш, Қодирийнинг яна. Октябрь инқилобига қадар ёзилган асарларидан (ҳозирча бизга маълум бўлганларидан) «Тўй» сарлавҳали ҳажвий шеърини (Садоий Туркветон, 1915 йил, март), «Шодмарг» деган фелъетон ҳикояни («Нажот» газетаси, 1917 йил, март) ва «Тешабой ямоқчи билан Ойниса бойвучча» номли бир кўринишли комедия — саҳна асарини эслатиб ўтиш мумкин.

Бу сўнгги асар тўғрисида бирор из, ёзма маълумот қолмаган. Фақат бу комедиянинг Қодирий ёзганлиги, саҳнага қўйилгани ва мазмуни ҳақида Раҳимберди амаким шундай маълумот берган эдилар:

— Ҳали инқилоб бўлмаган эди. Кузак пайтлар бўлса керак, Абдулла бир кун: «ака юринг, бугун менинг ёзган пьесам ўйналади, томоша қилинг», деб мени Тожи хўжайинининг мўрчаси ёнига (ҳозирги Свердлов театри биносига — Ҳ. Қ.) бошлаб борди. Саҳнада ўйнаган таниш артистлардан фақат Фулом Зафарийни эслайман. Театрни кўриб кула-кула қайтганман...

Раҳимберди амакимнинг ҳикоя қилишларича, «Тешабой ямоқчи билан Ойниса бойвучча» комедиясининг мазмуни шундай:

«Фақир бир оила. Тешабой ямоқчи уйда кеча бозордан келтирилган эски пойафзалларни ямоқ учун бузиб ўтиради. Хотини Ойниса эса бурчакда чарх йигиради. Улар сўзлашмай дамба-дам уҳ тортадилар, ҳаётнинг оғирлигидан қайгурадилар...

Тешабой ямоқчи эски бир маҳсини олиб буза бошлайди ва бирдан маҳсин ичида қандайдир тугунча борлигини сезади. Тугунчани олиб қараса, бир қанча олтин пуллар... Тешабой ямоқчи кутилмаган бу олтинларни кўриб ўзини йўқотади, кўнгил озиш даражасига бориб етади. Хотини Ойниса эса шодланиб кетади.

Тешабой олтинлардан бир донасини олиб, қолмишини эски ўрнига яширади-да, бозор қилгани югуради. Хотини эса, «Энди Ойниса бойвучча бўлдим», деб чархни улоқтиради, кўрпачага ясланади. Шу вақт эшикка бир тиланчи келиб, бирон нарса хайр қилишларини сўрайди. Ойниса бойвучча: «Энди биз бой бўлдик, бу эски-тускилар керак

эмас», деб бонги эски поймафзалларни йиғиб-териб, тиланчига бериб юборади.

Бир мунча вақтдан сўнг Тешабой ямоқчи ноз-неъматлар кўтариб, бозордан қайтиб келади. Ойниса бойвучча эрини қаршилаб, тиланчига бериб юборган садақасини айтади ва мақтанади. Бирдан Тешабойнинг ранги ўчади, югуриб бориб олтинларни излай бошлайди. Қараса, маҳси йўқ. Уни боя Ойниса «бойвучча» билмай, тиланчига бериб юборган экан... Бу бахтсизликдан эр-хотин телба ҳолига келадилар. Шошганларидан уй эшигини топа олмай, зўр бериб деворларга тармашадилар...»

Комедиянинг мағзи: «Дуёи тез — бақои нест»¹ ҳикмагли сўзини олға суришдир.

Бу асар тахминан 1916—1917 йилларда ёзилган бўлса керак.

ИНҚИЛОБ ЙИЛЛАРИДА

— 1915 йилда (приказчик бўлганимнинг учинчи-тўртинчи йиллари) хўжайинимнинг иши тўхтаб, дўконига начат тушди². Шунинг билан менинг приказчилик тақдирим ҳал қилиниб уйга қайтдим. Яна акам билан эски тоқичилик касбимга киришиб, ҳар кимларнинг эшигида кувлик ишлаб юрдим³. Қиш кириб дурадгорлик иши тўхтагандан кейин

¹ Тез келган давлат бебақодир.

² Насриддин (Расулов) тоғам (1902 — 1979 й.) ҳикоя қиладилар: «Дадам (Расулмуҳаммад бобом — (Х. Қ.) бўзчи эканлар. Уйлангач, қайноталар дўкон очиб берган экан... Хужрадек кичкина дўконларида чит-матолар газлаб сотилар эди. Дадам очиққўл, кўнгилчан, ҳатто баъзан, бева-бечораларнинг кичкина тўй, маърака, орау-жавасларини ҳам ёнларидан ҳаржлаб, ўтказиб берар эдилар. Узлари унча саводли бўлмасалар ҳам уламо-маърифатли кишиларни жулдузурмат қилар, уларни жумъа сайин уйимизга чорлаб зиёфат-суҳбат қураар эдилар. Қишлоқи бечораҳол деҳқонларга эса кўпинча «пулини топганда берарсан», деб насияга мол сотар, пасиялар аксар унмай куйиб кетар эди. Шундай қилиб, унмаган насии пулларнинг ҳисоби 1914—1915 йилларга келиб 12 минг сўмга етади, бунинг устига 1910—1912 йиллар миёнасида Шайхантаҳрирдаги ҳашаматли уйлари қуриб катта чиқимдор бўлдилар. Шу вазелардан 1915 йил бўлса керак, дадам савдодан синдилар, мол-мулкларини сотиб ва яқин кимсалардан қарз олиб, синдикатчи бойлардан векселга тўплаб, тойлаб олган мол қарзларига тўладилар ва дўконни йиғиштириб, умрлари охиригача Яланғочдаги йигирма таноб еримизда деҳқончилик қилиб кун кечирдилар. 1923 йили 54 ёшда хасталаниб вафот этдилар.

³ Тоқичилар фақат дўконда ўтириб иш қилмас эдилар, иморат солувчиларнинг уйига бориб ҳам кунбай тоқи йўнар эдилар (Х. Қ.).

мадрасага ўқишга кирдим¹. Бир қиш мадрасада ўқиб, кўк-лам чиққач яна тоқичиликка кетдим. Шу ҳолда 1917 йил февраль инқилоби етди...— деб ёзадилар Қодирий.

Қудратилла амаким ҳикоя қилар эдилар (1956 йилда вафот этдилар):

— 1916 йили Николай подшодан рабoчи олиш тўғрисида буйруқ келди. Ҳар икки хонадондан бир одам берилиши, бора олмайдиган хонадон борадиганига маълум миқдорда пул тўлаши, яъни одам ёллаши керак эди. Мен бўйдоқ, ҳали бирор ишнинг бошини тутмаганман. Абдулла акам янги уйланган. Раҳимберди акам икки-уч болалик, ўзидан ортмас, бунинг устига бўшанг, кўзи бироз ожизроқ эди. Рўзгор иши асосан Абдулла акам устида, одам ёллашга қурбимиз йўқ эди. Ойим билан дадам маслаҳатлашиб, ёшим бир-икки йил етмаса ҳам бизнинг уйдан Абдулла акам ўрнига мен мардикорга кетадиган бўлдим.

(Гарчи мавзудан озгина четласак-да, ўрни келиб Қудратилла амакимнинг рабoчига жўнаш чоғидаги бир ҳангомани ёзиб ўтмоқчиман):

— Маҳалламизнинг элликбоши, оқсоқоллари ва ҳукумат томонидан йўлланган вакиллар рабoчига кетувчиларни аниқлаш учун бир бойнинг (номи эсимдан чиққан — Ҳ. Қ.) ташқари ҳовлисида катда ўтириб, биз маҳалла йигитларини рўйхат бўйинча бирма-бир чақиритарди; ёшимизни, қайси хонадон ҳисобидан кетаётганлигимизни сўраб аниқлашарди. Биз ёшлар бўлсак ҳовли чеккасида навбат кутиб турардик,— деб ҳикояларини давом эттирадилар Қудратилла амаким кулиб,— оқсоқол вакиллар чақирилган йигитдан «Йилинг нима?» деб сўрар ва йил ағдариб ҳисоблаб кўриб, йигирма ёшга тўлмаган бўлса қайтаришар эди. Баъзи рабoчига боришни хоҳламаган йигитлар ўз мучалларини камай-тириб айтишарди. Мен бўлсам боришни хоҳлаб мучалимни кўпайтириб айтишни мўлжаллаб турардим. Бир вақт, Тешабой исмли тенгдош кўшним, мендан олдин оқсоқоллар қаршисига бориб «биз Қудрат иккимиз ит йилимиз» деса борми? (Чунки ит йилликларни «ёшсан» деб қайтаришаётган эди.) Тешабой ўртоғимдан жуда аччиғландим. Негаки оқсоқоллар мени ҳам юбормай қўйишлари мумкин эди. Мен дарҳол оқсоқоллар олдига бориб: «Тешабойнинг ўзи ит бўлса бордир, мен ит эмасман»,— дедим. Катда ўтирган-

---

¹ Қодирий ўқиган мадраса Бешоғоч даҳа, «Янгимаҳалла»да (ҳозирги Бешоғоч ҳаммомининг орқасида) бўлиб, Дархон маҳаллалик Усмонқори домлада араб тили сарфнаҳви ва форс тилларидан дарс олганлар.

лар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди ва мени кетадиганлар рўйхатига ёзиб қўйишди...

Бу кичик лавҳадан ҳам Қодирийнинг шу йилларда оилада тутган мавқелари ва жисмоний меҳнат қилиш сабаблари бир қадар кўриниб туради. Лекин у киши оила тебратиш учун қанчалик оғир меҳнат билан шуғуланмашишлар, барибир ўз сеvimли ижодий ишларидан йироқлашмайдилар. Бўш вақтларда санойи ва адабий ҳаётга жўшқин қатнашиб борадилар.

«Абдулла акам кечқурун тоқиччиликдан қайтгач, шошапиша овқатлашиб, репетиция қилишга жўнарди ва баъзан томоша қилиб келгани мен ҳам биргалашиб борардим. Асил оқсоқолнинг болохонасида¹ артистлар йиғилишиб репетиция қилишар, қандайдир пьесани саҳнага қўйишга тайёрлашар эди. Кейинчалик ўқиб етишиб профессор бўлган Абдулла Авлоний, ёзувчи Ғулом Зафарий, артист Маннон Уйгурларни ҳам ўша вақтларда шу репетиция қилувчилар орасида кўрардим,— деб ҳикоя қилар эдилар Қудратилла амаким...

Иккилоб йиллари бир мушча иқтисодий таъгликда кечади. Бу таъглик, рўзгор тебратиш учун, вақтинча бўлсада, кўнчилиكنи турли касб-ҳунар билан шуғулланишга мажбур этади.

— Николай тахтдан тушган йиллари тирикчилик анча оғир бўлган,— дер эдилар Раҳимберди амаким.— Шунча, бир киши бекорчиликда оноғойинг, мен, Абдулла учтовимиз кармондўзлик қилганмиз. Оноғойинг, даданг чарм кармон тикишарди. Мен бозорга тушиб, сотиб, рўзгор қилиб келардим...

Дадам таржимаи ҳолларида давом этиб дейдилар:

— Шу ҳолда 1917 йил февраль инқилоби етди. Николай тахтдан йиқилгандан кейин оддий халқ милициясига кўнгилли бўлиб ёзилдим. Шу хизматда бир ой чамаси турганимдан сўнг Тошкент эски шаҳарида очилган озиқ комитетига мирза бўлиб кирдим. Шу чоққача мен ўзимда бирорта сиёсий фирқага мансубият ёки яқинлик ҳис этмас эдим. Бу эрса менда асосли маълумот йўқлигидан, яна тўғриси, саводсиз авомлигимдан келар эди. Николайнинг тахтдан йиқилиб ҳуррият бўлганига хурсандлигим албатта дунёга сирмас эди ва сирмаслиги табиий эди... Айниқса 1916 йил рабочи олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчила-

¹ Бу бино Чорсуда, Қўқалдош мадрасасининг қаршисида эди. Кейинчалик бу болохоналик бинони «Маориф уйи» деб аталиб, унда кичик-кичик театрлар ҳам қўйилиб турди. (Х. Қ.).

рида уйғонган истибдодга нафрат менда ҳам кучли эди. Февраль инқилобидан кейин «узредительное собрание» бўлар эмиш деган гап чиқди. Ўзимиздан бўлса «Турон жамияти», «Турк адам марказияти», «Мухторият», «Уламо жамияти», «Шўройи ислом» деган муаммолар тўқилиб миям шишди. Кўнгилли милиция бўлиб юрганымда «Турон»га аъзо бўлиб юрган эдим. Аммо озуқа комитетига хизматга киргач, мени «Турон» аъзолигидан чиқарганлар эмиш деб эшитган эдим. «Хўп» деб юравердим.

— Шу вақтларда матбуотда Россиядаги сиёсий фирқалардан социал-демократ, социал-революционер, кадет, интернационалист сўзлари сўзланиб турар эди. Айтиб ўтишим керакки, ҳалиги сиёсий исмларга газета ўқийдиган бўлсам ҳам уларнинг чин маъноларига тушуна олмас эдим. Чунки бизнинг ўзбекчада ва на татарчада бу сиёсий фирқаларнинг йўлларига оид ҳеч бир ўқийдиган асар йўқ эди. Февраль инқилобидан кейин газеталарда ўртоқ Ленин исми ва «большевик» деган гаплар чиқа бошлади. Аммо айта олмагани, ўша вақтларда бизнинг Туркистонда (бугунги Ўзбекистонда) коммунизм, умуман социализм маслагидан тублик маълумотга эга бўлган киши йўқ бўлса ҳам аҳтимолки, балки битта-яримта бўлгандир. Шунинг учун мени ўзимни бу тўғрида умуман Ўзбекистон ишчи-деҳқонларидан ва бугунги масъул ва ғайри масъул ишчиларимизнинг ўша тарихдаги ҳолларидан юқори ўринга қўя олмайман...

* * *

1917 йилда Қодирий кичик бир саргузаштни бошдан кечирадилар:

— Инқилоб йили, кўклам кези эди. Бир кун, сайлов бўлди¹,— деб кулиб ҳикоя қилардилар Қодирий.— Эрталаб Зайниддин ака, Низомиддин ака (Зайниддин амакининг укаси — Ҳ. Қ.), мен — учовимиз Хўжа Нуриддин мазорига² сайловхонага чиқдик. Сайловга турли жамият³ кишилари қатнашар, ҳар бир жамият ўз тарафдоридан кўпроқ сайлашишига ҳаракат қилар эди. Деворларга «фалончи домлани

¹ Менимча, бу сайлов тарихга кўра 1917 йил 2 ёки 28 март кунларидаги шаҳар шўросига сайлов бўлса керак (Ҳ. Қ.).

² Занги ота маҳалласида, ҳозирги 85-мактаб ўрнида (Ҳ. Қ.).

³ Масалан: Юқорида Қодирий ўз таржимаи ҳолларида санаб ўтган жамиятлар ва яна ишчи-солдат жамият (партия)лари. Бу жамиятлар «биринчи», «иккинчи»... деб рақамланиб сайловчи ўзини қайси жамиятга мансуб кўрса, ўша рақамни айтган. Масалан, ишчи-солдат партияси — «тўртинчи» деб аталган. (Ҳ. Қ.).

сайланглар, фистончи эшонни, қозини сайланглар, у андоғ одам, бу мундоғ одам» деб шиорлар осилган, ҳар бир жамият мутасаддиси сайлашга келганларни ўз томонларига даъват қилиб балинд овоз билан ваъз этар эдилар.

Биз учовимиз деворлардаги шиорларни ўқиб-ўқиб, қайси жамият учун сайлашга иккиланиб, негадир мазор дарвозасига — Самарқанд дарвоза кўчасига чиқдик. Дарвоза олдида турган эдик, шу вақт Чорсу томондан бир автомобиль келиб, бизнинг қаршимизда тўхтади ва ундан бири ўзбек, бири ўрис чарм пальто кийган икки киши тушди ва бириси яқинроқ турган Зайниддин акани ўзига чақириб, ёнидан бир даста сайлов варақалари чиқариб узатди-да, «бу — ишчи-солдатлардан вакилликка сайлаш варақаси, сайлашни хоҳлаганларга улашинглар...» деди ва автомобильга ўтириб, яна қаёққадир шошиб жўнаб кетди.

Биз ҳайрон бўлиб яна сайловхонага қайтиб кирдик. Сайловчилар кўп, жамият мутасаддилари ҳовлиқиб юришар эди. Зайниддин ака варақаларни қўлида кўтариб турса ҳам, ҳали бирор кишига таклиф қилмаган эди, шу вақт, чамаси бирор хуфия етказдими, Занги ота маҳаллалик Абдулла хўжа ака ёнимизга келиб бирдан: «Эй, ҳалойиқ, мана тўртинчилар, мана большевиклар, бу ёққа келинглар!» деб атрофимизга одам тўплай бошлади, Зайниддин аканинг қўлидаги варақаларни тортиб олиб ҳаммага кўрсатди ва тушунмаган халққа: «Ур, бу кофирларни!», деб ўзи бошлаб бизни ура кетди...

Оломон кучли эди. Уларга тушунтириб, тенг келиб бўлмас эди. Мен Низомиддин ака иккимиз бир амаллаб оломондан қочиб, ташқарига чиқдик. Ҳайтовур бахтимизга ташқарида Тўхтамурад акам¹ учраб қолди. Унинг муҳофазатида уйга етиб олдик... Зайниддин акани оғир калтаклашган. Уни шаҳар айланиб тинчлик сақлаб юрувчи отлич аскарлар қутқазиб олганлар...»

Бу воқеани мен сўнгги вақтларда Зайниддин амакидан ҳам сўраб аниқлаган эдим. У киши тасдиқлаб қулган, «варақа менинг қўлимда бўлгани учун бошимда калтак кўпроқ синган...» — дея жавоб қилган эдилар.

* * *

Қодирий таржимаи ҳолларини давом эттириб, иккилоб даврига қадар бўлган ўз савиялари, тушунчалари, меҳнат фаолиятлари тўғриларида шундай маълумот берадилар.

¹ Тўхтамурад ака Қодирийнинг холаваччаси, ўша вақтда халқ отлич милициясида ишлар экан. (Х. Қ.).

«— Буюк Октябрь инқилобини ҳам шу йўсин онгсизлик ичида қаршиладим. Октябрь инқилобидан сўнг ўртоқ Исмоил Обидов билан танишдим. Ул инқилобдан кейин дохилия комиссарига ўринбосар тайинланган ва Эски шаҳар ўзбек ишчи-меҳнаткашларини уюштиришда раҳбарлик қилар эди. Унинг билан танишлигим кўп фойда берди. Чунончи, большевик ва бошқа сиёсий фирқаларнинг йўллари билан ошнолашдим ва унинг таклифига мувофиқ Эски шаҳар ишчилари орасида бел боғлаб ишлашга киришдим. У вақтларда Тошкентда бир неча уюшган ишчилар, бинокорлар бўлиб, агар мен зиёли ҳисоблансам, уларнинг орасида ишлай бошлаган зиёли фақат менгина эдим. Буни ҳозирги вақтда Марказий Ижроқўм Раисининг муовини ўртоқ Султонхўжа Қосимхўжаев яхши билади. Исмоил Обидовга мирзо бўлиб, уламо ва бойларга қарши хитобнома ва ишчиларни ташкилотга чақириб, тарғиботномалар ёза бошладим. Уларнинг баъзиси ўша вақтдаги «Улуғ Туркистон» газетасида ва баъзиси варақа равишда босилиб тарқалар эди. Бундан бошқа Эски шаҳарда янги уюштирила бошлаган касаба союзларининг ҳар бирини янги очишда саркотиб тариқасида иштирок этар ва уларга қўлимдан келгани қадар раҳбарлик қилар эдим».

1918 йилдан партия аъзоси бўлган (1884—1970), Тошкент шаҳар, Қаъни қишлоқ, «Қизил шарқ» колхозида яшган Султон ота Содиқов ҳикоя қилган эдилар:

— Инқилобнинг биринчи йили, фирқага янги кирган кезларим эди. У чоғларда Тошкентда гадо, қаландар, маддоҳлар кўп бўларди. Улар куни билан бозорларни тентиб, ҳазрати Ғавсил Аъзам, Баҳовиддин пирим номларини талқин қилиб, нон, пул, мева-чева йиғар эдилар-да, Ҳожибемалолнинг тақиясида (Чорсудаги эски ҳаммом орқасида — Ҳ. Қ.) тўпланишиб, жами бемазаликларни қилиб ўтиришарди, на оила ғамини ер, на сиёсатни тушунар, на дунёда нима бўлаётганини билар эдилар. Эски шаҳар фирқа қўмитаси менга ана шундай бекорчи дайдиларни йўқотиш, уларни ишга ўрнатишни топширган эди...

Бир куни атайлаб мулла Абдуллани бошлаб, шу тақияга кирдим. Чой чақириб, Абдулла билан сўзлашиб ўтирдим. Гадой, қаландар, маддоҳлар бири тарияк — кўкнор ичар, иккинчиси наша чекар, яна бириси оғзига келганини ўтлаб ҳангома сўқар эдилар. Мен уларни кўрсатиб мулла Абдуллага:

— Бу бекорчи савилларни йўқотиш керак, ишга жойлаш керак, — дедим.

— Кошки эди, — деди Абдулла, — йўқотилса, катта иш бўларди, иложи қанча?

— Шеркат¹ очамиз, уларни ишга тортамиз, ёрдам бера-сан... — дедим.

Абдулла «хўп» деди. Чорсу билан Эскинамозгоҳ ўртаси-даги жарликда (ҳозирги Охунбобоев ҳайкалининг орқа то-монида — Х. Қ.) Боқижон бойнинг пахта заводи (Боқижон-бой инқилобдан кейин заводни ташлаб кетган) бўлар эди. Ана шу заводни наматчилик шеркатига айлантирдик. Мен раис, Абдулла саркотиб бўлиб иш бошладик. Ҳар куни ик-ковимиз (ишни бошлаб юборгунча) Ҳожибемалолнинг та-киясига тушиб, ҳалиги бекорчи гадо-қаландарларни ишга ундаймиз, ташвиқот қиламиз. Абдулла бўлса эълон ёзади, қўлида қоғоз-қалам, ишга борадиганларни рўйхат қилади...

Шундай қилиб, шеркатимиз бошида бир оз ривож топ-май турса ҳам кейинчалик жуда гуриллаб кетди. Даромади дуруст бўлгани учун бир-бирларини «тортиб» кела бошла-дилар. Кўп гадо, қаландар, маддоҳлар ўз «хунар»ларини тарк қилиб, шеркатда ишлаб кетдилар. Шеркатимиз янги барпо бўлган давлатимизга ҳам яхши фойда берди. Ташкил қилинган қизил аскарларнинг отларига тўқим тайёрлаш учун намат зарур эди...

Инқилоб йилларида ходимлар оз, Абдуллага ўхшап ўқиш, битиш, ўрисчага чечанлар ҳамма ерда етишмас эди, шу ваздан Абдулла мен билан уч-тўрт ой бирга ишлаш-гач, бошқа юмушга чақириб олинди ва мен ҳам бир-икки йил шу шеркатда ишлагач, Фарғона область фирқа коми-тетига ишга тайинланиб кетдим».

* * *

«1918 йилнинг бошларида Эски шаҳар озиқ комитетини бойлар қўлидан олиниб, комитетнинг раёсатига ўртоқ Сул-тонхўжа Қосимхўжаев тайинланган эди ва мен мазкур ко-митетнинг ўзбекча саркотиблигига кирдим, — деб давом этадилар Қодирий, — 1919 йилнинг аввалларида озиқ коми-тети номидан чиқарилмоқчи бўлган «Озиқ ишлари» газета-сига муҳаррир бўлиб тайинландим. 1920 йилда Касабалар шўросига саркотиб бўлиб кирдим ва Эски шаҳар Касаба-чилик ҳаракати тўғрисида газеталарда хабар ва мақолалар ёзиб турдим».

Ҳақиқатан ўша йиллардаги газеталар (айниқса «Иштро-киюн» газетаси)ни кўздан кечирилса, Қодирийнинг Каса-

¹ Ш е р к а т — артель. (Х. Қ.)

бачилик ишларида фаол қатнашганларини, касаба мажлислари, кўрилган масалалар, мунозаралар, қабул қилинган қарорлар тўғрисида обзор тариқасида ёзган саҳифа-саҳифа (масалан: «Меҳнат кооперативи ҳақида Эски шаҳар ишчилари конференцияси», «Эски шаҳар Касабалар шўросида ўтин масаласи», «Эски шаҳарда ишчилар конференцияси» каби) мақолаларини кўриш мумкин. Қуйида мақолалардан бирини қисқартириб кўчирамиз:

ЭСКИ ШАҲАРДА ИШЧИЛАР КОНФЕРЕНЦИЯСИ

Эски шаҳар синфий уюшмалар шўросининг тўртинчи сессиясини сайламоқ ҳам бошқа муҳим масалаларни ҳал этмоқ учун Эски шаҳар синфий касаба уюшмаларидан 15 августга конференция учун вакиллар чақирилган эди. Тайин қилинган кун турли синф касаба уюшмаларидан бир юз эллик қадар вакиллар йиғилдилар. Конференциянинг ҳайъат раёсатига Юсуф Алиев раис, Саидвали Саидахмедов муовин, Абдулла Қодирий ва Инъомжон Аҳмаджонов ўртоқлар котиб сайланиб, мажлис тўрт кун давом этди.

Конференцияда сўзланган сўзлар муҳим бўлса-да, лекин газетада кўп ўрин олганидан уларни қолдириб, ёлғиз берилган қарорларни бу ўринда ёзиб ўтамиз.

Мақола ёзувчи айрим докладларнинг мазмунини қисқача-қисқача баён қилади. Масалан бир ўринда Туркистонда халқ хўжалиги ишлари ғоятда йўлсиз ва тартибсиз бир равишда борганлиги ва унинг сабаблари, халқнинг кўнчилиги халқ ишига жалб этилмаганлиги, ҳоказо... Сўнг, қабул қилинган қарорлар бандларга бўлиниб берилади. (Х. Қ.)

Умумий мажбурий хизмат ва ғалла йиғув ҳақида ўртоқ Содиқ Абдусаматдан маълумот сўралгандан сўнг бу хусусда тубандаги қарорнома қабул қилинди:

ТурЦИК Пленуми ва ижроқўм — туруднинг ғалла йиғув ҳақидаги қарорига қўшилиб, конференция ғалла йиғмоқ ишига бутун куч ва ёрдамни бермакка қарор қилади. Мазкур буйруқни халқ орасида тегишлича тушунтириб амалга қўймоқ учун тубандаги чораларни кўрмакни лозим топади:

1 — ғалла йиғув ишига артелга кирмаган ишсизлар юборилсин:

2 — биринчи моддада кўрсатилганлар етишмаган тақдирда оила бошлиғи бўлмаган артель аъзолари ҳам июль охирига қадар маълум ўринлардан олиниб, ғалла йиғув ишига юборилсин.

3 — ғалла масаласи халқнинг ҳаёт ва мамот масаласи бўлганликдан касабга уюшмаларининг шўросига таклиф қилинадики, бу ҳақда митинглар ясаб, кенг доирада халққа тушунтирмакка тиришсин.

4 — муассаса, ташкилот ва курсларга кириб хизматда қутулувни истаган ва бошқалар исмига савдо правоси олиб иш кўрган махтгир (спекулянт)ларни текшириб, умумий мажбурий хизматга юборилмоқлари учун конференциядан ҳайъат сайланмоғи тегин.

5 — конференция аъзолари ўзларининг сайланиб келган уюшма аъзоларига ғалла масаласида ҳукуматга жиддий ёрдам берув ҳақида ташвиқотда бўлувни ўз устларига оладилар.

(Мақоланинг охирида Эски шаҳар синфий иттифоқ шўросига янги сайловлар ўтказилганлиги ва кимлар қайси вазибаларга тайинланганлиги хабар қилинади — Ҳ. Қ.)

(Имзо): Жу — бой.

«Иштирокиюн» («Коммунист») газетаси 1920 йил, 21 август.

Шу йилларга мансуб бўлса керак, дадам қай бир вақт меҳмонлар билан кулишиб ўтириб, шундай бир хотирани сўзлаган эдилар:

— Касабачилик жуда авж қилган, кун-кунаро «тонг-отар» мажлисбозлик: мен мажлисда котиблик қилар, газетага ахборот ёзар эдим... Кўнчилардан чиққан... (номи ёдимда йўқ — Ҳ. Қ.) жуда гуруҳбоз, мажлисларни қолдирмас, узун бир нутқ сўзлаб бир-икки одамнинг «сирини фош» қилмаса, ҳовурдан тушмас эди. Мажлисда вима масалалар кўрилди, кимлар сўзлади, қандай қарор қабул қилинди, ҳаммасини ёд билар эди. Баъзан мажлисда бўла олмасам, эртасига у билан суҳбатлашиб, ўтган мажлис ҳақида тўлиқ ахборот олардим... Раҳмат айтиб турмоқчи бўлсам: «Тўхта, ука» — дерди у ва портфелини очиб, бир даста қоғоз чиқариб менга узатарди-да: «Шу қоғозларни ўқиб, ичидан (фалончи) кўнчини номига ёзилган гувоҳномами менга ажратиб бер-чи, тагин адаш бериб юбормай»,— дерди...

«ЛЕНИНДАН РУҲ ОЛИБ...»

Юқоридаги бобда Қодирийнинг инқилоб арафаларидан бошлаб қарийиб 1920 йилгача бўлган меҳнат фаолияти, турмуш кечинмалари тўғрисида бир қадар гапирилди. Албатта бундан Қодирий бу йилларда ижод билан шуғулланмабди, деб бўлмас. Аксинча, у кишининг жўшқин ижоди

Улуғ Октябрь инқилобининг биринчи йилларидан бошлади.

Бу даврларни эслаб, педагогика фанлари кандидати, математик, шахсий пенсионер Обидқори Каримов шундай ҳикоя қиладилар:

— «1919—1920 йиллар бўлса керак, Тошкентда «РосТА»¹ газетаси чиқар эди. Сиёсий, ижтимоий, тарбиявий аҳамиятга эга бўлган бу газета босмахонада йирик араб ҳарфида бир ёқлама босилиб, негадир дўконларда сотилмас, кўчакўй урилиш жойларга, мачит дарвозаларига ёпиштириб қўйилар, йўловчилар тўхтаб ўқиб ўтар эдилар. Абдулла Қодирий (Жулқунбой) шу чоқлардаёқ танилган ёзувчи, РосТАда унинг қизиқ-қизиқ мақола, фельетонлари босилиб турар эди.

Қодирийнинг танқидий, тарбиявий, сиёсий адабий аҳамиятга эга бўлган бу мақолалари мазмундорлиги, раволиги, ҳаётийлиги билан кўнгилга тез ўтирар, шу жиҳатдан у бошқалардан кескин ажралиб турар, халқ тарафидан севиб ўқилар эди. Мен ўша вақтларда бир намозхон, ўқитувчи йигит эдим... Тўғриси айтганда, Қодирий ёзган ана шу тиниқ, ажойиб фикр-мулоҳазалар, дастлабки чоқларда менинг дунёқарашимнинг ўзгаришига зўр таъсир кўрсатган, десам муболаға бўлмайди.

Отам (Каримқори) руҳоний киши эдилар: «Кесакқўрғон» маҳалламизнинг имоми бўлган бўлсалар ҳам тараққийпарвар, очиқ фикрли, намозга чиққанларида мачит дарвозасига ёпиштирилган РосТА газетасини кўзойнак тақиб ўқир ва бошқаларга ҳам ўқиб эшиттирар эдилар. Баъзан менга «бу Жулқуннинг қурғур зап тутилмаган қизиқ гапларни топиб ёзади-да, ўзи қозоқми?» дердилар ва гоҳо қариликдан намозга чиқа олмаган чоқларида, хумор қилиб сўрардилар:

— Обидқори, бугун масжидга янги газет ёпиштирибдиларми?

— Ҳа.

— Жулқунбой гап ёзибтими?..

Мен газетанинг мазмунини баён қилиб берар эдим. У киши завқланиб тинглар эдилар...»

Қодирий Октябргача бир ҳаваскор ёзувчи бўлиб келган бўлса, инқилобдан сўнг жасорат, сўз эркинлиги олади. Матбуот идораларида бевосита ишлай бошлайди, раҳбарлик қилади, кўнглини кўпдан банд қилган ният-тилаklarини

¹ РосТА — Россия телеграф агентлиги газетаси. Бу инқилобий газета 1919—1920 йилларда чиққан.

энди аста ифодалаб, илгари айта олмаган, жасоратланмаган фикрларини матбуотда баралла сўзлай бошлайди.

— Биз жасорат сўрар эдик. Лекин... жасоратимизнинг қолган-қутганини ҳам олмоқ муддаосида эдилар. Биз сўз эркинлиги сўрар эдик. Лекин тилимизни таг-тугидан кесмоқчи эдилар. Жасорат битган эди, тил кесилган эди. Юрагимиздаги бир оз умидни истисно қилганда, бошқа нарсалар юлиниб-юлқинган эди. Ниҳоят, фиғон ва нолаларимиз арш-аълога етганда умидимиз қуёши Октябрь туғди. Жасорат бўлмагарларининг оёғлари осмондан, тил қассобларининг манфур гавдалари жаҳавнам тагидан келди. Октябрдан биз бошлича жасорат олдик, сўз эркинлиги олдик... — деб ёзадилар Қодирий, 1921 йили, «Қизил байроқ» газетасида босилган «Жасорат айб эмас!» мақолаларида.

Қаламкаш тожик дўстлардан бири — Абдулаҳад Қаҳҳоров бир суҳбатда шундай деган эдилар: «Биз адабиётда иккита Абдулла Қодирий (Жулқиббой) ни биламиз: Бири — машҳур романчи Абдулла Қодирий. Иккинчиси — ўз замонасида кундалик Совет воқелигини, сиёсатини кенг афкор оммага тарқатишда, ташвиқ қилишда фаол қатнашган, «Жулқунбой» лақаби билан танилган журналчи, ҳажвчи, фельетончи Абдулла Қодирий...»

Ҳақиқатан, Қодирий ижодида шу икки йўналиш кўрилгани учун аввал журналчилик фаолиятлари хусусида тўхталиб ўтамиз.

* * *

— Шўро идораларида қилган хизматларимни бирмабир санаб ўтиришим узоққа чўзиладирган бўлганликдан фақат муассаса исмларинигина айтиш билан кифояланаман: «РосТА» деворий газетасида мухбир бўлиб, «Иштрокиюн» ва «Қизил байроқ» газеталарида сотрудник, собиқ Туркистон марказий фирқа қўмитасининг ташвиқот бўлимидан чиқадиган «Инқилоб» ва «Коммунист йўлдоши» мажмуаларида саркотиб ва сотрудник бўлиб, ҳам «Муншум» журналининг муанниси ва таҳририя аъзоси бўлиб, то 1924 йилгача ишлаб келдим, — дейдилар Қодирий таржимаи ҳол ёзарканлар, — Мен Шарқ озодлигини ва унинг мазлум пролетариат саодатини фақат ленинизм орқасида вужудга чиқишига ишонган бир киши, Маркс ва Лениннинг ҳароратли шогирдиман. Чунки мен Лениндан руҳ олиб, Марксдан илҳомландим¹.

¹ Бу таржимаи ҳол 1969 йилда чиққан Абдулла Қодирийнинг «Кичик асарлар» тўпламида тўлиқ босилган. (Х.К.).

Ўқорида санаб ўтилган матбуот кундаликларида ва «Туркистон» газетасида Октябрдап то 1923 йил бошларигача бўлган давр ичида Қодирийнинг элликлаб катта-кичик мақола, фелъетон, ҳикоялари босилади¹. Албатта бу ҳисобга «Муштум» материаллари ҳамда архивларда деярли сақланиб қолмаганликдан «РосТА» да босилган мақолалар кир-

¹ Масалан: «Маориф шўроси диққатига», «Ғози Юнусга очиқ хат», «Эски шаҳар театру ҳаваскорларига», «Маида савдогарларга мурожаат», «Қимматчилик ҳасрати», «Эски шаҳар чеккаси агрофида», «Тиланчилик ёхуд енгил касб», «Биэда аскарлик масаласи», «Эски Тошкент кўн ишлагувчилари жамиятидан», «Отам ҳам большевик» (бу ҳикоя баъзи нашрларда «Отам ва большевик» бўлиб хато кетган — (Х. Қ.). «Тинч иш», «Билдиришлар», «Нафси шайтон», «Маллабоев билан Сайдивали орасида», «Азоб боғчасида йиғи-сиги кечаси», «Сарт оғайниларга», «Нега ким?», «Бозор суриштирмайдир», «Кула-кула ўласан», «Қазойи осмонийлар», «Лузонда кўнгил озишлар ва сирқ солишлар» (таржима), «Қурбонлик ўғрилари», «Лайли ва Мажнун», «Оғзинга қараб гапир», «Давосиз дардлар», «Паст ва баланд дунёда», «Янги систем ва бетарафлик», «Мачалов», «Жасорат айб эмас», «Ҳақиқат очиб сўзлашдадир», «Биэда театру ишининг бориши», «Тилак», «Чуви чиқди», «Зоғариқ тўғони», «Тарвузи қўлтиғидан тушди», «Матбуот», «Ижмол сиёсий», «Икки оғиз тариқатдап ҳам бўлсин», «Хуқуқ», «Хусусий мактублардан», «Ҳеч ким билмасин» ва ҳоказо...

«Ҳеч ким билмасин» — бир пардали комедия. 1921—1922 — 1923 йилларда Тошкент саҳналарида ўйналган бўлса ҳам чоқ қилинмаган. Бу ҳақда «Қизил байроқ» газетасининг 1921 йил 17 сентябрь сонида Шапоқ маҳзум шундай ёзади: «10 сентябрда ёзлик «Турон» саҳнасида «Ҳеч ким билмасин» (Жулқунбой асари) ўйналди...»

Пьеса «Роҳат боғчаси»да (бу боғча Жангтоҳ — Пушкин номли цитроҳат боғи ёнидан Лабзак кўчасига қиринганда ўнг томондаги гиштин зинапоя билан чиқиб бориладиган тепалик устида эди) ҳам ўйналган. Пьесада роль ижро қилган. Ҳамза номли театрининг солиқ артисти (1901 й.) пенсияонер Нажмиддинов Шокир ака шундай хотирлайди:

«Пьеса бир кўринишли бўлиб, қатнашувчилар икки кишидан иборат эди. Асар мазмуни шундай, бир хотинбоз қари дуохон домла ва унинг ёш йиғит-набираси бўлади. Набираси бобосидан ёлвориб пул сўрайди. Бироқ хасис бобоси пул бермайди. Ниҳоят йиғит пул олиш мақсадида бобосига шундай ҳийла ишлатади. У (йиғит) холи вақтнин пойлаб, паранжи ёпиниб ёш бир қиз қиёфасида бобосининг олдига «дам солдиргани» киради... Бобоси паранжилик «қиз» ёнига ўтириб дам солиш баҳона унга муҳаббат изҳор қила бошлайди ва елкасига қўл ташлайди... Шу чоқ «қиз» бирдан юзини очиб юборади... Ҳайратга келган бобо набирасига: «Тилаганингни берай, болам, бу сирни ҳеч ким билмасин, гап шу ерда қолсин», дейди...

Бу пьесада мен набира родини, Сайфи қори Алимов (бу киши ҳам Ҳамза номли театрининг солиқ артисти, 1900 йилда туғилган, ҳозир пенсияонер — (Х. Қ.) дуохон домла родини ўйнаган эдик».

майди. Ундан ташқари бу материаллар мен ва бир неча адабиётчи олимларгагина маълум бўлганлари. Келажақда эҳтимол Қодирийнинг шу йилларга доир яна кўп нарсалари топилар.

Тугал бўлмаган рўйхатдан Қодирийнинг инқилоб бошларидаёқ (1922 йилгача) чиниққан журналчи, ёзувчи сифатида матбуотда танилганлиги кўринади. Бу мақолаларнинг аксарийси ҳажв, фельетон услубида ёзилган бўлиб, ёзувчининг тез кўзга кўриниш омилларидан бири ҳам шундадир деб ўйлайман. Мақолалардан кичикроқ бирисини намуна учун кўчирамиз:

ХУСУСИЙ МАКТУБЛАРДАН

Каминалари хусусий кабинетларида ўтириб, янгигина почтальон томонидаш тоштирилган дўст-душман мактубларини ўқиб, гоҳ кулар эдилар, гоҳ йиғлар эдилар. Мана дўст-душман мактубларидан бир неча нуска:

«— Оёғингга қараб юр! Кечаги газетада мен ҳақимда алжиганингни, бу галча, бола-чақанг ҳурматига кечирдим. Йўқса, битта каллакесарга заказ берилган эди... (имзо)»

Жавоб:

— Ўзим ҳам жондан тўйиб юрибман...

Жулқунбой
«Туркистон» газетаси, 1923 йил.

Қодирий мақолалари асосан жиддий ва ҳажвий йўналишда боради. Жиддий мақолаларда кундалик ҳаётнинг турли-туман муаммолари таҳлил қилиниб, ундан тўғри, қаққоний хулосалар чиқарилса, ҳажвий мақолаларда меҳнаткаш омма елкасига қурт бўлиб тушиб келаётган хурофотчи чирик мулла-эшонлар, фақат ўз манфаатинигина кўзловчи мўлтонини савдогарлар, исрофчи бойлар, илм-маърифатни қўйиб, фақш йўлларга кириб кетган чапани безорилар, суллоҳ, сурбет, лаганбардорлар, мансабпараст, амалга мингач, ўзини упутиб қўювчи шахслар ва ҳоказолар танқид қилинади.

«ФЕЛЬЕТОНЛАР ҚИРОЛИ»

1923 йил бошларида, «Туркистон» газетасига қўшимча, ойига икки дапқир чиқадиغان, сиёсий-ижтимоий, адабий журнал «Муштум»нинг ташкил қилиниши Қодирий ижодида катта роль ўйнайди. Қодирий бу журналга адабий хо-

дим, таҳрир ҳайъати аъзоси бўлиб кирадилар. Журналнинг биринчи сонига бош мақола («Муштум таърифида») ёзадилар. Шундай қилиб, у кишининг ижодий маҳорати янада тез ўса боради, ҳажвчиликда янги-янги услублар яратадилар. Натижада «Жулқунбой» лақаби билан халқ орасида шуҳрат қозонадилар.

Албатта, «Муштум» журнали биринчи сонданоқ ривожланиб кетмайди. У йилларда аксар халқ саводсиз, битта яримта саводдилари эса газета-журнал ўқишга одатланмаган, атиги уч-беш минг нусхада босилган «Муштум» ҳам кўпинча сотилмай дўконларда чанг босиб ётган¹. Иккинчидан ўз харажатларини ўзи қоплаши керак эди. Шу вайдан «Муштум» дастлабки даврларда хийла қийинчиликларга дуч келиб, баъзан кечикиб ҳам чиқади. «Муштум»нинг бундай аҳволини ўша вақтларда босилган Қодирийнинг «Муштум» оқсоқлаган эмиш², «Чақириқлар»³ каби мақолаларидан яққол кўриш мумкин, ҳатто баъзи зиёли бойларга муурожаат қилиниб ёрдам сўрашга ҳам тўғри келган.

«ЧАҚИРИҚЛАР»

«Ўзим «Муштум»да дағал-дағал, қўланса-қўланса сўзлар ёзишга ваъда берганим ҳолда ушбу ўртоқларни ҳам топсалар битта-битта, топмасалар учта-тўртта чирманда⁴ пул билан «Муштум»га кўмакка чақираман: Шоабдул мулла нақфилакфуруш, Мирзафосим папироскачи, Зойиржон тўнчи⁵, Абдуҳожӣ калишфуруш, Маҳмудкарим хасфуруш, Абдураззоқбой кўнчи, мулла Тўйчи чиннифуруш, Юсуфбек аттор, Иқбол деган читфуруш ва яна булардан бошқа эсимдан чиққан оғайнилар.

Агарки, айдирмасдан берсалар кўп яхши, бўлмаса нах ўғирланган ҳўкизнинг териси билан ўзим ҳам, бошқалар ҳам шарманда бўлиб ва яна ўзимни томдан ташлаб елкаларига миниб олгайман ва яна уволим бўйинларида қолгай.

Чақирувчи: Жулқунбой Совринбой ўғли.

¹ «Муштум»нинг ўша вақтларда қадр-қиммати тўғрисида, менга Тошкент шаҳар, «Чақар» маҳаллалик, 1970 йилда вафот этган, кекса маорифчи, Қодирий билан яқин ошна бўлган Раҳимов Муҳаммаджон амаки ҳикоя қилиб берган эди.

² «Муштум», 1923 йил, 12-сон.

³ «Муштум», 1923 йил, 20-сон.

⁴ Ч и р м а н д а — червен — червонец, ўн сўм (Х. Қ.)

⁵ Т ў и ч и — газламачи (Х. Қ.)

Шу сабабларга биноан «Муштум»чилар олдида муҳим вазифа турарди: «Муштум»ни жонлантириш, «Муштум»-хонларни кўпроқ жалб қилиш, обуначиларни кўпайтириш ва шу йўсин кундалиқ аҳвол, сиёсатдан оммани хабардор қила бориш... Бу вазифа ҳамма «Муштум»чиларни чандон ўйлатади. Қодирийга ҳам ўз ўқувчиларини қизиқтирадиган, «Муштум» кетидан эргаштирадиган услублар излашга тўғри келади. Натижада у кишининг қатор ажойиб ҳажвий туркумлари яратиладики, ҳақиқатан «Муштум»хонлар бундан мамнун бўладилар.

1924—1927 йиллар миёнасида «Муштум» журналида дадам билан бирга ишлаган Мўминжон Муҳаммаджон ўғли¹ ўша даврларни эслаб шундай ёзади:

«Мен, марҳум ёзувчи Абдулла Қодирий билан 1924 йилда танишганман. Мазкур йилдан бошлаб у билан бир идорада ва бир редакцияда ишлашганман. У «Муштум»да босиладиган мақолалари ҳамда асарларини доим уйда ёзар ва тайёрлар эди. Шунинг учун унинг билан узун вақт суҳбатлашиб ўтириш мумкин бўлмас эди.

Абдулла Қодирий ҳар нарсага танқидий назар билан қарар, эски хурофот нарсаларга ғоятда душман эди. Унинг ҳар бир сўзидан ҳажвий ифода анқиб турар эди.

У ғоятда жасоратли, ўз сўзида устивор ва барқарор, ўғкир сатирик ва ғоятда заковатли эди. Ҳар бир типнинг ўзига яраша сўз берар, ким тўғрисида ёзадиган бўлса, худди ўша шахснинг ўзи бўлиб кетар эди. Бу хилдаги ёзишлар учун ўша типдаги кишиларнинг бутун ички сирларидан хабардор бўлиш керак, албатта. Фавқулудда заковатга ва жасоратга эга бўлган бу ёзувчи, мазкур типдаги шахслар орасида юриб, ҳар бириси билан алоҳида суҳбатлашишдан сира тортинмаган: эски муллалар билан ҳам, қиморвоз, беданавоз чапанилар билан ҳам, ўғрилар билан ҳам, эшонлар, муридлар, сўфилар, дарвешлар, қалаңдарлар билан ҳам, кўкнори ва бағгилар билан ҳам суҳбатлашган.

У бир мақола ёки бир ҳикояни ёзишга ўтирганда, ўшани ёзиб тугатмасдан ўтирган еридан туриб кетмас эди.

---

¹ Мўмин Муҳаммаджонов (тахаллуси Тошқип, 1883 — 1965) ёзувчи ва шоир бўлиб, Тошкент шаҳар, «Пичоқчилик» маҳалласида узангисоз оиласида тугилади. Тошкент мадрасасида ва Уфа мадрасаси олиясида таҳсил кўради. «Муштум» журналида мусаҳҳеҳ (корректор) ва котиб бўлиб ишлайди. «Турмуш уринишлари», «Эски мактаб» номли таржимаи ҳол — қисса, ҳикоялар ҳамда «Қонли кун» номли пьеса (бу пьеса Зиё Саид билан ҳамкорликда ёзилган) ва шунингдек, яна бир неча бир кўринишли пьесалар, мақолалар ёзган.

Халқ унинг ёзган мақола, асарларини гоётада севиб ўқир, асарлари босилиб чиқишини тўзимсизланиб кутиб туришар эди...»¹.

Айтилганидек, ўрганишданми (бу одат кўпчилик ёзувчиларга хос), дадам ўз мақолаларини (умуман асарларини) уйдагина ёзар, фақат уни тошшириш ва баъзи идоравий юмушлар учунгина редакцияга борар эдилар.

Ҳозир олтмиш беш ёшлардан ошиб қолган боғ қўшнимиз Хадича опа ҳикоя қиладилар:

— Бола вақтларимизда Абдулла акамни ҳамма «Абдулла Жулқун, Абдулла Муштум», деб аташарди. Мен бу гаплар маъносига тушунмай «ёмон одам бўлса керак-да», деб чўчиб қўяр эдим... Боғингиз этагида кичкина жарликда қуюқ ўрик, дўланазорларингиз бўларди. Абдулла акам шу тинч, салқин ерни текислаб, ўзларига жой қилиб олган эдилар. Иссиқ ёз кунлари улар куни билан шу жарликда ўтириб, хат битганлари-битган эди. Баъзан бизлар аста деворданми, дарахтданми мўралаб «хат битвотти» деб бир-биримизга шивирлар эдик...

Шу йўсин, меҳнат қилиб, «Муштум»ни биринчи вақтларда шуҳрат қозонтиришда Қодирийнинг қанчалик ҳисса қўшганлигини ўша чоқларда босилган баъзи мақолалардаги шу қисқа-қисқа сатрлардан ҳам англаш мумкин:

«Фарғона» газетасининг 1924 йил 181-сонда Лутфулла Олимий исмли журналист ўзининг «Ҳажвият майдонида» номли мақоласида «Муштум»нинг топган эътибори ва кўн тарқалиши Жулқунбойнинг ўткир қалами билан», деган жумлани ишлатиб ўтади.

«Муштум»нинг 1924 йил 4-сонида Қодирий суратини шарж (ўртоқлик ҳазили) қилиб чизилиб, сурат тагида «фельетонлар Қироли Жулқунбой (Абдулла Қодирий) кулдириб йиғлатади, йиғлатиб кулдиради...» деб ёзишади.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1925 йил 116-сонида бир неча ёзувчиларга қарата ёзилган матбуот ҳазилида Қодирийга ҳам бир шарж тўқилади. «Жулқунбой, ҳаммапи уриб қулоғини қилдинг кар...» деб ўтилади...

«Муштум» журналининг у пайтлардаги вазифаси хийла мураккаб, ўзига хос нозик бўлган. Журнал асосан омма орасидаги салбий унсурлар билан курашмоғи керак эди. Улар ҳали кучли, осонлик билан таслим бўлмас, ўз «душманлари» — муштумчиларга ҳар қадамда шикаст беришдан

---

¹ Бу хотира қўлёзма менда сақланади.

доймас, ҳатто «Муштум» ўқувчиларига ҳам ҳужум қилиб, тинч қўймас эдилар.

Расулов Асомиддин (тоғам)дан эшитган шундай бир ҳолни эслайман: Топкентнинг Шайхантоҳур даҳасида таниқли бир фатвочи домла бўларди¹. Шу домлани Қодирий 1924 йили «Муштум»да Қалвак маҳзум тилидан нозик ҳажв қилиб ўтади...

Мақола босилиб чиққач, домланинг ўзи бир нарса демаса ҳам, ўгли бизнинг эшикка келиб, «Отамни нега танқид қилдингиз», деб даъво қилади...

«Муштум»нинг 1924 йил 23- сонида «Истинжолатталар»² ҳам Муштумга қарши қўзғолди» номли имзосиз мақолада шундай дейилади:

«Топкентнинг эски, хасис, мурдор бойларидан машҳур бешболабойлар бор-ку... Улар жуда ҳозир чулдираб юрибдилар. Уларнинг қиладирган иши йўқми, билмадим, кимнинг қўлида «Муштум» журнали кўрсалар, қутирган итдек қўзлари чақнаб, муштлаша кетар эканлар. Яқинда бешболабойлардан Исмоилбой Абдукарим ўгли дегани «Муштум» ўқувчи бир комсомолни сўкиб-сўкиб, ҳаттоки коммунистларнинг ҳам гўрига гишт қалаб сўкибдилар. У киши «Муштум»нинг бойлар билан курашишига қарши эмишлар. Яқинда «Муштум» ўқигани учун бир коммунистни уч кишилашиб бўғиб турганларида бир неча руслар билиб қолиб, аранг ҳалиги бечорани қутултириб олганлар; бўлмаса, қараб туриб ўртоқнинг жойи жаҳаннамда бўлар экан.

Почча! Сизни деб бошқалар ўлиб кетмасинлар, тагин!

Муштум: Нимани? Бу мазорнинг ҳалими эмас. Ҳозирги замоннинг аталаси бешболабойларнинг тишини синдирадир. У аҳмоқлар чучварани жудаям хомида санамасинлар».

Езувчининг ўзи ҳам аччиқ ҳажвлари билан ҳаммага ёқавермаганини, шу боисдан душманлар орттирганини таржимаи ҳолида: «Мени бойлар, эшонлар кўра олмас эдилар. Чунки мен уларни ишчи тилидан чаққан ва сирларини очувчи душманлари эдим», деб таъкидлаб ўтади.

Душманларнинг, шунингдек, таҳдидлари важида «Муштум» муаллифлари ўз танқидий мақолаларида номларини кўпинча яширишга, турлича таҳаллусларда имзо чекишга мажбур бўлганлар. Масалан, Қодирий «Муштум»да ва кейинги йиллардаги турли газета-журналларда босил-

¹ Бу кишининг исмини очиқ айтиш мувофиқ кўрилмади.

² У чоғларда «Муштум» муаллифлари баъзан шундай «пардасиз сўзларни ҳам ишлатганлар. (Х. Қ.)

ган ҳажвий танқидий мақолаларида эллиқдан ортқ¹ махфий тахаллус (лақаб)ларни қўллаганлар. Бу тахаллусларнинг баъзилари менга аввалдан маълум бўлса, баъзиларини хабардор кимсалардан сўраб ва баъзиларини эса мақола услубидан, мазмунидан мумкин қадар аниқланди. Албатта, бу тахаллусларни ҳали тугал, деб бўлмайди.

Бу тахаллусларнинг уч-тўрттасини истисно этсак, қолганларини «Муштум»нинг 1923—1927 йил сонларидан олинди. Бундан ўша йилларда Қодирий «Муштум»да нақадар (тахаллуслар мақолаларда қайтарилади) кўп мақолалар ёзганлигини тасаввур қилиш мумкин. Ёзувчи, журналистлар биринчи вақтларда оз, борларининг ҳам кўпчилиги «Муштум» талабига жавоб бера олмайдиган бўлганлар. Шу сабабдан баъзи бутун-бутун «Муштум» сонларини икки-уч киши томонидан мақолалар ёзилиб тўлдиришга тўғри келган...²

Қўйида Қодирийнинг «Муштум» материалларидан кичик бир намуна³ бериб ўтамиз:

САЛОМНОМА

— Отга қоққан тақадек, сувдан чиққан бақадек, бир мирилик чақадек маориф шўросига сало-о-ом!

— Ўзи четга буқиниб, шахсиятга тўқиниб, аллакимга чўқиниб — ўғри ушлаганга сало-о-ом!

— Кўринган ер оқ салла, оқ бўлса ҳам бўш калла, оқу қора ҳам малла — Туркистон уламоларига сало-о-ом!

— Бошларига соч қўйган, отларини ёш қўйган, фаҳш деганни фош қилган думсизларимизга сало-о-ом!

— Москов бориб келибон, минглаб фойда қилибон, ҳафтада гап ейибон, томга карнай қўйибон; халқ қайғусин

¹ Жулқунбой; Жирқинбой; Ж-бой, Жу-бой; У-бой; Ж; Жулқунбой Совринбой ўғли; Мулла Жулқунбой; Жулқинчигир; Думбулбой; Жулбулбой жияни; Думбулбой ўғли; Думбул девона; Думбулниса; Домладумбул; Жиян; Жиянингиз Муштум; Қалвак маҳзум; Қалвак маҳзум жияни; Қалвак маҳзум Шоший; Тошпўлат; Тошпўлат тажанг; Алимов; А. Қ; Бойқуш; Индамас сўфи; Йўловчи; Камшир; Карнайчи; Қолхозчи; Газнич; Лакаланг маҳзум; Мавлон куфур; Муштум; Сани худо; Телба; Овсар; Чин дўст; Чирманда ботир; Чи чора; Шапак маҳзум; Шоший; Шилгай; Боғбон; Қақилдоқ хўжа; Матбуот араси; Мошхўрдаци; Шанкок; Мулла эшонбой; Гўсхўр, Мулла Мушфиқий.

² Ёзувчининг «Муштум» сонларида ва сўнгги газета-журналларда босилган майда асар, мақолалари ҳийла кўп ва уларнинг кўпчилиги «Кичик асарлар» тўпламига киритилганлиги учун бу ўринда санаб ўтирмадим (Х. Қ.).

емайин, мактаб очай демайин; эллик-отмиш қўй берган,
саккиз кунлаб тўй берган — Туркистон савдогарларига са-
до-о-ом!!!

Амма-холаси ҳаводор, айланай!
Келин янғаси: Думбиниса.

1923 йил, сон № 2,

* * *

Бунчалик сердиққат, кеча-кундуз тинимсиз меҳнат (бу орада муаллиф аллақачонлар «Ўтган кунлар» романини бошлаб қўйганлигини ҳам унутманг) ёш ёзувчининг соғлигига из солмай ўтмайди. Қодирий 1923 йилда бир мунча вақт хасталаниб қоладилар. У кишининг хасталиги тўғрисида «Муштум»нинг 1923 йил, 15-сонида шундай бир мақола босилади.

«ЖУЛҚУНБОЙ КАСАЛ»

Журналимизнинг бирдан-бир ёзувчиларидан ўртоқ Жулқунбой қаттиқ оғриб қолган. Докторларнинг айтишича, ўртоқ, хафақон касалига йўлиқиб, бора-бора бу касали зўрайиб диққи нафасга айланган эмиш.

Докторлар бу ўртоқнинг тездан тузалиб кетиши учун ошғич чоралар кўриб қўйидаги маслаҳатларни берадилар:

- 1 — Ёзув-чизув ишларидан қўл йиғиб, хуш ҳаволи ёхуд кўп тунумли (тинч. ред.) ерларга саёҳатга чиқиш.
- 2 — Ҳар кун уч марта «ноз» дорусидан еб туриш.
- 3 — Китобларни кўп ўқимаслик. Ўқиган чоқда ҳам қизиқ роман, журналлардан кулгили, кўнгил очадирганларини, айниқса «Муштум»нинг 14-сонигача ёзилган эшонлар мазҳакасини ўқиб туриш.

Мана шу тартиб-чоралар кўрилса, ўртоқ Жулқунбой тездан тузалиб қолса керак, деган умиддамиз.

«Шаналоқ».

КАЛВАК МАҲЗУМ...

Ўз вақтида «Муштум»хопларни яхшигина кулдирган Қодирий асарларидан бири «Калвак маҳзумнинг хотира дафтарида» ҳажвий қиссасидир. Бу асар 1923—1926 йиллар мобайнида «Муштум» журналида, «Муштум»нинг борди-келдиси» рубрикаси остида 21-сонда давомли босилган.

Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор бир суҳбатда бу асар тўғрисида шундай деган эди:

— Мен «Калвак маҳзум...»ни биринчи бор ўқиганимда «ҳажвийётда шундай приёмлар ҳам бор экан-да» деб, ҳайратланган эдим...

Дарҳақиқат «Калвак маҳзум...» ҳажвиячиликда янгилик бўлган қаҳрамоннинг ўзига хос муллаёна тили, турмуш ҳақиқатидан йироқ содда фикрлари ҳажвнинг асл омили, кулгининг айни боиси бўлиб хизмат қилади.

— Менинг кулгиликда ишлатадиган неча турлик мустаор имзо, яъни қаҳрамонларим бор: Калвак маҳзум, Тошпўлат, Овсар, Думбул, Шилғай ва бошқалар. Агар сиз шундай имзолар билан ёзилган кулгиликларни текшириб чиқсангиз, мунда асли ёзувчининг шахсини тамоман кўрмайсиз. Фақат сўзни имзо аъясининг ўз оғзидангина эшитасиз. Калвак маҳзумда: кўпдан ҳақиқий ҳаёт билан алоқаси узилган, мадраса хурофоти билан мияси ғовлаган ҳолис бир маҳалла имомини кўрасиз,— деб ёзадилар Қодирий «Кулгу ҳақида» номли мақолаларида.

Албатта, бундай услубда ҳажв ёзиш хийла қийин ва масъулиятли. Ахир ёзувчи асарга ўздан бирор оғир сўз қўшишга ҳақсиз, у (ёзувчи) артист қабилида бошдан-оёқ ролга кириш шарт-да!..

Асар бошдан-оёқ қаҳрамон — Калвак маҳзум тилидан таржимаи ҳол — саргузашт тарзида ҳикоя қилинади. У жиддий равишда эскирган домлалар тили ва талаффузида одоб билан ўз ота-онасининг қандай «улуғ зотлар» бўлганини, отасининг Тошкент музофотида тутган «бекиёс обрў» сини, илми урфонини, ўзининг ана шундай зотлардан дунёга барқ уриб келганини, ниҳоятда авайланиб тарбия топганини, мадрасада «зўр» муваффақият билан ўқиганини, уйланишини ва кўрган-кечирганларини эринмай ҳикоя қилиб, ўзининг алмисоқдан қолган содда фикр-ақидалари билан ўқувчиларни кулдириб бораверади.

У инқилобдан сўнг ўз теварагида бўлаётган кўп янгиликларга, ўзгаришларга ҳайрон қолади, ақли етмай ёқасини ушлайди. Дин-шариат ишларининг сусайиб бораётганлигидан, ўзидек «олим»лар эътиборсиз қолаётганидан, «замона охир» бўлганидан кўзёш қилади. Баъзан эса амалдор, савдогар ва шунингдекларнинг нолайиқ ишларини соддадиллик билан «фалончилар бағоят савоб ва пухта иш қилмоқдалар» деб ҳолисона мақтайди ва бу билан уларнинг сир-асрорларини очиб ўқувчини кулдиради. Ҳоказо...

«Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан» қиссаси 1964 йили «Шарқ юлдузи» журналида ва «Кичик асарлар»

мажмуасида деярли тўлиқ берилган. Бинобарин қисса мазмунини тафсиллаб ўтирмай, муаллифни бу асарнинг яратишга илҳомлантирган сабаб ва тимсол (прототип)лар тўғрисида бир оз тўхтаб ўтмоқчиман.

Бу асарни ёзишга ёзувчини ундаган сабаб асосан биргина: инқилобгача ва инқилобдан сўнг ҳам халқимиз орасида мутаассиблик кучли бўлгани, бунда асосий ролни ана шу Қалвак маҳзумлар ўйнагани ҳаммага аён. Демак, ҳажвчи, бунда асосан маҳзумларнинг асл башарасини очиб, уларни омма наздида эътиборсизлантиришни, шу йўсин халқини зўр бир занжирдан озод этишни мақсад қилиб олган ва шу баҳонада муаллиф Қалвак тилидан йўлакай унча-мунча нуқсонларни танқид қилиб ўтмоқчи бўлган...

Ўқувчиларимизда албатта «Қалвак маҳзум, ҳақиқий шахсми?» деган савол туғилиши мумкин. Ҳа, ҳақиқий шахс. Бундай Қалваклар тарихда кўп ўтган ва уларни авом халқ «етук олим, табаррук инсон» деб улуғлаганлар.

Маҳалламизда мулла Исоқ домла деган бўларди. Ўзи маҳалламизнинг имоми, дадамдан йигирма ёшлар катта, ўрта бўйли, қотмадан келган, чувак, мош-гуруч соқоли, бир мунча ҳусндор, тез-тез сўзловчи, Бухоро мадрасаларида йигирма йиллаб ўқиб, ҳатм қилиб қайтган киши эди. (Бу киши 1940 йилларда вафот этди). У дадам билан жуда «қалин», баъзан-баъзан бизни кига такаллуфсиз кириб келарди-да, дунё воқеот-сиёсатларидан «суҳбатлашиб» хабардор бўлиб кетар эди. Унинг гаплари тутал-тутал, баъзи юритган мулоҳаза-фикрларидан кулмай илож йўқ эди. Дадам у киши билан суҳбатлашганда мунозарага киришмас, фақат соме бўлиб қисқа-қисқа жавоб бериб, кулиб ўтирар эдилар. Шу ваддан бўлса керак баъзилар уни «Қалвак домла, Шалҳак домла» деб аташарди. Масалан, Ҳосият бибим, меҳмонгами ва ёки бошқа бирон сабаб билан кўчага чиқиб қайтсалар, дердилар: «Йўлда нафасим сиқиб жуда чарчадим, Қалвак домла эшиги олдида ўтириб бир дам оводдим...» ёки «фалончини Қалвак домла эшиги олдида учратдим...» ҳоказо...

* * *

1931—1932 йиллар, иссиқ ёз ойи эди. Бир кун мен, кечки пайт гулзоримизга сув сепар эдим, эшикдан мазкур мулла Исоқ домла кириб келиб, дадамни сўради. Дадам ичкари ҳовлида нима биландир банд эдилар, кириб чақирдим ва то у киши (дадам) чиққунларича стул келтириб домлани пийлонга ўтқаздим ва сув сенишни давом эттирдим. Домла менинг ишимга раэм солиб ўтириб, савол берди:

— Шу гулзорингизнинг хушбўй ҳиди қанчалик йироққа етиб бораркин, ўғлим?

Мен домланинг саволига дафъатан тушунмай, иккила-ниб тўхтадим.

— Бу гулларнинг ҳиди нарисси билан кўчангиз ҳаддига етиб боради,— деди домла, саволига ўзи жавоб бериб ва қўшиб қўйди:— Аммо жаннатдаги гулларнинг хушбўй ҳидлари уч йиллик пиёда масофага етиб борар экан...

* * *

Жосият бибим 1936 йил ёзида 75 ёшида вафот этдилар. Шунда, кўнчилик жамоа билан фотиҳа ўқигани келган мулла Исоқ домла эшик олдида одам кутиб турган Асомиддин тоғамни ўз ёнига чақириб дейди (дадам билан мен баъзи сабабларга кўра маъракада қатнашолмаганмиз. Бу тўғрида кейинроқ сўз бўлар):

— Бу, фотиҳага келаётган кишиларни рўйхатга оляписми, иним?

— Йўқ, тақсир, рўйхат нима ҳожат?— дейди тоғам.

— Ахир, сиз, фотиҳага келганларнинг ҳаммасини ёдингизда тута олмайсиз-да. Рўйхат тузиб қўйсангиз, мулла Абдулла келгач, топширасиз. У киши фотиҳага кимлар келган-келмаганидан хабардор бўладилар...

* * *

Шу йилнинг қишида ҳайит бўлди-да, бибимни эслаш маросимига мулла Исоқ домла йигирма-ўттиз чоғлиқ маҳалла кишиларини бошлаб бизникига фотиҳа ўқишга келди. Ҳаммалари дастурхон теварагига қатор тиз чўкдилар. Дадам ҳам пойгакда ўтирдилар. Мен бўлсам, плик самовар қўйилган токча ёнига (қуръон ўқилгач, меҳмонларга чой қўйиб узатишга ҳозирланиб) стулга ўтирдим. Фотиҳа тортилиб, Исоқ домла қуръондан узун бир сурани ўқишга бошлади (яъни, бундай узун сурани ўқишдан мақсад, уй эгасининг кўнглига «домла, наридан-бери қуръон ўқиб кетди», деган фикр келмасин учун...) Сура узун, ҳадеганда тамом бўлавермас, ҳамма сукутда, бу ёқда мен ёшликка бориб негадир кулиб юборай-юборай дердим.

Шу вақт домла, суранинг яримларига келганда сезиб қолди, шекилли, бирдан тиловатни тўхтатди ва менга қараб: «ерга ўтир, болам, усталда ўтириб қуръон ўқиш — тинглаш гуноҳ бўлади», деди. Мен дарҳол ерга тиз чўкиб ўтирдим. Бироқ энди домла суранинг қаерига келиб тўхта-

ганини унутиб қўйган эди. Ҳарчанд ўйласа ҳам эслай олмас, унинг тиловат қилиб тугатишини ҳамма одоб билан кутиб, жим ўтирар эди. Домла ниҳоят гарангсиб, дадамга мурожаат қилди:

— Мулла Абдулла, луқма солиб юборинг, қаерда тўхтаб эдим?..

Мен ортиқ чидаб тура олмадим. Қўлим билан оғзимни бекитган ҳолда уйдан югуриб чиқиб кетдим...

Назаримда муаллиф Қалвак қиссасига прототип қилиб, тўё шу домлани олган ва бошқа бировларга учратган бошқа салбий хислатлари, у ўз ижодий тўқималарини унда мужассамлаштирган...

1936 йил ёзида «Қалвак маҳзум...» хотиралари тўпланиб (уни дадамнинг ўзлари уйимиздаги эски «Муштум» журналларидан қирқиб-қирқиб олиб тўплаган эдилар) ўзбек ва рус тилларида алоҳида китоб қилиб нашр этишга тайёрланган эди. Шу муносабат билан Қодирий Қалвак ҳаётига бир хотима ёзган ва тўпламни шарқшунос профессор Поливановга русчага таржима қилиш учун топширган эдилар. Ёдимда, шунда мен таржима тўғрисида дадамларга деган эдим:

— Дада, «Қалвак маҳзум...» русчага қанчалик яхши таржима қилинмасин, барибир, кулгу қўзғатувчи муллаёна сўз — ибораларни ифодалаб бўлмас, шу жиҳатдан асарнинг бир сифати камайса керак?..

— Гапинг тўғри, — деган эдилар дадам, — лекин буни ифодалаш бир жиҳатдан таржимонга ҳам боғлиқ. Русларда ҳам бизники каби хос «мулла»лар тили бор. Профессор Поливанов бизни тилни яхши билади. У балки бу томонини ҳам дуруст чиқара олар...

Бироқ бу тўплам икки тилда ҳам чиқиб улгурмади, мазкур хотима — қўлёзма эса йўқолиб кетди. Мен бу қўлёзмани профессор Поливановга бериб юборилмасидан олдин ўқиб чиққан эдим. У ўн икки варақли дафтарга араб алифбосида сиёҳ қалам билан ёзилган бўлиб, мазмуни шундай эди:

«Қалвак маҳзум кўн вақтга қадар иш топа олмай рўзгор важидан қийин аҳволда қолади. Ниҳоят, бир неча дўст ва яқинлар воситасида Тошқўрғон қишлоғига имомликка (аввалги имом ўлган бўлади) даъват олади. Қалвак ижобат этиб, умрида биринчи бор сафарга отланади. Хотини билан видолашаркан, «пешона экан» деб кўзёшни қилишади, розиризолик тилашади ва қишлоқдан юборилган эшакка миниб (текстда ёзилишича: «харсувор бўлиб»), Тошқўрғонга жўнайди.

Калвак йўлда эшак юрмай чеккан азиятларини, ундан йиқилиб тортган азобларини ва ахир қишлоқ аҳли кўмагида базўр Тошқўрғонга етиб борганини ҳикоя қилади.

Қишлоқда уни бир неча савобталаб чоллар қарши олиб, масжидга қўндирадидилар. Утириб фотиҳа ўқишгач, Калвак масжид эгасининг руҳига қуръон ўқийди... Шу вақт, «ўрисча» кийиниб, соч қўйган ёш бир йигит (кейинчалик маълум бўлишича, қишлоқ комсомолларидан бири) масжидга кириб келиб: «Ҳа, шаҳардагиларнинг миясини чиритиб бўлиб, энди қишлоқдагиларнинг миясини чиритгани келдингизми?!» деб Калвак домлага хитоб қилади. Домла жуда лоҳас тортади, ўзидек «олим»ларнинг, ҳатто қишлоқдек ерларда ҳам хор бўлганидан бениҳоя афсус чекади. Йигит кетгач, чоллар: «Ёш-да, тақсир» деб, уни юпатган бўлишади. Калвакка ётиб туриш учун масжид ёнидаги тобутхонани жой қилиб бермоқчи бўладилар. Бироқ Калвак тобутхонада ётишга юраксинмай, бир бойнинг меҳмонхонасига жойлашади. Имомлик, дуохонлик, азайимхонлик, иссиқ-совуқчилик «хунар»ларини йўлга қўйиб юборади...

Бу вақтларда қулоқларни тугатиш компанияси авж олган, қишлоқ теварагида босмачи қолдиқлари изғиб юрган пайт бўлади. Бир кун Калвак бой меҳмонхонасида ухлаб ётаркан, тун ярмида чўчиб уйғонади. Атрофда кетма-кет мийтиқ отилар ва «ушла-ушла» овозлари эшитилар эди. Калвак домла бу даҳшатдан жуда кўрқиб, саросимага тушади, ҳатто тили калима айтишга келмай қолади. Маълум бўлишича, воқеа шундай чиқади:

Бир неча босмачилар қишлоқдан маълумот олгани тунда бойникига келган, бундан хабар топган ҳукумат отряди эса бой кўрғонини қуршаган бўлади. Ниҳоят, отишувлардан сўнг халқ кўрғонга бостириб кириб, босмачиларни тутиб олади. Калвак ҳам босмачилар қаторида ялангоёқ, ички кўйлак-лозимда ҳайдалиб, қишлоқ шўросига олиб борилди. Сўроқ-текширувдан сўнг Калвак оқланади. Калвак босмачиларни дуойибад қилиб, бундай нотинч қишлоқда яшашдан воз кечади... «Калвак тоғам, яна Тошканд шаҳрида эски бекорчилар. Энди имоматчилик топилмаса, бирон қоровулчилик хизматига ҳам розидирлар», — дейдилар муаллиф хотима охирида.

ТОШПҲЛАТ ТАЖАНГ...

Китобхонлар эътиборига сазовор бўлган Қодирий асарларидан яна бири «Тошпўлат тажанг нима дейди?» ҳажвиясидир. Бу асар ҳам 1924—1927 йиллар орасида «Муш-

тум» журнали ҳамда «Қизил Ўзбекистон» газетаси саҳифа-ларида давомли босилган.

«Тошпўлат тажанг...» ҳам «Калвак маҳзум» каби қаҳ-рамон тилидан ёзилган бўлса ҳам мавзу эътибори билан тамоман ўзгачадир. Бу асар услубан на қисса, очеркка ва на ҳикоя, новеллага ўхшайди. У чапанилар ҳаётидан ёзил-ган қандайдир ўзига хос кулги — ҳангома.

Тошпўлат, ёзувчининг ўз таъбирича, «Ишсиз, бири бит, бити сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасида ўғрилиқ ва фаҳшият денгизида сузиб, тажангланган холис бир чапа-нидир». У саводсиз, тарбиясиз, меҳнатга бўйни ёр берма-ган; одам ўлдиришдан тортиб ҳамма ёмонликларни қилиб кўрган қиморвоз, беданавоз, ичкиликвоз, нашавон бир шахс.

Иккинчи ёқдан Тошпўлатда чапаниларга хос мардлик ва камбағалпарварлик сезилади. У қандайдир ҳақиқат из-лагандай бўлади. Узининг тугал содда фикрлари ва холи-сона ҳақ гаплари билан жамиятдаги баъзи шахсларнинг ножўя ҳаракатларини, қилмишларини оча боради ва ўқув-чини кулдира боради. (Бу асар ҳам гарчи тўлиқ бўлмаса-да, ёзувчининг «Кичик асарлар» тўпламига киритилган).

1930 йилларгача Тошпўлат каби шахслар айниқса кўп бўлган. Халқ орасида ўзларига гўё бир табақа ташкил эт-ган. Улар эрта-кеч ишсиз-кучсиз, чойхона-такияларда ўти-рар, қимор-бедана ўйнар, ичкилик ичиб, банг чекар, ўрни келса ўғрилиқ қилар, ёшларга салбий таъсир кўрсатар эди. Чапаниларнинг кийиниш, юриш-туриш, гап-сўзлари ўзига хос, бир кўришдан уларни пайқаш қийин эмас эди.

Бинобарин, муаллиф бундай прототипларни излашга, тип яратишга ортиқча қийналмаган. Шоир Тошқин юқори-да шаҳодат берганидек, ёзувчи бундайлар билан жуда кўп суҳбатлашган, «дўст»лашган. Мен дадамнинг бундай «ул-фат, дўст»ларидан бир нечтасини биламан.

1930 йилга қадар дадамнинг, ўзи бизнинг мавзелик... Полвон исмли бир «дўст»и бўлар эди. У ёз кунлари баъзан-баъзан бизникига «яримта»ни кўтариб келарди-да, дадам билан «чин кўнгилдан суҳбатлашиб» қайтар эди. Полвон зўр гавдали, қоратан, қора бурама мўйлабли, наша чекка-ниданми кўзлари уккининг кўзидек қизил, дўпписининг бир чеккасини қайириб кийган, бедана ушлаган чап елкаси бир оз пастга эгилган, боғичли узун оқ сурп яктак кўйлак ва кенг лозим кийган, қўша-қўша қийиқ белбоғига ярим газлик пичоқ осган, ялангтўш, ялангоёқ киши эди. У гапни худди Тошпўлат каби узуқ-узуқ, чертиб-чертиб сўзлар эди. Дадам у билан суҳбатда чапанича сўзламас, содда, қисқа-қисқа жавоб қилиб, кулиб ўтирар, фақат гап кўзгаш учун

бўлса керак, ҳар замонда бир сўз қотиб, ҳазил қилиб қўяр эдилар.

Бир вақт мен уларнинг суҳбатини тинглаб ўтириб, полвоннинг шу ҳикоясидан даҳшатга келганим ёдимда:

— Шу дегин, Жулқун ука, — ҳаммаёқни қиморга бой бериб, жуда абгор бўлиб юрган чоғим эди. Бир кун бошим қотиб кўчада бораётсам, ёнимдан бойвачча кийинган ёш бир йигит ўтиб қолди. «Тўхта», дедим, «сен бойваччани, ёнингдаги пулингни бир санаб кўрай-чи, қанча экан», дедим ичимда. Секин орқасидан тушиб, хилватга борганда уни сўйдим... Чандон ёнини қидираманки, қани пул чиқса?! Чўнтагидан атиги уч та¹ чиқибди. Пичоғимни қон қилганга арзимабди-я, Жулқун. Кейин билсам, бойвачча йигитнинг = уч кунлик кўёв экан, хаҳ-хаҳ!²

Ёзувчининг бундай кишилар билан суҳбатлашиб ўтириш сабаби маълум... Албатта, кулиб тинглаб ўтирса-да, бу хил кишилардан ичида қаттиқ нафратланардилар (У кишининг умри шундайлар билан матбуотда курашиб ўтди).

Маҳалламизда Салим ўғри, Зокир ўғри, Насир ўғри, Бадир ўғри каби Қодирийнинг бир гуруҳ «улфат»лари бўларди. Буларнинг баъзилари гўё у-бу иш билан машғулдек кўринсалар ҳам, асл «касб»лари қимор ўйнаш, ўғрилик қилиш эди. Улар «касб»ларини жилла махфий ҳам тутмас, уялмас, аксинча ўзларини мағрур сезар эдилар.

Баъзан Салим дадамни чақириб келарди:

— Кичкина зиёфатимиз бор, шўрва пишиб қолди, улфатлар чақирингиз, Абдулла ака.

— Зиёфат «солма»ми, «босма»ми³ — деб кулиб сўрардилар дадам.

— Солма, солма, — хохолаб куларди у.

Дадам кийиниб чиқиб кетардилар...

* * *

1968 йилнинг қиши эди, «Тошпўлат...» ҳангомасига доир шундай қизиқ бир учрашув бўлган:

Бир кун мен Тошкентдаги 10-шаҳар касалхонасида навбатчи бўлдим-да, беморлардан ҳол сўрагани, кечки пайг

¹ Уч та — уч танга, олтмиш тийин.

² Бу киши 1931 йилда бўлса керак, қонхўрлиги учун судланиб, отишга ҳукм қилинган.

³ «Солма — халфана (солиқ солиб зиёфат уюштириш. «Босма — мол ўғирлаб (босмачилик қилиб), сўйиб, улфатчилик қилиш.»

бўлмаларни айланиб юрдим. Дард чекиб ётган беморларга докторнинг икки оғиз ширин сўзи ёки энгил мутоябаси ҳам зўр эм ҳисобланади... Бўлмалардан бирига кириб, аҳвол сўраб, бир бемор танишим билан «икки оғиз» кулишиб чиқарканман, эшик ёнидаги каравотда ўтирган нотаниш бир бемор менга:

— Доктор, тўхтаган!— деди.

Мен тўхтадим. Бемор мени ўз ёнига ўтиришга ишора қилди. Ўтирдим. У оғир касалга ўхшамас, етмиш-етмиц беш ёшли, юзлари чечак изли, тилла тишли, озгин, бўйдор киши эди.

— Анави киши билан суҳбатингиздан пайқадим...— деди бемор менга,— сиз, Жулқунбойнинг ўғлимисиз?

— Ҳа, амак,— дедим.

Бемор негадир бир оз хаёл суриб қолди ва бош чайқаб ўзича кулиб қўйди. Мен унинг қандайдир жиддий гапи борлигини пайқадим ва «хўш?» дегандай унга қарадим. Бемор қўлларини каравот четларига тираб бир оз кучлангандай бўлди ва яна кулди:

— Отангиз бир вақт газетада мени роса бошлаганларда...

Мен ҳайрон бўлдим.

— Қандай?

— 1924—1925 йилларда мен молияда налогбоши — инспектор бўлиб ишлаганман... Шунда отангиз: «Халққа ножақ солиқ солдинг!» деб «Тошпўлат тажанг...»да мени таъқид қилган эдилар...

Бу сўздан (ўқиганлар балки хотирлар) мен дарҳол «Тошпўлат...»даги «қийиқ қоғоз, беш сўм налог ва тегирмончилик» хангомаларини хотирладим. Беморнинг барча сифат ва исм-фамилияси ҳам худди «Тошпўлат...»да тасвирланган каби эди... Негадир мен бир оз ўнгайсизланиб жим қолдим. Бемор қўшиб қўйди:

— Сиз у вақтларда ёш бўлсангиз, балки буни ўқимангандирсиз?

— Ўқиганман, хотирлайман,— дедим ва кулиб сўрадим.— Уша танқид ҳақликми эди, ёки?..

— Ҳақли эди...

— Балки, дадамдан ҳалигача ранжиб юрарсиз?

— Йўғ-э, ўшанда ўзимиз чиндан ҳам «давр келди» деб, қулочни кенг ёзиб юборган эдик-да... Энди, орадан қарийб эллик йил ўтди, у воқеалар бир хотира бўлиб қолди.

— Кечирасиз,— дедим мен энгил тортиб ва яна кулиб сўрадим,— ўша танқиддан сўнг сиз бирор маъмурий жазога тортилдингизми, йўқми?

— Жазо-ку тортмадим. Аммо танқиддан кейин Тошкентдан кўчиб кетишга, узоқ йиллар бошқа шаҳарда яшашга тўғри келди.

— Нега?

— Негаки, халқ ўртасида кулгига қолиб, бир оз иснод орттирдик-да...

МОСКВАДА

Қодирий 1924 йилнинг ёзида Москвага кетиб, Валерий Брюсов номидаги СССР Давлат Журналистлар институтида ўқийдилар¹. У киши ўзининг ўқишга кетиш боиси ва муддаоси тўғрисида таржимаи ҳолларининг бир ўрнида шундай ёзадилар:

— Октябрь кундан кунга ўсди. Унинг ўсиши баробарида маданий, илмий эҳтиёжлар ҳам ўсди. Мен тартиблик мактаб кўрмаган нодон бир йигит эдим. Унча-мунча билган нарсаларим ҳам ўз тиришувим орқасида замон шароити ва мажбурияти остидаги чала-чулпа гаплар эди. Кейинги кунларда нодонлигим ўзимга қаттиқ ҳис этила бошлаб, бу ҳол билан узоққа кета олмасимни сездим ва 1924 йилда хизматимдан жавоб олиб, Москвага ўқишга кетдим. Мақсадим уч-тўрт йил илмий муассасаларда бўлимак эди...

Қодирийнинг Москвага жўнаш сабаблари юқоридан равшан кўриниб туради. Аммо ёзувчининг матбуотда авжи «Ҳайаб» турган чоғида тўсатдан Москвага кетиб қолиши газет-журналхонларда бирмунча тушунмовчилик ва мишмишлар туғдиради. Биз буни ўша чоқда босилган қуйидаги мақоладан бир қадар англаймиз:

«ЖУЛҚУНБОЙ» ТЎҒРИСИДА

Шаҳардаги баъзи бир оғзига кучи етмаган ўртоқлар Жулқунбой тўғрисида куракда турмаган ёлғонларни тўқибдилар. Шундоқки, гўё, Жулқунбой ҳукумат томонидаги тўрт йилга ҳукм қилиниб, Туркистон тупроғидан ҳайдалибдир. Шунинг ила жонига теккан акалари Жулқунбойдан қутулибдилар. Ачиган оғиздан сасиган сўз! Ҳолбуки, Жулқунбой ҳукм қилиниб эмас, ўз ихтиёрича, ўқиш учун бир неча вақтга Москвага кетган эди. Яъни сизга ўхшаган акаларнинг миясида яхшилаб ёнроқ чақишга ҳовирлик кўрмак учун; наинки сургун бўлиб ва ёки бошқа йўсинда!

Ҳой, қулоғидан қар, кўзидан басир бўлганлар! Битта

¹ Қодирий 1922 йилда ҳам Москвада бўлганлар.

Кўчорнинг боши кетгунча, неча тузоғ узарлар ўчоққа кириб чиқадилар. Бу важдан хотиржам бўлинсин. Жулқунбой туғрисида «ол кетти» қилиб виждонига куйдирги чиққанларга «Муштум»нинг айтадирган сўзи шул ва лекин яна раъи ўзлариникидир.

«Муштум», 1924 йил, 8-сон.

Ўша йилларда Москвага кўпгина ўзбек зиёлилари, раҳбар ходимлар ўқишга, билим оширишга борганлар.

Улар орасида ўша вақтда «Қизил Ўзбекистон» газетаси ва «Муштум» журналларида муҳаррирлик қилган Комилжон Алимов ҳам бўлган. Комилжон Алимов дадам билан бирга ўқиб, аввал ёнма-ён, кейин бир ҳужра (квартира)да¹ яшаган. Алимовнинг рафиқаси ҳозир ҳаёт. Ҳайриниса Ҳакимова (1901 йилда туғилган) ўша йилларда Москвада бўлган чоғларини хотирлаб шундай ҳикоя қилади:

«Ёз ойлари эди. Ўртоғим Комилжон Москвага ўқишга борадиган бўлди-да, мени ҳам бирга ола кетди. Москвада биз кўп қаватли зўр бир бинода қўндик. Бинонинг биринчи қавати узун коридор, икки томони қатор ҳужра хоналар эди. Шу ҳужралардан бирида биз турардик, ёнимиздаги ҳужрада эса Жулқунбой яшардилар.

Мен Жулқунбойни авваллари кўрмаган, эшитмаган эдим. Гарчи ёнма-ён турсак ҳам бошида бир неча кун мен у кишидан (умуман эркаклардан) қочиб кўринмай юрдим. Кейин ўртоғим мени эркаклардан қочмасликка буюрди. Шундан сўнг уйимизга Акмал Икромов, Мирмуҳсин Шермухамедов, Абдулхай Тожиев, Муҳиддинқори Ёқубов (булар ҳам Москвага ўқишга боришган), Жулқунбой ва бошқа шу каби тошкентликлар баъзан йиғилишиб, ош қилишиб, суҳбатлашиб кетадиган бўлишди.

Жулқунбой вазмин, тортинчоқ, бўш вақтларида доим ҳужраларида ёзиб-чизиб ўтирар эдилар. Бир кун мен нимадир иш билан ҳужраларига кирсам, у киши кир ювар эдилар... Эркак кишининг кир ювиши менга жуда ғалати туюлди ва ачиниб, ўртоғим орқали айттириб, кирларини ювиб берадиган, хоналарини тозалаб қўядиган бўлдим ва кейин-кейин овқатларни ҳам пишриб, бирга таомланадиган бўлдик. Биз Тошкентдан қозон-товоқ, мош, гуруч ғамлаб ола кетган эдик. Жулқунбой кўпинча: «мошкичири қилинг, келинойи» деб, илтимос қилар эдилар...»

¹ Москвада Қодирий яшаган адрес: Новолесная кўча, 2-уй, Туркистон Совет Социалистик республикасининг маориф уйи, 47-хона.

Дадамнинг институтда тинглаган лекцияларидан ёзиб олган иккита ўн икки варақли, кўк муқовали тўла конспект дафтари (бу дафтарлар устида ҳеч қандай ёзув йўқ эди, баҳарҳол, мен, институтда тинглаган лекциялар бўлса керак, деб ўйлайман) 1945 йилгача менда сақланиб келган эди. Конспектнинг бири сиёҳда чиройли русча ҳуснихатда, иккинчиси сиёҳ қаламда араб алифбесида ўзбекча ёзилган эди. Бу конспектларни мен ўз вақтида қизиқиб неча қайта ўқиб чиққан эдим. Ундан тахминан шу мазмунлар хотиримда қолган:

Русча ёзилган конспектда дунё адабиётидаги баъзи оқимлар ҳақида баҳс боради. Масалан, реализм, идеализм, романтизм, футуризм каби оқимлар; уларнинг кузатган ғоялари, қонуниятлари ва бу оқимларга мансуб кўзга кўринган ёзувчилар қисқа-қисқа баён қилиб ўтилади...

Ўзбекча ёзилган конспектда эса фалсафага оид маълумотлар, масалан, диалектика, мантик, кулдан жуз (индукция), жуздан кул (дедукция) қонунлари ва шунингдек диққат, туйғу, хаёлот, мушоҳада каби масалалар.

Конспектда индукция ва дедукция қонунлари ҳақида шундай содда бир мисол келтириб ўтилгани ёдимда: «Қарға ўлади. Қарға қушлар туркумига киради. Демак, қушларнинг ҳаммаси ҳам ўлади», (бу — индукция — мантик илмида жузъий фикрлардан умумий хулосалар чиқаришда қўлланиладиган муҳокама усули — *Ҳ. Қ.*) Конспектда келтирилган бу мисол аксинча яна қайтарилади: «Қушлар ўлади. Қарға қушлар туркумига киради. Демак, қарға ҳам ўлади», (бу — дедукция — умумий хулосалардан жузъий хулосалар чиқариш усули — *Ҳ. Қ.*).

Қодирий Москвада билим оларқанлар, ижодий ишлари ва ҳам тўхтатмайдилар. «Муштум» ва шунингдек бошқа ўзбек газеталарига тез-тез мақолалар, фельетонлар ёзиб турдилар. У кишининг 1924—1925 йилларда «Муштум» журналида давомли босилиб турган «Москов хатлари» туркуми ва «Миллий ашулачимиз фалончи Италиядан ўқиб қайтдимиз?» каби фельетон, мақолалари шулар жумласидандир.

Элас-элас хотиримда, 1924 йилнинг кузаги бўлса керак (ҳали боғдан шаҳар ҳовлимизга кўчиб тушмаган, Роби опоғойим янги фарзанд кўрган чоқлар эди), Москвадан, дадамдан бир хат олдиқ. Хат мазмуни бибим, оймлар орғида кейинчалик ҳам сўзланиб, такрорланиб юргани учун ундан шу ўринлар ёдимда сақланган:

«Ойи (хат Жосият бибимга қарата ёзилган — *Ҳ. Қ.*) хатингизда «ўлиб қоламан, тезроқ кел», дебсиз... Кўрқманг,

Улмайсиэ. Чунки ҳали, сиздан катта Убайда, Бувма, Рокия қолаларим ҳаётлар. Навбат олдин каттага, кейин кичикка...» деб ёзадилар дадам сўз ўйини қилиб ва бибимнинг кўнглини кўтардилар. Хатда яна шу сўзлар айтилади: «Бу томонларда картошка яхши битар экан. Бозордан бир дона картошка сотиб олдим, уч ярим қадоқ келди... Тунов куни ўзимга норин ясадим, еб, тоғорани гушпак қилиб еладим... Янгамизга янги меҳмон ато қилибди. Чақалоқнинг номи бир лўмбоз гувала — «Эркин» бўлсин...». Дадам хатда Назифа ва Ойкумуш (Раҳимберди амакимнинг тўнғич қизи) опаларимнинг қандай ўқишаётгани тўғрисида қизиқиб сўрайдилар ва уларни интернатдан қайтариб олмасликларини таъкидлайдилар¹.

Дадамнинг ҳазиломуз ёзган бу хатлари кейинчалик қариндошлар орасида кичкина бир гинахонлик ҳам туғдиради. Бу хат мазмуни узунқулоқ бўлиб Жосият бибимнинг опалари Убайда, Бува, Рокия қолаларга ҳам бориб етади-да, бир кун уч опа-сингил бир меҳмондорчиликда учрашиб қолганда Рокия биби Жосият бибим билан қучоқлашиб кўришиб дейдилар:

— Жосият синглим-е, ўзингни анча олдириб қўйибсан, соғмисан?..

— Ҳа, нафасим тез-тез сиқадиغان бўлиб қолди, опа, — жавоб қиладилар Жосият бибим.

Шунда Убайда биби пичинг қиладилар:

— Нафаси сиқса ҳам Жосият ҳали ўлмайди, Рокия, — дейдилар, — чунки, ўлиш навбати аввал менга. Бувмага, сенга, кейин Жосиятга... Угли Абдулла ёзиб юборибди...

1925 йилнинг январида (қишки таътилда) дадам қисқа муддатда Тошкентга келиб кетдилар, июнь ойида эса ёзги таътилга келдилар. У киши бизга кўп кийим-кечак, совғасаломлар келтирдилар. Бу келтирилган нарсалардан бир жигар ранг мовут костюм ва бир «мавзер» соат айниқса

¹ 1923 — 1924 йилларда бўлса керак, Тошкентда биринчи намуна иш мактаби (ётиб ўқийдиган мактаб-интернат) очилган. Ушбу меҳнаткашлар боласи қабул қилиниб, пулсиз кийим, овқат, ётоқ билан таъмин этилади; ўрта таълим берилиб, турли хунаф ўргатилади. Бироқ интернат биринчи йилларда тез ривож топмайди. Халқ «болаларимиз қоғир бўлади, бузилиб кетади», деб айниқса хотин-қизларни интернатга юбормайди.

Шунда ўша вақтнинг заўдилари бошқаларга ибрат бўлиш учун ўз болаларини интернатга биринчи галда берадилар. Дадам ҳам Назифа ва Ойкумуш опаларимни, Ғулум Зафаров эса Сиддиқа йсмига қизини интернатга юбордилар. Мен опаларимнинг бу мактабга қатнашини яхши хотирлайман. Ваъзан-баъзан уларга эргашиб борардим. Раҳимберди амаким эса унда ошпазлик қилардилар. Интернат Бешоғочда, ҳозирги бадий санъат мактаби ўрнида эди.

эътиборга сазовордир. (Костюмни дадам узоқ вақт кийиб юрдилар, кейин уни мен ҳам кийдим. Соат эса ҳозир Тошкентдаги Навоий номли адабиёт музейида сақланади.)

Дадам дердилар:

— Бу соат, костюмларни ўқишни биринчи йилини яхши битирганим учун мукофотга олганман. Институт раҳбарлари чақиритиб: «Сиз костюм ва соат билан мукофотландингиз, магазиндан танлаб олинг, пулини институт тўлайди», дейишди. Мен шуларни танладим...

Бироқ дадам шу келганча Москвага ўқишга қайтиб бормайдилар. Баъзи дўстлар ўқишга қайтмасликка, матбуотда биргалашиб ишлашга ундайдилар. Бу тўғрида ўзлари шундай ёзадилар:

— 1925—1926 йилнинг таҳсилига Москвага бораман деб тайёрланган вақтимда Алимов (Комилжон — Ҳ. Қ.) мени олиб қолди. Алимовнинг мени олиб қолишининг сабаби шундаки, ул меним қандай киши эканимни яхши билар эди. Чунки бултур мен унинг билан Москвада олти ой бир ҳужрада яшаганман ва меним қандай йигит эканимни ул яхши синаган эди. Биринчи ноябрдан бўлса керак «Муштум» журнаliga киришдим.

Дадамнинг ўқишга қайтмаганлари, менимча, фақат Алимовнинг қистовидагина бўлмай, балки бунда уй-рўзгор қийинчиликлари ҳам бир қадар сабаб бўлган бўлса керак. Чунки катта бир оилани доимий даромадсиз бир неча йиллаб тебратиб, албатта, қийин.

Шу йил (1925) бўлса керак, ёз ойларида Қодирийнинг «Хантининг адаси» номли, болаларга ёзилган китобчаси босилиб чиқади. Китобча араб алифбосида, кичкина брошюра бўлиб, оппоқ варақларига (муқова устларига ҳам) қуёб, бўри, тулки, хўроз каби жонивор ва машиналарнинг расмлари солинган эди¹.

Китобчага «Хантининг адаси» деб ном қўйилиш сабаби: Бир-икки ёшли Адиба синглим шу чоқларда жуда севимли бўлган, уни дадам негадир «Ханти» деб севар эдилар...

* * *

Қодирий қайтадан ишга киришиб, «Муштум»да хизмат қиларканлар, шундай бир ҳолни бошдан кечирадилар. «Муштум»нинг 1926 йил март сонидан у кишининг «Йигит»

¹ Қодирийнинг бу китобчадан бир неча нусхани боққа олиб келганларини ва китобча номини ҳижжалаб ўқиганимни хотирлайман. Китобча нусхаси архивлардан топилмади.

ди гаплар» номли бир мақолалари босилади. Мақола ҳажв тариқасида ёзилган бўлиб, унда бир неча кишилар, арбоб кимсалар ҳазиломуз танқид қилиб ўтилади. Танқид қанчалик ҳақ-ноҳақ бўлгани менга қоронғи. Баъзилар бу танқидни «арбоблар обрўсига дуруст эмас», деб тушунади ва у киши жавобгарликка тортилади. Бироқ Йўлдош Охунбобоев текширув вақтида Қодирийни ҳимоя қилади. У кишининг қораланишига йўл қўймайди.

Бу ўрингача ёзилган маълумотларга, агар 1926 йил март ойида Қодирийнинг ўз сўзларидан тўлдирилган, ҳовирда архивда сақланувчи шу анкетани ҳам қўшсак, у кишининг 1925 йил охиригача бўлган ҳаётлари, матбуотчилик фаолиятлари ва оилавий аҳволларига шундай қисқа яқун ясаган бўлурмиз (анкета русча тўлдирилган, таржима қилинди):

«Абдулла Қодирий 1896 йилда туғилган. Қарамоғида: хотини Раҳбар — 30 ёшда, қизи Назифа — 9 ёшда, ўқийди; ўғли Ҳабибулла 7 ёшда, қизи Адиба — 3 ёшда, онаси Жосият — 65 ёшда. 3¼ таноб боғи бор. Бошланғич билимни ва мусулмонча таълимни эски мактабда олиб, савод чиқарган. Ҳунари дурадгорлик (яъни тоқичилик — Ҳ. Қ.). Хусусий устахоналарда ёлланиб ишлаган. 1912—1915 йилларда приказчилик ва 1915 йилдан яна дурадгорлик қилади. Февраль инқилоби чоғларида ҳам дурадгорлик қилади. Коммунистик партиясига хайрихоҳ. Октябрь инқилоби кунларида Эски шаҳар озуқ комитетида саркотиблик қилади. 1918 йилдан 1920 йилгача эски шаҳар касабалар шўросида саркотиблик қилади. 1920 йилдан 1923 йилгача агитпропда ишлайди. 1923 йилдан 1926 йилгача «Қизил Ўзбекистон» газетасида ва «Муштум» журналинда масъул котиб ва «Инқилоб», «Коммунист йўлдоши» журналларида адабий сотрудник бўлиб ишлайди. Шунингдек, «Иштирокиюн», «Қизил байроқ», «РосТА» газеталарида ҳам адабий сотрудник бўлиб ишлаган. Уламо ва бойларга қарши мақолалар ёзган...»

«МОМАҚАЛДИРОҚДЕК КИРИБ КЕЛДИ...», «ҚАЛАМИ ТУҒМА ЭДИ...»

Қодирий ижоди фақат мақолачилик, ҳикоячилик, ҳажвчилик, сахна асарлари ёзиш билан чекланиб қолмайди. У киши бир вақт ичида катта-катта тарихий қатламларни акс эттирувчи йирик асарлар (романчилик) устида ҳам иш олиб борадилар.

* * *

Қодирийнинг рус шарқшунос олимлардан ҳам ошнадўстлари кўп эди. Масалан, мен билганларим: профессор Поливанов, Юдахин, Бертельслар... Мен бу олимлардан иккисини бизникига келганини хотирласам ҳам (бу тўғрида сўнгроқда сўз бўлур) Бертельс домланинг ташрифини эсламайман. Бироқ домланинг бир гапидан унинг ҳам бизнинг уйда бўлганлигини, дадам билан ошначилик қилганлигини идрок этаман.

1944 йилнинг охирлари бўлса керак, САГУ қошида қайтадан шарқ факультети очилди¹ ва мен ҳам форс тилидан бир оз хабардорлигим учун пухтароқ ўрганиш мақсадида, шу факультетнинг форс бўлимига ўқишга кирдим (атиғи ярим йил ўқидим).

Ўқишимиз кечки; унда Муталлибов, Андреев, Бертельс домлалар форс тилидан дарс беришар эди. (Менинг форсий ўқитувчим Андреев домла эди). Бертельс² домла тўла гавдали, чўзиқроқ оқ юзли, қиррабурун, мош-гуруч соқолмуртли, оҳиста сўзловчи, салобатли киши эди.

¹ Бу факультет САГУнинг янги ташкил топган йилларида очилган бўлса ҳам кейинчалик негадир ёпилади.

² Е. Э. Бертельс (1890 — 1957) — совет шарқшунос олими. СССР Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг фахрий аъзоси ва шунингдек, бир неча чет эл Фанлар Академиясининг ҳам фахрий аъзоси, Шарқ адабиётини чуқур билувчи, кўплаб илмий китоблар муаллифи, Тошкентда кўп вақт яшаган, САГУда дарс берган, ўзбек, тожик, озарбайжон, турк, форс, араб, инглиз, немис, ва шунингдек, кўп тилларни комил билувчи мутахассис эди. (Ред.)

Бир кун дарсдан сўнг, марҳум куредош дўстим Рустам Комилов иккимиз Бертельс домлани кузатиб қўймоқчи бўлиб, ивқилоб хиёбонидан биргалашиб кета бошладик. (У киши Рустам Комиловнинг форсий ўқитувчиси эди.) Бертельс домла биз билан ўзбек тилида салмоқлаб сўзлашиб борарди. Рустам Комилов Бертельс домлага мени танитди... У киши дадам ҳақида сўз очмай, мендан фақат шуни сўради:

— Ҳозир ҳам ўша, Самарқанд дарвозасидаги боғларингизда турасизларми?

Мен тасдиқ жавобини бердим ва кўнглимдан «бу киши бизнинг уйда бўлган экан-да», деган фикр кечди...

Филология фанлари доктори Эргаш Рустамов ёзади:

«Профессор Евгений Эдуардович Бертельс менинг устодим, кандидатлик ёқлаш ишимда илмий раҳбарим эди. Иш юзасидан маслаҳатлар олгани Москвага, унинг уйига тез-тез бориб турардим. Бир гал, 1954 йил куз ойлари эди, устод уйига бордим-да, суҳбатлашиб ўтирдим. Гап уришиб Абдулла Қодирий устида тўхтади. Мен Қодирий тўғрисида устод фикрини билмоқ учун бир неча саволлар бердим.

«Мен Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романини 1925—1926 йилларда Тошкентдалигимда ўқиганман. У — улуғ романчи, — деди устод ва ўрнидан туриб, жавондаги китоблар орасини тимирскилаб иккита китоб олди ва жойига ўтираркан менга узатди. Китоблар, иккиси ҳам менга таниш, жадид (ислоҳ этилган араб) алифбосида босилган, «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларининг биринчи босмаси эди. Китобларнинг кўп саҳифаларида ҳошиясига устод қўли билан баъзи ўзбекча сўзларнинг русча маънолари ва қандайдир бошқа бир хил изоҳ-ишоралар ёзилган эди (бу китоблар ҳозир ҳам унинг кутубхонасида сақланади). Устод сўзида давом этиб:— Эрон, турк, араб ёзувчиларининг ҳам кўпгина романлари бор. Лекин уларники услуб жиҳатдан инглиз, француз, немис романчилик мактабларидагунча фарқ қилмайди (яъни уларда тақлидчилик бор). Абдулла Қодирий ҳам кўпгина романчилик мактабларидагистеъфодаланган, уларни чуқур ўрганган бўлиши мумкин. Аммо унда тақлидчилик кўринмайди. Қодирий романлари бутун таркиби билан ўзига хос услубда ёзилган ўзбек романларидир. Дунёда бешта, яъни: француз, рус, инглиз, немис ва ҳинд романчилиги мактаблари бор эди. Энди олтинчисини, яъни ўзбек романчилиги мактабини Абдулла Қодирий яратиб берди» деди»¹.

¹ Бу (сўнги сўзлар «Совет Ўзбекистони» газетасида (1967 йил 2 июль сони) ва «Гулистон» журналида (1974 йил, 4-сон) босилган.

Ўрғаш Рустамов давом этиб дейди:

«Бир вақт мен Москвада, Максим Горький номидаги «Дунё адабиёти институти»да қозоқ ёзувчиси Мухтор Аvezов билан тасодифан учрашиб қолдим (тахминан вафотидан бирор йил бурун эди, шекилли). Уни «Москва» меҳмонхонасига кузатиб, суҳбатлашиб бордим. Суҳбатимиз, табиий, адабиёт устида эди; гап Абдулла Қодирийга бориб тақалди...

«Абдулла Қодирий (Жулқунбой) юксак романлар яратди. Унинг романлари 1920 йилларда, гўё текис саҳрода тўсатдан «Помир» тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлди. Қодирий асарларини Қурмонғози ёки Чайковский куйларини тинглагандай дам олиб, мириқиб, гашт қилиб ўқийсан, киши... Гарчи Жулқунбой 1920 йиллар бошида матбуотда газетчи, публицист бўлиб танилган бўлса ҳам, унинг романларида газетчилик, журналчилик тили сира из қолдирмаган. Унинг тили равон, ширали, мусиқий, менимча, ҳамма Ўрта Осиё халқларига ҳам таржимонсиз тушунарли, — деди Аvezов ва илова қилиб қўйди, — масалан, биз қозоқлар Жулқунбой асарларини таржимасиз ҳам бемалол ўқиб тушунаверамиз...»¹

Немис адабиётшуноси Ниота Тун ёзади:

«Абдулла Қодирий... бугунги кунда ўз мамлакатида ҳам, чет элларда ҳам жуда кучли қизиқиш уйғотган совет Ўрта Осиёси адабиётининг ўша йиллардаги тўлқинли тараққиёти бошида турган эди»².

Филология фанлари доктори Иззат Султонов Абдулла Қодирий ижоди ҳақида кўп фикрлар айтган. Шу фикрлардан бир-иккисини келтириб ўтамыз:

«Абдулла Қодирий ўзбек адабиётига худди момақалди-роқдек гулдурос билан кириб келди ва худди чақмоқдек ҳамманинг диққатини ўзига жалб этди... Қодирийнинг ўзбек адабиётига қўшган энг катта ҳиссаси у ўзбек халқи тарихида биринчи бўлиб реалистик роман жанрини майдонга келтирди ва шу билан Ўзбекистонда реалистик прозага асос солди».

Иззат Султонов мақолада давом этиб ёзади: «Характершуносликнинг аҳамиятини бошқа манбалардан (масалан, етук рус ва Европа адабиётидан) ўрганиш мумкин бўлса ҳам, бу «хунар»ни ўзбек ҳаёти материалига қандай тадбиқ қилишни биз илк бор романдек катта жанрда Абдулла Қодирий тажрибасида кўрдик. Фақат биз ўзбекларгина эмас, иттифоқимизнинг бир қанча халқлари ҳам бу жиҳатдан

¹ Уша газета.

² Уша журнал.

Абдулла Қодирийдан сабоқ олдилар. Буюк қозоқ ёзувчиси, совет адабиётининг улкан вакилларида бири Мухтор Авёзовнинг таърифича, Абдулла Қодирий «Совет Шарқининг энг кўзга кўринган ёзувчиси бўлиб қолди»¹.

Иззат Султоновнинг фикрини қуйидаги мисоллар гўё тасдиқлагандек бўладилар:

«Дадил қадам», «Небед доғ» каби романлар муаллифи атоқли туркман ёзувчиси Берди Кербобоев «Шухрат ёр бўлсин» мақоласида² шундай ёзади:

«...Менинг ўзим ҳам Толстойдан, Горькийдан, Шолоховдан ўрганмасам, татар ёзувчиси Иброҳимовнинг «Бизнинг кунлар»ини, «Қозоқ қизи»ни, ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён»ини ўқиб, шулардан ибрат олмасам «Дадил қадам»ни бошлай олмаган бўлардим».

«Қисмат» (тўрт томлик) романининг муаллифи туркман ёзувчиси Хидир Деряев эса «Говун говундан сув ичар» («Кўнгил кўнгилдан сув ичар» — Ҳ. Қ.) мақоласида³ шу жумлани ишлатиб ўтади:

«Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи менда бир умрга унутилмас таассурот қолдирган ва илҳом бағишлаган. Шундан кейин менда туркман халқининг ўтмиши ҳақида роман ёзиш иштиёқи туғилди. Катта ният билан «Қисмат» романим устида иш бошладим».

Тожиқ ёзувчиси Жалол Икромий ёзади:

«Абдулла Қодирий ўзининг гоёт сиқиқ, аммо чуқур лирика билан йўрилган жумлалари билан китобхонни мафтун қилади. Унинг асарларидаги ҳар бир детал ўзида юксак маъно ифода этади, моҳир заргар томонидан ясалган буюм янглиғ жилоланади».

Абдулла Қаҳҳор ёзади:

«Абдулла Қодирий... анчайин бир ёзувчи эмас, янги давр адабиёти, Европа адабиёти гази билан ўлчаганда ҳам тўлақонли асарлар ёзган, ўзбек романчилигини бошлаб берган улкан адибдир. Унинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари, бир талай ҳажвий асарлари халқ орасида гоёғ машҳур бўлиб, ҳар бир ўзбек оиласига, ҳатто саводхон одам бўлмаган оилаларга ҳам кириб борган эди»⁴.

¹ «Меҳробдан чаён»нинг тўртинчи нашрига ёзилган сўзбошидан.

² «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1966 йил 12 ноябрь.

³ «Эдебият ва сунгат» газетаси, 1962 йил 21 ноябрь.

⁴ Уша журнал.

Абдулла Қаҳҳорнинг бу сўзлари менга шундай бир хотирани эслатади:

Хозир биз яшаб турган Самарқанд дарвоза маҳалламизда, 1930 йилларгача, Турсун хола исмли (бу аёл тўғрисида юқорида сўз бўлди) бир боғ қўшнимиз бўларди. Ўзи сатаннамо, эскичага анча ўқимишли, шу сабабли уни «Турсун отин» деб ҳам аташарди. Турсун отин Қодирий асарларини севиб ўқирди. Буни баъзан уйларига кирганимда кўзойнак тақиб «Ўтган кунлар»ни ёки араб алифбосидаги газета, журналларни ўқиб ўтиришидан пайқар эдим.

Турсун отиннинг эри ҳам анча ўқимишли, маърифатли, бадавлат киши; уни хусусий ғишт хумдони бўлгани учун «Қодир хумдончи» деб аташар эди. Қодир хумдончи юмшоқ, табиатан индамас киши эди. Шундан бўлса керак, уни «Қодир ўлик» деб ҳам аташарди.

Баъзан Турсун отин қўшничилик қилиб бизникига чиқиб ўтирарди-да, Жосият бибимга дерди:

— Жосият ойи, хўп ўғил туққансиз-да, Абдулланинг ёзганларини ўқиб-ўқиб тўймайман, худди менинг кўнглимдагиларни ёзган. Барака топгуригиз бунақа сўзларни қаёқдан ўйлаб топади-а? Отаси-ку, оми... Қарқуноқдан булбул, деб шуни айтадилар-да...

Турсун отиннинг бундай мақтови Жосият бибимга жилла ҳам ёқмас эди. Турсун отин кетгач, «Ўғлимни кўзлапти, кўзинг қурғур» дердилар ва дарҳол ойимга исриқ тутаиб юборишга буюрардилар...

Қодирийни «Ўзбек реалистик прозасининг асосчиси» деган шарафга эга бўлиш «сир»и, менимча, аввало у кишининг қобилият-истеъдодига, кейин тинимсиз мутолаа-машқ қилганлигида, ёшлиқдан рус тилини ўрганиб, ўз афсонавий адабиёти қатори Европа реалистик адабиёти билан ҳам кенг таниша борганлигидадир. «Мен Оврупо адабиётини кўп мутолаа қилдим. Гёте, Шиллер, Лев Толстой, Чехов асарларини чуқур ўргандим», деган эканлар дадам кекса адабиётшуносларимиздан Субутой Долимовга бир суҳбатда.

Ёзувчининг бу сўнги ўқиш-ўрганаш манбалари, у кишининг ўз реалистик прозасини — романчилигини яратишга майл-ҳавас уйғотдимикин, деган мулоҳазани тугдиради. Зеро муаллифнинг «Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янги асарлар яратишга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зухра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод ва Ширин» ва «Баҳром гўр»лари

билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз»¹ — деб ёзишлари бу мулоҳазани тасдиқлагандай бўлади...

Яна шуни ҳам айтиш керакки, бир неча асрлаб афсона адабиёт билан суғорилиб келган Ўрта Осиё китобхонларига тўсиндан Европа реалистикасини тавсиф қилиш албатта унга мос тушмас эди. Чунки ҳали бунга ўрганмаган халқ бундай асарларни қабул қилмаслиги мумкин эди. Шунинг учун ёзувчи ўзбек реалистик романчилигини яратишда китобхонларимизнинг ўша даврдаги онг-савиясини, тушунчасини ҳисобга олишга ҳаракат қилади. Ҳаётий, халққа яқин жозибадор воқеалар ўйлаб топади, чуқур, мураккаб, китобхонни зериктирадиган фикр-иборалардан қочади; равон, ўйноқ, халқ тилини киритишга интилади. Менимча, ёзувчининг муваффақият қозониш сирларидан бири ҳам худди шунда.

Реалистик адабиёт турк, эрон, араб (Қодирий бу уч тилни ҳам яхши билар эдилар), ҳинд каби шарқ мамлакатларида ҳам озми-кўпми эскидан мавжуд. Қодирий ўз асарларини яратишда, бирмунча ўзига хос бўлган бу шарқ реалистикасини ҳам синчиклаб ўрганадилар, тегишли истеъфодалар оладилар. Масалан, у киши, Жўржи Зайдон² асарларини севиб ўқийдилар ва ҳатто Жўржи Зайдонни «Мени роман ёзишга ҳаваслантирган устоз», деб улуғлайдилар.

Бир вақт менга адабиётчи мухлислардан бири: «Дадангиз нима учун тарихий мавзуларда кўпроқ асар ёзди?» — деб савол берган эди... Менимча, ёзувчи қайси соҳани чуқур билса, ўша соҳадан мавзу танлайди, ёзган асари ҳам жонли чиқади. Шунингдек, Қодирий ҳам билган соҳаларини ёзгандирлар. Ёзувчи ҳаётни билмай туриб, ёзувчи бўла олмайди. Қодирий биринчи романини ёза бошлаганда йигирма беш ёшларда бўлганлар. Гарчи истеъдоди бўлса ҳам дурустроқ мунтазам билим ололмаган бир йигит бу ёшида ҳаётдан ҳали нимани ҳам чуқурроқ билсин, айниқса инқилоб бошларида ўз тарихидан ўзга нимани ҳам кенг кўламда ёзиб ёритсин, эди...

Баъзилар: «дадангизнинг қўлга қалам олишига оилангиздан ва ёки яқинларингиздан бирон маърифатли кимсанинг таъсири бўлмадимикин...» деб мулоҳаза айтадилар. Баъзи

¹ «Ўтган кунлар»дан.

Жўржи Зайдон Миср фузалоларидан (1861 — 1914). У «Армивуса», «Карбало ёнғини», «Ун еттинчи рамазон», «Абумуслум хурросоний», «Усмонли инқилоб», «Фарғона келини» каби йигирмадан ортиқ тарихий, фалсафий, этнографик романлар туркумининг муаллифидир.

«Ксалар эса «Жулқунбойнинг қалами туғма эди...» деб му-
болага қиладилар. У кезларда оиламизда ёки яқинларимиз-
да бирон соҳиби илм ва ёки соҳиби қалам бўлмаган, десам
балки янглишмасман. Шу билан бирга Қодирий туғма та-
лант эгаси бўлиб, ўз асарларини ҳеч маҳал қўлга қалам
олган кундан бошлаб яратмаганлар. Таржимаи ҳолларида
«Идорадагилар¹ билан танишлигим бўлмагани учунми, ёки
ёзган гапларим маъносизлиги учунми, кўпинча, «идорадан
жавоб»² билан мени мамнун қилар эдилар...» деб ёзишля-
ридан у кишининг биринчи даврларда хийла машаққатлар
чекканлиги ва кейин-кейин қалам эгаси бўлганлиги кўри-
ниб туради.

Лекин шундай бўлса-да, баъзиларда кўрилганидек «фав-
қулодда» хос хислат Қодирийда ҳам бир қадар бор бўлган-
лигини айтиб ўтмоқ даркор. Бир оилавий суҳбатда қандай-
дир муносабат билан келиб дадам шундай деган эдилар:

— Баъзан кишилар бирон масала тўғрисида мендан
маслаҳат ёки изоҳ сўраб қолишади. Менда эса сўралган
масала ҳақида маълумот йўқ ёки бўлса ҳам дарҳол ўйлаб
эпақали бир жавоб қилишга ҳозир эмасман. Бунинг устига
жавоб кутувчининг тикилиб қараб туриши мени яна ҳам
шошириб, фикримни чувалтириб қўяди... Шу ҳолатда бир-
дан ихтиёрсиз равишда бир сўз айтиб юбораман... Жавобга
қийналаётганимни сезиб турган қаршимдаги шахс эса
ажаблангандай менга қарайди. Чунки жавобим негадир ку-
тилмаганда ўринли, маъноли бўлиб чиқади...

— Ҳайронман,— деган эдилар дадам яна бир оилавий
суҳбатда жавобланиб сўзлаб,— баъзан кечаси уйқумда қу-
лоқларим тагида қандайдир машқ чалингандай бўлади.
Машқ баъзан ҳазин, баъзан шўх, баъзан қарсақ базм бўла-
ётгандай эшитилади. Нимадир мени қитиқлагандай, кулдир-
гандай бўлади-да, уйғониб кетаман. Атрофимда ҳеч нарса
йўқ, яна кўз юаман. Яна шу машқ, шу базм эшитилади.
Уйқум ўчиб, чироқ ёқиб ишга ўтираман...

Жосият бибим ва Раҳимберди амакимлардан эшитишим-
ча, бибимнинг отаси — Азиз сўфидан (Азиз сўфи Чорсу
маҳаллалик, ёш йигит чоқларида Топкент ҳокими — Азиз-
бек қўлида сарбоз бўлган, кейинчалик кексайиб қолгач,
масжидда муаззинлик қилган) саккиз қиз ва бир ўғил дунё-
га келади. Фарзандларнинг кўпчилиги ота-онадан ёш етим

¹ И д о р а — редакция маъносида (Ҳ. Қ.)

² У вақтларда редакцияга келган мақолалар босилмай қолса,
газетада ёки журналларда «Идорадан жавоб» сарлавҳаси билан
мақола эгаларига «фалон сабабга биноан мақолангиз босилмайди»,
деб эълон қилинарди (Ҳ. Қ.).

қоладилар ва бир-бирларини қўллаб-қўлтиқлаб, ҳаммалари ҳам уйлик-жойлик, бола-чақалик бўлиб кетадилар¹.

Шуниси эътиборга сазоворки, бу опа-сингилларнинг (мен булардан Рокия, Убайда, Бувма холаларни яхши эслайман) ҳаммаси ҳам товусдек келишган, баланд бўйли, бири доя, иккинчиси чевар, яна бириси ҳофиз — отин дегандек ақл-идрокли, ишбилармон, сўзга чечан, зиёфат мажлисларда бир уй хотинни ўз оғизларига қаратиб ўтирувчи, унчамунча эркакларга сўз бермагувчи табаррук оналар бўлганлар.

Қай бир вақт Жосият бибим ва Раҳимберди амакиmlарнинг «Қўшоқбойникига бордим», «Қўшоқбойни кўрдим, салом айтди», деган сўзларини эшитганим эс-эс ёдимда. Бувма холанинг ўғли Мурод амакининг (бу киши саксон ёшлардан ошиб, 1975 йилда вафот этди) айтишларича, Қўшоқбой ака (шоир Мискин) бизга қариндош, яъни Хосият холанинг ўғли экан.

— Шоир Мискин бизга холавачча эди,— дейдилар Мурод амаки,— уни «Қўшоқ домла», «Қўшоқ боққол» дейишарди. Ўзи Девонбеги маҳаллалик, ўртабўй, қорача юзли, қора соч-соқолли, келишган киши эди. Қўшоқ домланинг Баландмасжидда бир боққоллик дўкони бўлиб, озиқ-овқат ва ем, беда сотарди. Кейинги вақтларда Қўкалдош мадрасаси ёнидаги майизбозордан бир мева дўкони очган эди. Биз ёшлик пайтларимизда Қўшоқ аканинг уйига тез-тез борардик, дўконларига кириб савдо-сотиқларига ёрдамлашардик. Қўшоқ домла дўконига доим муллалар йиғилишиб, суҳбат қуриб ўтиришарди. Қўпинча улар масала таллашиб, баъзан уришиб ҳам кетишарди...

Шоир Мискин² даставвал аҳтимол ёш Қодирийга озми, кўпми ўз таъсирини кўрсатган, шеърятга ҳавас уйғотган бўлиши мумкин. Ахир Қодирийнинг илк ижод чоғларида шеърлар машқ қилгани маълум-ку.

Раҳбар ойм дер эдилар:

— Сен қўлимдалигингда (1918—1919 йиллар — Ҳ. Қ.) шоир Камий домла бизникига тез-тез келиб турарди. Ка-

¹ Фарзандлар: Зубайда, Моҳира, Убайда, Рокия, Хосият, Бувма, Рузвон. Жосият (қизларнинг энг кичиги) бибилар ва Ислоҳжи (бу киши энг сўнги ягона ўғил фарзанд бўлиб, ёш йигитлик чоғида ҳажга кетиб, ўша ерда уйли-жойли, бола-чақали бўлиб қолиб кетади.)

² Шоир Мискин (1880—1937) Тошкентда туғилади ва мадрасада таҳсил кўради. Қўпроқ ишқий шеър, ғазаллар ёзади. Унинг 50 дан ортиқ шеърлари ҳамон ашула қилиб айтилади. Мискин шеърлари баъзларда ва газеталарда кўплаб босилган.

мий домла кексайганроқ киши эди. У баъзан аданг билан, баъзан ўзича аста кириб келарди. Домла эшикдан кўриниши билан уйдагилар «ана, Абдулланинг ўртоғи келяпти» деб кулишар эди. Камий домла меҳмон бўлиб, аданг билан суҳбатлашиб, китобхонлик қилиб қайтар эди. Аданг уни жуда ҳурмат қиларди¹.

«ЎТГАН КУНЛАР»

«Улуғ Октябрь инқилобига қадар бизнинг халқ турмушдан йироқ афсоналарнигина ўқиб кифояланар эди. Шу афсоналар ўрнини босарли бирон каттароқ реалистик асар яратишга ният қилган эдим. Қувониб айтаманки, ниятимда янглишмадим. «Ўтган кунлар» романим ўзбек оиласига чуқур сингиб кирди, китобхонларни анави афсоналарни ўқишдан халос этаёзди» деган эканлар Қодирий Субутой Долимовга ўша суҳбатда².

Романининг мавзуи тўғрисида Қодирий ўзлари шундай ёзадилар:

«Мозийга қайтиб иш кўриш хайрли, дейдилар. Шунга кўра мавзунини мозийдан, яқин ўтган кунлардан, тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгиладим».

«Ўтган кунлар» романи қайси йили ёзила бошлагани ҳақида на муаллифдан, на бошқадан бирон маълумот эшитганман ва ўқиганман. Лекин шундай бир факт бу масалани бир қадар аниқлашга ёрдам беради.

«Ўтган кунлар»нинг айрим боблари 1923—1924 йилларда «Инқилоб» журналида босилиб турган. Масалан: «Отабек Юсуфбекхожи ўғли», «Хон қизига лойиқ бир йигит», «Бек ошиқ», «Марғилон ҳавоси ёқмади», «Киройи куёвинг шундоғ бўлса», «Мажбурият», «Чақимчилик» каби боблар. Босилган боблар муқаддимасида³ сўз боши («Ёзувчидан»)

¹ Шоир Қамий (Каримбек Шарифбек ўғли, 1866—1923) Тошкентда чопонфуруш оиласида дунёга келади. У повчароқ, қотма, мош-гуруч чўққи соқолли, яхши кийинувчи, нозиктабиат киши бўлган. Камий ёшлиқда умрини адабиётга бағишлаб, лирик шоир бўлиб етишади. Муқимий, Фурқат, Завқийлар билан яқин алоқада бўлади. Шеърлари инқилобгача баъз (шеърини тўплам)ларда ва инқилобдан сўнг баъзи газета ва журналларда босилиб туради. Шоирнинг бола-чақаси бўлмаган. Бегларбеги (Тошкент) мадрасасида бир ҳужрада фақирона умр кечирган.

² Бу суҳбат 1931 йилнинг ёзида Нодир Назаровнинг кичик Қозирвот (Қозиработ) мавзесидаги боғида меҳмондорчилик чоғида бўлган эди. (С. Д.).

³ 1923 йил «Инқилоб» журнали, 9—10-сонлар (икки сон бир қилиб босилган).

берилиб, тагига «Тошкент, 1920 йил» деб тарих қўйилган. Бундан англашиладики, романга сўз боши 1920 йилда ёзилган. Демак, «Ўтган кунлар»ни яратиш фикри муаллифда гарчи кўндан туғилган бўлса ҳам ёзишга 1918—1919 йиллардан, яъни йигирма тўрт-йигирма беш ёшлардан киришганлари тахмин қилинади.

Шуниси ҳам эътиборлики, ромanning журнал босмаларини китоб босмасига солиштириб қаралса, баъзи тахририй тузатишлардан қатъий назар, шундай бир факт кўзга ташланади: журналда босилган боблар номланмай фақат рақамланган; китобдагиси эса ҳар бир бобга ном қўйилган... Бундан кўринадики, биринчи роман бирданга ҳозирги ҳолга келган эмас.

Ҳар қандай асар узоқ изланиш маҳсулидир. Мавзу танлаш, уни синчиклаб ўрганиш, воқеалар топиш, маълум тартибга солиш, қаҳрамонлар яратиш, зарурат бўлса манба ва жойлар билан танишиш ва ҳоказолар шулар жумласидандир. Агар бу ижодий процессларни батафсил ёзилса, ўзи қизиқ бир қисса асар бўлиб чиқиши мумкин. Афсуски, Қодирий ижодига боғлиқ бўлган бундай процесслар жуда оз ўрганилган.

1932—1936 йиллар миёнасида Самарқанд Давлат университетининг тил-адабиёт факультетида ўқиган Ёқуб Алиев исмли боғ қўшнимиз бўларди. Ўзи мендан беш-олти ёш катта, унча-мунча шеър, ҳикоялар ҳам машқ қилиб юрар эди (1938 йили вафот этди). Ёқуб Алиев ёзги таътилда Тошкентга қайтарди-да, дадам билан суҳбатлашиш иштиёқида баъзан бизникига ҳашарга чиқар, биргалашиб боғ ишларига қарашар ва иш чоғи дадамга адабиётга оид турли саволлар берар, дадам эса унинг саволларига эринмай жавоб қайтарар эди. Шундай суҳбатларнинг бирида дадам «Ўтган кунлар» романининг ёзилиш тарихини қуйидагича ҳикоя қилган эдилар:

«Қарийб ярим умрини хон замонларида яшаган, талай ўтмиш воқеаларнинг шоҳиди бўлган отам ёшлигимда қизиқ-қизиқ хотираларни сўзлаб беради. Бу хотиралар менда тарихга қизиқиш уйғотди. Сўнгра ўша даврларимиз тарихига оид анча китоб манбалари билан ҳам танишиб чиқдим. Қўлим қаламга хийла келиб қолгач, менда ана шу ўтмишимиздан ғарб романчилиги асосида каттароқ бир асар яратиш ҳаваси туғилди. Тарихий воқеалар бошимда шу қадар кўп, гўё қайнар, менга тинчлик бермас эдилар. Аммо бу воқеаларни қандай қилиб бир ипга тизишни, қорозга туширишни тасаввур қила олмасдим. Узоқ вақт ўйлаб, излаб юрдим.

Кунларнинг бирида боғимизга, отамни кўргани эшак миниб шаҳардан бир чол меҳмон бўлиб чиқди. Меҳмонни мен танимасдим. У отамнинг эски қадрдони экан. Меҳмон қилдик. Отам шу чоғларда юз ёшларда бўлиб, меҳмон эса ундан беш-ўн ёш кичик кўринар эди. Улар суҳбат қиларкан, қулоқлари оғирлашиб қолгани учун бир-бирларининг сўзларини яхши эшита олмас эди. Шу сабабли менга улар ўртасида тилмоч бўлиб, чой қуйиб ўтиришга тўғри келди. Отам меҳмондан сўради: «Андижондаги хотинингиздан неча болангиз бор?» Уларнинг суҳбатидан мен англадимки, бу меҳмон тошкентлик бўлиб, уйли-жойли, бола-чақали киши экан. Аммо ёшлик чоғларида савдо важи билан Андижонга бориб қолиб, у ерда кўп йиллаб истиқомат қилган, Андижондан ҳам уйланиб, бола-чақали бўлган ва кексайгач, ўз шаҳрига қайтиб келган экан.

Меҳмоннинг ана шу соддагина тарихи менга чувалган ишнинг учини топиб бергандай, ёзмоқчи бўлган «Ўтган кунлар» романининг шаклини чизиб бергандай бўлди. Шу асосда бошимда воқеани аста-секин кенгайтира, ривожлантира бошладим. Беш-олти ойлаб хаёл суришим натижасида романим ҳозирги шаклига келди ва кўлимга қалам олдим...»

Қодирий романи ёзишга ҳозирлик кўрганда фақат орзаки эшитган, китоблардан ўқиган манбалар билан чеклаиб қолмайдилар, албатта. У киши асар воқелигини — ҳаётлигини ошириш, тўғри тасаввур бериш мақсадида маълумот тўплаш учун Фарғона водийсига (воқеа кечувчи жойларни ўрганиш учун) бир неча бор сафар ҳам қилдилар.

«Мен бир асар ёзишдан аввал шу ёзмоқчи бўлган нарсам ҳақидаги материалларни пухта ўрганиб чиқаман. Бирор жой тўғрисида асар ёзмоқчи бўлсам, ўша жойни неча мартаба кўрган эсам-да, яна бориб текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман», деб ёзган эдилар Қодирий 1935 йили «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган «Ёзувчи ўз иши тўғрисида» номли мақолаларида.

— Менинг Фарғона шаҳарларига материал йиғиш учун сафар қилган чоғларим жуда хавфли йиллар, Фарғонада босмачиликнинг авжи кучайган пайтлари эди,— деб ҳикоя қилардилар баъзан оилавий суҳбатларимизда,— бир гал, Фарғонага борганимда, чойхонада чой ичиб ўтирсам, тўсагдан милтиқлар отилиб, чойхонани отлиқ босмачилар келиб ўради. Чойхўрларнинг баъзиси қочиб улгурса ҳам, кўпчилиги, жумладан мен ҳам қуршовда қолдик. Чамаси босмачилар чойхоначининг кўпроқ пули борлиги тўғрисида хабар топган эканми, тўғри бориб ён-верини тинтишди, бор-йўқ пулини олиб жўнаб кетишди.

Қодирий Фарғона шаҳарларига бориб, нималар қилган ва қандай материаллар тўплашни кўзда тутганлар? У кишининг турли вақтларда бирон муносабати келиб айтган сўзларига кўра мен шуни англадимки, муаллиф шаҳар, қишлоқлар кезиб кўп янаган, ўша даврни кўрган, эшитган шахсларни излаганлар, улар билан суҳбатлашганлар ва асардаги ҳар бир ҳаракат ўринларини аниқлаган, мўлжаллаганлар.

— Мен Марғилон кўчаларида юриб, карвонсарой, эски ўрда ўринларини белгиладим. Мирзакарим қутидор, Уста Олим, Ҳомид, Содиқлар уйини тахминладим ва «Хўжа маъоз»да бир кеча тунадим,— дердилар дадам, баъзан ҳушлари келганда, бизнинг роман ҳақидаги майда-чуйда эзма саволларимизга жавоб бериб,— «Хўжа маъоз»да ёлғиз тунадим. Масжид айвонида узоқ ўтирдим. Ҳаммаёқ қоронғи; одам деган гап йўқ... Бора-бора уйқу босди. Ухлаб олмақчи бўлдим. Бироқ ётиб кўз юма олмадим. Чунки туновчилар келтирганми, масжидда қаңдала кўп экан, чақавериб безор қилди. Ҳовлига тушуб ётай десам, турли ҳашератлардан хавф қилардим... Ниҳоят тобутхонага кириб ётдим...

Қодирий асарни ишончли тасвирлашга қанчалик эътибор берганлари ҳақида «Ёзувчи ўз иши тўғрисида» номли мақолаларида яна шундай мисол келтирадилар:

«Ўтган кунлар»ни ёзиш чоғида Марғилонга борганимда, бир кўчадан ўта туриб, намозном маҳалида, доғ қилинган зигирёғнинг ҳиди бурнимга урилади, мен буни эсимга тутиб қолишга тиривдим. «Ўтган кунлар»нинг бир қисмида шу кичкина детални киргизилганида, берилаётган тасвирнинг яна ҳам одам ишончлари бўлиб чиққани эсимда...»

Муаллиф китобхон ишончини охиригача уқув, асарни шундай хотима билан тугаллайдилар:

«Кейинги Марғилон борганимда яқин ўртақларни Ёдгорбек тўғрисида сурмуштириб билдим: «Ёдгорбек ушбу асрнинг ўн тўққиз ва йигирмаинчи очлик йиллари мивасида вафот қилиб, ушбу кўчада қолибдир. Ўғилларидан биттаси бу кунда Марғилоннинг маъсул ишчилари бўлиб, иккинчиси Фарғона болалари орасида экан. Бу кунда номунишонив, ўлик-тартиб маълум эмас, дейдилар».

СНЕ ОДИ ЭМАССИС-КУ?

«Ўтган кунлар» ёзиб тугатилган пайтларда етти ёшда эдим. Шундай бўлса-да, романнинг ёзилиш жараёми, умуман оқламизга, дадам ҳаётига доир баъзи илк хотира — кечинмалар, воқса, манзаралар ёдимда сақланиб қолган.

Дадам ўрта бўй, кенг елка, қорадан келган эдилар. Юзлари тўгаракка мойил, узун тимқора сочлари силлиқ таралган, кенг пешана, қора ясси қош, қисикроқ зулукдек қора жозибали кўзлари ҳамиша узоқни кўргандек ўйчан, бурун қанотлари бир оз керилган, қисқа қора мўйлабли, лаблари юққа-қалин ораллиғида, пастки жағлари сезилар-сезилмас кенг-ўсиқ, ияклари чўққидан келган эди. Сўл юзлари билан ияklarининг ўнг томонида уч тийинлик чақадек билинар-билинмас ямоқ (пендинка ярасининг изи) бор; юз, пешана ва бурун устларида сийрак бўлса-да, қора сепкил доғлари кўринар; ўнг қулоқларида эса, «зирак тақийш учун» бўлса керак, чақалоқликда тешилган тешик ўрни бор эди. Биз ёшликдан сўрар эдик:

— Ада, нега қулоғингиз тешилган, сиз оёи эмассиз-ку?..

У киши бир турли ранж ва кескин оҳангда бибимга ишора қилиб, дердилар:

— Ана, онангдан (бибимни «она» дердик) сўра-чи, нега қулоғимни тешиб кулги қилди экан?!

Бибим Ўзбек ойимга ўхшаш табиатли эмасми, айбини сира бўйнига олишни билмас, аксинча баланд келар эдилар:

— Нега тешмайин! Дадангни ўн икки болани ерга қўйиб топганман, қулоғини ердан тешиб олганман,— дердилар ва ўксиниб қўярдилар,— агар ҳамма болаларим турганда, бир маҳалла бўлар эди...

Дадам замонавий кийинардилар, Лекин кўпинча қора ёки мошранг бахмал дўппи, қиш кезларида эса узун бекас-сам ёки чит тўн, сувсар телпак, маҳси-қалишларини қўймас эдилар.

У киши ёлғиз чоғларида ҳамиша ўйчан, гўё зўр бир ташвиши бору қайғу чеккандай, хаёл сургандай кўринар эдилар. Дадамнинг бу сиймо-сифатларига агар ёзувчи Ойбекнинг қуйидаги хотирасини ҳам қўшсак, у киши тўғри-сидаги тасаввуримиз янада тўлиқроқ бўлур, дейман:

«Абдулла Қодирий ўрта бўйли ва миққидан келган, доимо тўн ва бахмал дўппи кийиб юрадиган, кўринишдан деҳқонларга ўхшаган, тимқора кўзлари кичик, ўткир, шўхчан, синовчан боқувчи, гоҳо эса худди ўзи билан банд бўлгандай бепарво кўринар эди.

Сирдан қараганда босиқ, камгап кўринар; чунки у ҳар бир сўзни тарозига солиб кўрар, оғзига келган ҳар бир сўзни айтавермас, секин ва худди ўзига ҳалал бераётгандек ёқинқирамай гап бошларди. У ақлий меҳнат кишиларига ҳар маҳал ҳам насиб бўлавермайдиган даражада жисмоний меҳнатга ўч киши эди».

Шоир Миртемир хотирлайди:

«Абдулла Қодирий жаҳон билгич, жаҳон камтар, хушсухбат ва бор-йўғи, бутун сажияси сиймосидан аён, бир гаплик, ўзига ишонган, забардаст қаламкаш эди. Оддий кийинар эди, бутун адабиётимиз учун куюнар эди...»

Дадам кўча-кўйда аста ёлғиз борсалар, қўлларини орқадан енглари ичига тиқиб олардилар-да, тўн учларини шалвиратиб, бошларини ўнг томонга мойил, ҳам тутиб, кўзларини ердаги бир нуқтага тиккан ҳолда ўйланиб кетавардилар. Мен эзмаланиб:

— Нега ерга қараб юрасиз-а, ада? — деб сўрардим.

— Пул қидираман... — деб кулардилар.

Қодирийнинг бундай юришлари албатта бежиз эмас эди. У киши юрганда, чамаси бирон ижодий хаёл билан банд бўлар, ҳатто йўлдаги баъзи бировлар билан учрашув у кишига халал берар эди. Шундан бўлса керак, доим авлоқ йўллардан юрар, сайр этар эдилар. Масалан, боғимиздан Чорсуга тушмоқчи бўлсалар, кенг, текис тошйўл Самарқанд дарвоза кўчаси қолиб «Ўтган кунларда тасвирланган насаблаланд, жар-жилғалик Чақир, Сузук ота, Чуқур қишлоқ, Эски Намозгоҳ маҳалла-гузарлари орқали бозорга борар эдилар. Бу йўллар ўзининг табиий, манзараси, тарихийлиги билан ҳам чамаси ёзувчига илҳом бахш этса керак-да...

Дадам трамвайга ҳам сийрак тушардилар, узундан-узун масофаларни қадамлаб босардилар. Албатта у кишининг бу одати менга ёқмасди, бундай пайтларда ҳамроҳ бўлишдан безиллардим...

— Чорсу бозорга пиёда тушилиш-ку, майли, бу ёқларда трамвай, машина йўқ... Аммо тайёр трамвай турганда янги шаҳарга пиёда юришингиз нима, ада?! — дердим ранжиб.

— Ўрганиш-да, — деб кулардилар. — Тикқилишда юргандан кўра оёқни чигили ёзилади...

Ижод чоғида у киши асабий, одамови, ҳатто ташқаридаги товушни ҳам ёқтирмас эдилар. Бундай пайтларда биз халал бермасликка тиришар, кейиншдан кўрқиб, аста оёқ босар эдик. Агар зарурат турилиб, фикрларини бўлишга тўғри келса, дарҳол жавоб қилмас, ишни маълум нуқтага етказгач, бош кўтарар эдилар:

— Нима дединг?

Сўз тапқорлангач, «ҳа» ё «йўқ» деб қисқа жавоб бериб, яна ишга берилар эдилар. Ташқари кишиларни эса мумкин қадар қабул қилмасликка тиришар эдилар.

Баъзан, гарчи «мени сўраб келувчиларга, дадам йўқлар, дегин!» деб ишларлаб қўйган бўлсалар ҳам, мен шарики бувиб қўйр, эман тақдиратиб келувчининг «даданга»

бормилар?» саволига, шошиб «ҳа, борлар» деб қўяр эдим... Келувчини кузатгач, мени койир эдилар?

— Нега, борлар, дединг?!

Бундай кезларда, агар кайфлари дурустлигини сезсам, бўш келмасдим:

— Ўзингиз ёлғон сўзлашга ўрганма, дейсиз-ку... Бор кишини йўқ дейишга тилим бормади-да,— дердим...

Албатта дадамнинг юқоридаги жиддий, қатъий ҳолатлари иш-ижодга берилган кезларида вақт ва фикрни қизғонгандан бўлар эди. Ижоддан йироқлашиб дам олган вақтларида бутунлай бошқача, оилада дўстлар орасида бўлмасин, жуда хуштаъб, серкулги, ҳазилманд бўлар эдилар.

Шоир Уйғун айтади: «Абдулла ака ширин суҳбат, ҳазил-мутойиба, кулгини севувчи, қалами ўткир бўлса ҳам нутқи йўқ, мажлисларда сўзлаш тақозо этса айтадирган сўзларини аввал ёзиб олиб, ўқиб берар эдилар...»

У киши ижод билан асосан қиш кунларида шуғулланар эдилар. Ёз ойларида эса ёзмас (албатта, хизмат ёки зарурат юзасидан ёзилган баъзи мақолалар-асарлар бу одатдан мустасно); боғ ишларига қараш, деҳқончилик қилиш, дам олиш, саёҳатга чиқиш, дўстлар мулоқатида бўлиш, янги асарга режалар тузиш, материаллар тўплаш билан шуғулланар эдилар.

Дадамнинг дўстлари билан бир суҳбатда: «Мен ёзда ёза олмайман. Иссиқда миям «қайнаб» кетади...» деганлари ёдимда.

ШАҲАР ҲОВЛИМИЗ. ҚОДИРИЙ ИЖОДХОНАДА

Шаҳар ҳовлимиз бирор таноб ерни ишғол қилиб, икки қисмга бўлинган эди: бир қисмда Раҳимберди ва Қудратилла амакиларим туришар, иккинчи қисмида биз яшар эдик. Аммо кўча эшигимиз битта эди. Бизнинг ҳовлимиз яна уч қисмга, яъни: ташқари (меҳмонхона), ўрта (биз яшайдиган), ичкари (молхона, ўтинхона)ларга бўлинар эди. Янайдиган ҳовлимиз ўртасида бир туп олма, бир туп нок ўсар, ҳовли тевараги эса ошхона, омборхона, бобом ва бибимлар хонаси, болалар хонаси ва дадамнинг ижодхонаси каби бинолар билан ўралган эди. Уйларимиз эскича, синч деворли, лой томли, тахта-полсиз қурилган эди.

Куз келиб, шаҳарга кўчиб тушини вақти етганда, шаҳар ҳовлининг ўзига яраша тайёргарлик ишлари бошланарди. Масалан: кўклам ёмғири билан тизза баравар ўсиб, ёзи билан қовжираб ётган том ўтларини, тўқай каби ҳовли бетини босиб кетган бурганларни ўриш, тозалаш, том ва девор рехтларини тузатиш, суваш, оқлаш, ҳоказо.

Шундай кезларда қўшнилариимизда яхши бир одат бўларди: то кўчиб тушиб жойлашиб олгунча, олдинроқ келган ёки шаҳарда қолган қўшнилари бир-бирларига меҳрибонлик қилиб, овқат-пишириб чиқаришар эди.

Қўшнилари бирин-сирин даладан кўчиб тушадилар, ёзи билан мусичалар кукулашиб ётган ҳовлиларга файз киради, куз ҳавоси қишга алмашиб, ёмғир кетидан изғирин, изғирин сўнгидан қор дегандек шаҳар ҳаёти бошланади, дадам ниҳоят уй-рўзгор ишларидан хотиржам бўлиб, ижодхонага кирадилар, аста-секин ёзув-чизувга қарайдилар...

Иқлимнинг ўзгаришиданми, ўша кезларда негадир қиш жуда қаттиқ келарди. Қор шу қадар кўп ёғардики, томдан жураб туширилган қорлар ҳовли ва тор кўчалариимизни тўлдириб юборарди, томни кураб, қор уюмлари устига бемалол сакраб тушаверардик...

Шундай чирсиллаган қиш кезларида дадам иссиқ сапалда ўтириб, «Ўтган кунлар»ни ёзадилар...

Дадамнинг ижодхоналари ўн икки ёғочли, оқланган, кунгай, алоҳида тивч уй бўлиб, эшик, дераза, шип (тоқи)лари оч ҳаворангга бўялган, токчаларига хитойи кўра, лаган, самовар, чойнак, гулдор патнислар қатор-қатор қўйилган; коса, пиёла, тахсимчалар қават-қават терилган; тахмонларга хоп атлас кўрпа, кўрпача, пар ёстиқлар тахланган; узун деворга гилам қоқилган; ерга тўшалган бўйра устидан катта гулдор гилам ёзилган уй эди.

Сандал устида даста-даста узун камбар ёзув қоғозлари (дадам ўрганишданми, қоғоз тахчиллигиданми негадир кўнинича шундай камбар қоғозга ёзардилар), учлаб тайёрланган ўнлаб сибҳ қаламлар, начкалаб «Эноха» папироси ёки тамаки, цугурт, кундон турар эди. Қоғоз тагига қўйиб ёзини учун эса қора, қалин муқовали катта журнал-дафтар бўларди.

Дадам сафарга, сайҳатга, сайёга борсалар, шу дафтар ичига қоғоз-қалам солиб ола кетардилар. Дафтар ичиде, негадир тартиб билан рўзғарданми жуда кўп миқдорда қоғоз бўларди. Бу қоғозларни биз «сатей қоғоз» деб атардик. Качон мен варрак ялагим келса, шу қоғоздан бир-иккитасини тилаб олардим.

Дадам ижодхоналарини озода тартибли бўлишини хоҳлар, ҳатто токчада ўринсиз ёки қийиқ турган буюм ҳам у кишига ҳамал бергандек, гашига теккандек туюлар эди. Масалан, бир гал ижод чоғида қандайдир иш билан хоналарига кирганимда «ҳоз аввали токчада қийиқ турган чойнакни тўришгаб қўй», деб мана буюрганлари ёдимда...

Дадамнинг ижодий ишлари сандалга ўтирган кундан

бошлаб, дарҳол силлиқ «юришиб» кетавермас эди, албатта. Ёзи билан ёзмай қаламдан чиқиб қолган қўл бирдан ўз изига тушмай, ёзувчини бир неча кун қийнар эди. Сандалга тирсакланиб, қўлларида қалам, ўйланиб ўтириб-ўтириб, биринчи кун ярим қоғоз ёзсалар-ёзар, бўлмаса йўқ, ўринларидан туриб кетар ва ҳовлига чиқиб юмуш қилиб юрган оймга «қўл қаламдан чиқиб қолибди», деб кулар эдилар. Аммо ўзларини зўрлаб ёзув курсига қайта-қайта ўтираверар, иккинчи кун яна ярим қоғоз, учинчи кун бир қоғоз, сўнги кунларда икки, уч қоғоз... шу тариқа аста иш юришиб кетарди.

У киши иш чоғида гўё ташқаридаги бирор шарпага қулоқ солгандай, чақнаган ўткир кўзларини узоқ бир нуқтага тикиб, бутун кучини фикрлашга йўналтирган каби жиддий, ўйчан ўтирар ва ўқтин-ўқтин қуйилиб келган фикр тўлқинларини тезроқ қоғозга тушириб қолиш учун шошилар эдилар. У киши шу қадар тез ва шахд билан ёзардиларки, ёзиш суръати стенограф тезлигида эди десам, балки муболага бўлмас. Қаламнинг қоғоз узра юришини, «тўқ-тўқ» нуқта уришларини эшик очиқ бўлса, қўшни хонадан ёки очиқ дераза орқали ҳовлидан бемалол эшитиш мумкин эди.

Бундай шиддат билан ишлаш бир-икки абзац ёки баъзан бир-икки-уч қоғоз тўлгунча тўхтовсиз давом этар, сўнг гўё кучли курашдан чарчаган каби бир неча дақиқа ўйланиб дам олар, чекар, аччиқ-аччиқ чой ичар, курси устидаги мева-чевалардан тотинар-ва хаёл суриб яна ёзувга киришар эдилар.

Баъзан, мен дадам билан жуда сўзлашгим келиб қолса, секин эшикни очиб мўралардим. У киши менга эътиборсиз ёзаверардилар, мен бўлсам қараб тураверардим. Ниҳоят, ёзувни бир ерга еткизардилар-да:

— Хўш, нега келдинг?— деб сўрардилар.

— Ўзим...

— Кел, ўтир,— деб чақирардилар. Сандал устидаги апельсин, олма, қора майиз, ёнғоқ мағизларидан едириб, бир оз «суҳбат»лашардилар-да, чиқариб юборар ёки «Муштум» журналинини бериб, жим томоша қилиб ўтиришни буюрар эдилар.

У киши баракали ижод қилган кувлари иш охирида ёзган қоғозларини санаб кўриб, «бугун ҳосил дуруст», деб кулиб қўярдилар.

Бу гаплар Қодирий ижод жараёнининг бир томони. Аммо Қодирий ҳар бир асарни қандай ишларди, план тузармиди, қайта-қайта бузиб, тузатиб кўчирармиди, воқеа

образларни қандай яратарди? Бу каби масалалар менга бир оз қоронги. Шундай бўлса ҳам ҳар ҳолда, қуйидаги маълумотларни айтиб ўтмоқчиман (албатта, улғайиб кейинроқ кузатишим бўйича).

Мен Қодирий олдида ҳеч маҳал план ёки шунга ўхшаш бирор дастур кўрмаганман ва ўқимаганман. Чамаси у киши ҳамма план-режаларни ипидан-игнасигача мияда обдан пиштиб олардилар. Асарни қайта ишлаш, кўчириб ёзиш масалаларига келганда, араб алифбосида (ҳамма асарлари ҳам шу алифбода ёзилган) хушхат қилиб бир йўла ёзар, баъзан-баъзан бирор бетда бир-икки сўз ўчирилиб, устига тузатиб ёзиб қўйилишини ҳисобга олмаганда, бу ёзувга иккинчи қайта қалам урмас, тузатмас эдилар. Агар фикр ёки воқеага бошқача йўналиш бериш тақозо этиб, ўчириладиган сўз бир абзац ва ундан ортиқ бўлса, кўчириб ўтиришга эринганданми, йўлакай ўша тузатиладиган ерни қирқиб ташлаб (бундай ҳоллар аҳён-аҳёнда бўларди), давомига қоғоз улаб ёзиб кетаверардилар (Қодирийнинг ёзишдаги бу хусусиятларини ҳозирда ҳам сақланиб қолган баъзи қўлёзмаларидан кўриш мумкин). Асар тугагач эса, уни бир йўла қайта ўқиб чиқардилар-да, баъзи ерларини тузатиб, ўша оригинал нусханинг ўзини босмага топшириб юбораверар, ўзларида нусха олиб қолмас эдилар¹.

Эҳтимол ёзувчининг шундай пишиқ, гўзал жумлаларни бир йўла ёза олиши баъзиларни ўйлатиб қўяр. Бу муболаға эмас, ҳақиқат. Қодирийнинг бундай бир йўла ёзиш қобилият-истеъдодини эсимни танигандан биламан, қайта-қайта таҳрир қилганини кўрмаганман.

«Меҳробдан чаён» романининг қўлёзмасидан нусха кўчиришда иштирок қилган (кейинчалик филология фанлари доктори) Ҳамид Сулаймон ўз хотирасида («Кино» журнали, 1966 йил, 11-сон) шундай ёзади:

«Романи Абдулла Қодирий машинага босадиган стандарт формадаги оқ қоғозга (бу роман шундай қоғозда ёзилган эди — Х. Қ.) қалам билан ёзган эди. Қўлёзмада чизиб ўчирилган, янгидан ёзилган сўзлар оз эди. Абдулла ака-

¹ Қодирий фақат учта катта асарларининг қўлёзмасининггина бировларга нусха кўчиртириб (Бу тўғрида сўнграда сўз бўлур), оригиналнинг ўзларида олиб қолган эдилар, холос.

1962 йили, янмиё ҳодим — Шерали Турдиев, ЎзССР ФА ахбороти билими тўлимида «Абдулла Қодирийнинг янги топилган ҳикоялари тўғрисида» деган мақоласида «Абдулла Қодирий котиб сақлаган ёзма» деб хабар бериб, котиблик даъво қилувчидан ёзиб олинган баъзи «маълумотларни эълон қилган эди. Бу маълумотлар сохта; Қодирий ҳеч қачон котиб сақлаган эмас.

нинг хати йирик, равшан, дона-дона, хати муллоийи услубида эди».

Раҳимберди амаким ҳикоя қилган эдилар:

— Бир вақт (1916—1917 йиллар — Ҳ. Қ.) тўрт-беш ёшли Насиба исмли қизим қизамиқдан ўлиб қолди-да, уйларимиз азага келган хотинларга тўлиб кетиб, Абдулла иккимиз меҳмонхонага чиқиб ётдик... Эрталаб Абдулла барвақт уйғониб, чироқ ёқиб, қоғоз-қалам келтирди, кўрпасига ўралиб ёстиғига ёнбошлаб нималарнидир ёза бошлади. Менинг ҳам уйқум ўчган эди. Лекин вақт эрта бўлгани учун ўрнимдан турмай Абдулланинг ёзишига разм солиб ётдим. Абдулла ёзавериб-ёзавериб, бир неча қоғозларни тўлдириб ташлади ва ахир ёзувни битириб бўлгач, менга, «ана энди ака, бу ёзганларни яхши-ёмонга ажратамиз» деди ва ёзувни қайтадан ўқиб чиқиб, қарийб ярмини ўчириб-чизиб ташлади. Мен унинг ишига қараб ётиб, дедим: «Ёзганинг нимаси-ю, ўчириб ташлаганинг нимаси?» Абдулла: «Сиз тупунмайсиз, ака» деди...

Бу лавҳадан: Қодирий ҳам дастлаб ўз асарларини қайта-қайта ишлаган ва талай йиллаб машқ, ҳадис олиш натижасида бир йўла ёзиш қобилиятига эришган, деб ўйлайман.

ҲОРДИҚ ЧОҒЛАРИДА

Дадамнинг ижодий иш кун тартиблари (тахминан) шундай эди: Барвақт туриб ишлар, нонушта қилиб, биз — болалар билан «сухбат»лашиб, бир оз дам олгач, яна уч-тўрт соат ўтириб ишлар эдилар. Бу орада вақти вақти билан беш-ўн минутдан «кичик танаффус» қилиб олардилар. Ҳовлига чиқиб, у-бу юмушларга қарашар, тўнлари устидан белини боғлаб ўтин ёрар, «пўшт-пўшт!» деб томга чиқиб¹ қор кураб ёки нариги уйда сандалда ўтирган қулоғи оғир Қодир бобом билан қаттиқ-қаттиқ сўзлашар, ёки ташқари ҳовлимизда ўйнаётган болаларга қўшилиб ошиқ ўйнардилар. Баъзан менга варрак ясаб ўчириб ҳам берардилар ёки ноғора чалаётган бўлсам, ёнимга ўтириб ноғора чалишар эдилар (дадам жуда яхши ноғора чалардилар, «болалигимда рўзада сахарликка ноғора чалиб, маҳалламиздаги ҳамма ноғорачиларни ютиб чиқардим», деб кулиб мақташардилар²).

¹ «Пўшт-пўшт» дейишдан мақсад, ҳовлиларида юрган қўшни хотин-қизлар ўзларини четга олишсин, ёт эрақдан қочинсини учун...

² Рўза ойида болалар, ҳатто катталар ҳам ҳар кун тун ярмида томга чиқиб, ноғора чалар, ҳаммаи сахарликка ўйғотар, эвазига ҳайит-арафа куни қўшнилардан пул ва кийим-кечак йиғиб олар эдилар.

Пешиндан кейин «катта танаффус» қилардилар ва кечликни еб, бир-икки соат оилавий суҳбат қуриб ўтиргач, яна ўн бир-ўн иккиларгача ёзар, кечалари ёнига чироқ, гу-гурт, қоғоз, қалам папирос қўйиб ётар, тунда туриб ишлаган пайтларида эрталаб уйқудан жой уйғонардилар. Баъзан эса уй ишлари ёки идоравий юмушлар билан шуғулланиб, бир неча кунлаб ёзувга ўтирмай кетар ёки китоб мутолаасига берилар эдилар.

Дадамнинг бундай вақтларда ҳордиқ чиқариш учун ўқийдиган китоблари, кейин эслашимча, Шайх Саъдийнинг «Гулистон», Умар Хайём, Ҳофиз, Мирзо Бедил шеърлари, Ғийсиллуғат, Қомус ва Жалолиддин Румийнинг «Маснавий» асарлари эди. Баъзан мутолаа қилгилари келса, менга тоқчадаги номлари тахига ёзилган китобларни кўрсатиб буюрардилар:

— «Мснўй»ни менга олиб бер!

«Мснўй» юқорида айтилган Румий асари. Арабча талаффузда китоб номи «Маснавий» ўқилса ҳам «Мснўй» ёзилади. Мен буни талаффуз билан ўқишни билмай ҳарфан «Мснўй» ўқирдим.

Баъзан дадам русча китоблар ҳам мутолаа қилиб ўтирардилар. У вақтларда рус тилини билмаганимдан у кишининг қандай русча китоблар ўқиганини билмайман. Бироқ шундай лавҳалар ёдимда:

Дадам бир кун чой вақти қандайдир русча китоб ўқиб ўтирдилар-да, ўзларича бирдан кулиб юбордилар. Кимдир: «Нега куласиз, қандай қизиқ жойи чиқди?» деб сўради. У киши китобдан шундай кулги ўринни айтиб бердилар:

«Бир киши бемор бўлиб, ҳолсизланиб каравотда ётади. Ёш-ёш болалари эса уй ўртасида овқатланиб ўтирадилар (чамаси беморнинг хотини ё ўлган; ёки уйда йўқ бўлади). Болаларнинг бири отасига: «Дада, ош иссиқ!» деб шикоят қилади. Отаси ётган кўйи «маслаҳат» беради: «Совуқ сув кўша қол...»

Яна бир кун у киши русча китоб ўқиб ўтириб, кулиб юбориб, шундай кулги мазмунини айтиб берган эдилар:

«Содда бир хизматкор киши хўжайини билан қишлоқдан Петербургга келади-да, қайтиб боргач, ўзига ўхшаш хизматкор бир дўсти билан Петербург таассуротлари ҳақида ўртоқлашади. Дўсти сўрайди: «Питерда сенга энг ёққан нима бўлди?» Хизматкор жавоб қилади: «Этик мойлайдиганлар олдидан ўтиб борганда, бурунга бир ҳид урилади, а? Ана ўша...»

«Катта танаффус» чоғида у киши баъзан ухлаб олар ёки кўча сайрига чиқар эдилар:

Кўчамиз базўр арава ситарли тор, узун айлана бўлиб, пастак-пастак томлари бир-бирига ёндошган (томларнинг ҳаммаси деярли бир-бирига қўшилган, биз — болалар кўк-ламда варрак учирганда маҳалланинг бу бурчидан чиқиб, нариги бурчидан тушаверардик), унда ўттизга яқин хонадон яшардик. Кўшниларимиз ҳаммаси содда, оққўнгил, дадам ва Қудратилла амакимдан бошқаси саводсиз (янги очилган мактабларда ўқиётган ёш болалар бундан мустасно), муқим бир ишсиз, фақирона кун кўрувчи кишилар эди. Улар аравакаш, ёғочфуруш, саржинчи, ошпаз, мошфуруш, товоқфуруш, беданавоз, боғбон, масжид сўфиси, кўпчилиги қосиб-ямоқчи эди. Раҳимберди амаким бўлса қиш бекорчиликда қуртлоқи туршақларни қоплаб сотиб олиб келиб, ивитиб, данагини ситиб, чақиб, мағзини бозорда сотар эдилар. Уйларида доим тоғора-тоғора туршақ ивитилган, данак чақиб ўтиришар эди. Кўчамизда давлат корхонасида ёки идорасида ишлагувчи фақат дадам ва Қудратилла амакимлар эди (Қудратилла амаким Чорсудаги катта бир магазинда кассирлик қилар эдилар).

Хотин-қизлар уй-рўзғор ишидан ортсалар, сақич чайнаб, дўппи, қийиқ, тўн тикишар, тивит ва пахтадан ип йигириб, сотишар, ораларида эса кинначи, фолбин, тивувчи (Роби опоқойим), дастурхончи ва биргина Ҳамро отин деган мактабдор отинойлари (отинойи кўчамиз ўғил-қизларини йиғиб, эскича ўқитар эди. Жумладан мен ҳам бир неча кун шу Ҳамро отинда ўқиганман) ҳам бор эди.

Кўчамиз болаларининг (хатто уйланган йигитларнинг ҳам) қиш бекорчиликда қиладиган «йиш»лари, ит, хўроз, кўчқор уриштириш, ошиқ ўйнаш, чана учиш, баҳорда варрак учуриш (катта ёшли йигитлар қуроқ учуриб, думига фонарь ёки кучук боласини боғлаб чиқаришар, итнинг вангиллашига завқланиб қийқиришар эди), тўп, чиллак ўйнаш, кураш тушиш, чилдирма, ноғора чалиб базм қилиш бўларди.

Дадам кўчамиз бошидаги Машрабхўжа, Диёр ака деган қосибларнинг дўконига (улар уч-тўрт киши ҳалфа бўлиб иш қилишар эди) кириб, узоқ суҳбатланиб ўтирардилар. Диёр аканинг яхши овози бор эди. У маҳсига сўзан уриб, иш қилиб, «Сулёраҳон-сулёра» ашуласини чўзиб хиргойи қилар ёки «Боққапмаи-бокқапмаи» деган қандайдир бир ашуласини айтаётган бўларди.

Дадам кўчамизда ҳар кун ишларгани маҳалламиз чойхонасига ҳам кириб ойнар. Чойхонада болалар кўн, ҳамма «дунё» янгилашгани, сўқураган беданавозлик, ашулаҳонлик, аския шунда бўлар эди. Дадам чойхонага киришни би-

лап ҳазилмандлар «мана, сўз ўгриси ҳам келди», деб гап қотишарди. Бу гап тагида албатта жон бор: дадам чойхонада кам сўзлаб, кўп гап тинглардилар. У кишининг бу ода-тидан чойхўрлар «аччиқланишар» ва ҳалигидек замзама қилишар эди. Кейин фаҳмлашимча, дадам чойхонада фақат ҳордиқ олмай, турли тоифа кишилардан тил, сўз, иборалар ҳам ўрганар эканлар.

Аъзамхўжа амаки (бу кишини Аъзампучуқ деб ҳам аташарди, 1977 йили вафот этди) жуда муқаллидчи эди. У чойхонада, гап-гаштакларда қизиқчилик қилиб, улфатларини кулдиради. Қўлида асо, бошида дастшў (цилиндр ўрнида), папирос тутатиб ўртадаги стулда гўё оврупо сиёсатдонларидай, жиддий, виқор билан оёқ чалиштириб ўтириб оларди-да, ёнидан газета чиқариб (газетани тескари ушлаб), ўқий бошларди. Унинг шу ўтириш вазиятининг ўзи бир кулгили бўларди ва бирдан гўё газетадан қандайдир жуда ёмон хабар ўқигандай бош чайқаб хафаланиб кетарди ва яна бир оз ўқиб бориб, бирдан қаҳ-қаҳ уриб «вай аҳмоғ-а!» деб, кимдандир кулиб қўярди. У муқаллидлик қилганда юзига шундай ҳолат олардики, кузатувчилар қотиб кулмай иложлари йўқ эди.

Нишонбой амаки (бу киши косиб эди, бир кўзи йўқлигидан, кўр Нишон, деб аташарди) эса «ракканг гум, ракканг гум» деб мақом қилиб, ўйинга тушар, ҳаммани кулдиради эди.

Маҳаллада дадамнинг юқорида номлари зикр қилинганлардан ташқари Акбархўжа, Сулаймонхўжа, Пўлат оқсоқол, Гапи оқсоқол, Фулом Зафарий, Абдуваҳоб, Пўлатхон ака, Қудратилла (амаким), Ваҳоб қассоб каби ўша даврнинг зиёлилари ҳисобланган бир гуруҳ улфатлари бўлар, улар билан қиш кезлари ҳафта сайин гап-тўкма ейишар эди. Бу дилтортар улфатчилик ҳам табиий муаллифга яхши ижодий ҳордиқ берарди. Гап бериш навбати бизга келганда дадам курси устидаги ёзилган қоғозлардан бир дастасини олиб, меҳмонхонага чиқардилар-да, меҳмонларга ўқиб берар, меҳмонлар эса жим ўтириб қулоқ солишар эди.

Тошкентда 1920 йилларнинг охиригача ҳам мазорот кўп, балки шаҳарда элликлаб қабристон бор эди, десам муболага бўлмас. Масалан, бизнинг маҳалланинг икки четида ярим чақирим-ярим чақирим йироқликда иккита катта-катта: Хўжа Нуриддин ва Хўжааъламбардор (бу қабристон у вақтларда шаҳарнинг чеккаси ҳисобланиб, яқин атрофида қиш кезлари хонадон яшамас эди) қабристонлари бор эди. Бу қабристонларнинг киравериш қисмида ва теварагида неча юз йилларни кўриб, зўрайиб кетган баҳайбат қайрағоч-

лар ҳамиша қўрқинч солиб турарди. Шундай бўлса ҳам баҳор кезлари қабристонлар усти гулларга бурканиб кетарди. Дадам кўпинча баҳор кезлари ана шу Хўжааълаббардор қабристонига ёлғиз бориб, негадир узоқ-узоқ ўтириб қайтардилар. Ҳатто бундай ҳолларни гоҳо мен тунларда ҳам сезардим.

Унутмайман, бир гал дадам кечки пайт мазкур қабристонга мени ҳам бирга олиб бордилар. Пойгакдаги бир қабр устига ўтирдилар-да, менга лолақизғалдоқ, чучмўма теришини буюриб, қўлларидаги бир ўтти ўйнаб, чуқур ўйга толдилар. Атрофда ҳеч кимса йўқ, мен гул териб дадам олдига тахлайман, у киши эса ўз хаёли билан банд... Бора-бора аста қоронғу ҳам туша бошлади, мен ҳам гул теришдан зерикдим. Бироқ дадам ҳамон хаёли сурардилар. Ниҳоят, негадир менинг кўнглимга бир қўрқув тушди-да, дадам елкасига суяниб йиғлаб юбордим. Шундагина турдилар...

Ана шу қабристон чеккасида дадамнинг ҳаммаҳалласи ва мактабдош ўртоғи Муҳсин амаки (бу киши тўғрисида юқорида сўз бўлди, 1974 йилда вафот этди) яптарди. Муҳсин ака дадамни эслаб шундай ҳикоя қиларди:

«Абдулла, чамаси «Ўтган кунлар»ни ёзиб юрарди. Боққа кўчиб чиққан чоғларимиз эди. (Муҳсин аканинг ҳозирги уй ўрни аввал дала-боғлари бўлган.) Бир кун мазор рўпарасидаги эшигимиз олдида иш қилаётсам, Абдулла қаёқдандир келиб мен билан кўринди ва уйдан пўстакми, кўрпачами чиқариб беришни сўради. Мен ажабланиб, кўрпача чиқариб бердим. У қўлтиқлаб қабристон ичига қараб кетдида, салқин бир ерга кўрпачани тўшаб, ўтириб-ўтириб, бир нарсга ёздими, йўқми — билмадим, бир вақт қайтиб чиқди ва кўрпачани топишиб, хайрланиб, ишдамай йўлига кета бошлади. Мен унинг нега бундай юришини унча-мунча фаҳмласам ҳам жўрттага:

— Ишонма, Абдулла!— дедим. У тўхтади.— Мазорда ўтириб нима иш қилдинг?

Абдулла йўлида нарвасиз кетаркан, кулди:

— Ўшиклар билан гаплашдим!..

Қизил... Негадир мен дўим бу мазорот лавҳаларини ўйласам, романдagi қўрқинчли «Хўжамаас»ни ва ҳамон Қумуш қабридан эслайман.

БОҒДА

Апрель ойидаги кунлар илаб, шаҳар ҳовлимиз гўё торлик қила бошлагандай бўларди. Қиши билан зидланиб чиққан кўнгил алдангандай қатиқлашиб кенгликка, далага томон

ошиқа бошларди. Бир неча ойлаб қунт билан ўтирган дадам ҳам ёзишни сусайтириб, аста боғ ишлари ҳаракатига тушар, кетмон дастасига қора қумғонни илиб, елкага қўярдилар-да, рўмолга нон, қанд, қуруқ чой, пивёла тугиб, сигир етаклаб кун сайин боққа қатнай бошлар эдилар. Мен у кишига ҳамроҳ бўлардим.

Боғимиз шаҳар ҳовлимиздан икки-икки ярим чақирим нарида, Тошкентнинг собиқ ўн икки дарвозасидан бири — Самарқанд дарвозаси яқинида жойлашган бўлиб, еримиз этагидан боболаримиз бир вақтлар пахса уриб ясаган, шаҳар қўрғони ўтар эди. Бу қўрғон «Ўтган кунлар»да яхши тасвирланган. Унинг айрим қолдиқларини мен яхши эслайман ва ҳозир ҳам баъзи иморатлар сақланиб келмоқда.

Боғимиз текислик ерда эмас; терак бўйи чуқурликдан оқувчи Чақар ариғи ва Бўз сувларнинг қўшилиш ерида, жар-жилгалар бўйида жойлашган; шунинг учун манзараси гўзал, томоша қилса баҳридил очиладиган, ҳордиқ чиқади-ган жойдир.

У вақтларда боғ қўшилларимиз ҳам биз каби қишлолда қолмас, ҳаммалари шаҳарга кўчиб тушар эдилар. Шунинг учун биз чиққанда тор кўчалар, боғлар ҳувиллаб ётар, аммо ўт-ўлан ва мева гулларига беланган боғ, булбуллар навоси, чумчуқ ва яна аллақанча қўшлар садоси, ариқ сувининг майин шилдираши, ҳовуз бақаларининг тинимсиз, ҳатто қулоқларни битирувчи сайроғи билан тўлиб-тошгандай туюларди. Ҳаммадан ҳовуз бўйида очилиб ётган атиргул, қирқоғайни, гулсафсарларни; ишком ичидаги чучмўма, лолақизғалдоғларни, узун-узун бўйли тўқ пуштиранг гулли саримсоқ ўтларни; тоқ тагидан момақалдироқда бодраб чиққан қўзиқорин, ариқ лабидаги ҳушбўй ялпиз, гунафшаларни айтмайсизми...

Богда иш қайпарди. Ҳовуз лабидаги тол пояларини кесиш, буташ, сихлаш, чириб қолган ишкомларни бузиб, ўрнига янги поя қадаш, эгиб ишком қилиш, тоқларни очиш, бардиларни йиғиштириб бир чеккага фарам қилиш, ариқ тозалаш, ер чолиб экинга жой ҳозирлаш, унинг бузилган-ёрилган ерларини тузатиш, суваш, ҳовли юзини ўт-хаслардан тозалаб, кўчиб чиқишга ҳозирлаш, тол пўстлогидан чипта қилиб тоқ соларга тайёрлик кўриш ва ҳоказо...

Бу ишларда албатта амакиларим ҳам ёрдамлашишарди... Менинг қиладиган ишим: қўйин тўлдириб довучча териш; турли гул, қўзиқорин йиғиш, шаҳардан ола чиққан варрагимни учирини ва «ажина кавуш» тўқиш бўларди. «Ажина кавуш» нима, дерсиз? Бу пичан ўтдан бармоққа ўраб тўқиладиган кичкина «кавуш». Биз болалар бу «ка-

вуш»чани ўт ичига қўйиб кетилса, кечаси «ажиналар келиб» кияди ва бизга пул ташлаб кетади, деб ўйлардик... Аммо афсуски, «кавуш»имизни ажиналар сира олиб кетмас; биз бўлсак тўқишимизни қўймас эдик. Баъзан дадам иш қила туриб, ўт орасида ўтирган мендан сўраб қўярдилар:

— Нима қилвоссан, Ҳабибулла?!

— Ажинага кавуш тўқивомман.

— Пул ташлаб кетвоттими?

— Йўқ, — дердим хўрсиниб.

— Нега ташламайдикин, а?

Мен нима дейишни билмай жим қолардим.

— Тўқиган «кавуш»ларинг ажинага ёқмаса керак ёки оёғига тўғри келмаса керак-да. Бўлмаса, албатта ташлаб кетарди...

Мен дадамнинг ҳазилларига чиндан ишонардим. Жинлар оёғининг катта-кичиклигини сўрагим келар эди-ку, лекин «эзма бўлма!» деб қойиб беришларидан чўчирдим...

Дадам, амакиларим ишлаб-ишлаб чарчапгач, тепа лабида қазилган ўчоққа қора қумғонни илиб чой қайнатишарди ва ичиб дам олишарди. Баъзан эса, боғларини ишлагани келган қўшнилари, «Ҳорма, бор бўл!» қилиб чиқишарди-да, биргалашиб чой ичишар, қизгин суҳбат қуришар эди.

Бу «ҳорма, бор бўл» чилардан иккитаси айниқса мени қизиқтирар, тўғриси, бир оз қўрқувга ҳам солар эди. Улар ака-ука, бир-бирларига ўхшаш, қоп-қора, мош-гуруч, соч-соқолли, эллик-олтмиш ёшли кишилар бўлиб, бирисини Абдулла мағзум, иккинчисини Ҳамро мағзум деб аташарди. Буларнинг на хотини, на бола-чақаси, на уруғ-аймоғи бор; биздан икки боғ нарида, Бўзсув лабида, тепадан ўйиб ясалган ғорда яшар эдилар. Қандай даҳшат, бўри-тулкилар уяси бўлган чет бир жойда қишин-ёзин ғорда яшаш! Ахир, бу ерлар қишдагина эмас, ёзда ҳам қўрқинчли... Улар мардикорлик, ҳоммоллик қилишар, тепа ва жарларда ўсган ўтлардан супурги боғлаб, сотиб тирикчилик ўтказишар эди.

Икковлари ҳам дадамга дўст; қиши билан соғинишганидаппи, боққа боришимиз билан улар ҳол сўрагани чиқишар, баъзан дадамни ўз уйларига чойга таклиф ҳам этишар эди. «Уй»лари қоқ ер, қаро шифт, ертўла, ҳатто эшик-сиз... Билмадим, эллик-олтмиш йил умрларини қоронғи, зах — бу ғорда қандай ўтказишди экан... Дадам чой ичиб, уларни тиниб ўтиришардилар. Ҳамро мағзум, ҳатто суҳбат чойи қилиб ҳамроҳ бўлиб, бир зағча кўриб қолса:

— Ҳамро мағзум, — деб чўчириб қўярди.

Давомида айтолмаганим, Ҳамро мағзум бир вақтлар бир зағча боқдан, оғилли «Бирчоққа-қув» қўйган. Ўрганган

загча бир кун учади-да, бадар кетади... Шу-шу, у загча кўрса, меники эмасмикин, деб чақириб қўяди...

Абдулла мағзум шинаванда, босиқ, бамаъни киши эди. У сўзлаб-сўзлаб:

— Ана шу ерларнинг ҳаммаси бизники бўлган, мулла Абдулла, ноинсофлар тегирмон, хумдон қураман деб олиб қўйишган. Ўзимиз ертўлада ўтиб борамиз,— деб қўярди.

Айтишларича, уларнинг келиб чиқиши қуллардан. Оталари хонлар замонида қайсидир Тошкент бегининг қули бўлган. Руслар келиб, қулчилик (крепостнойчилик) бекор қилинган, мазкур бек ўзининг содиқ қулини озод этади ва ана шу жар-жилғали ерларни унга инъом қилади. Қулдан икки фарзанд — Абдулла ҳам Ҳамро мағзумлар қолади ва ерлар буларга мерос ўтади. Бироқ ҳужжатсизликданми ёки бўлса ҳам йўқолганиданми, кейинроқ, мазкур ерларга бошқа кишилар эга чиқади; ёш, бўш-баёв мағзумлар эса кичкина жойда, назардан йироқда, кимсасиз, ғариб-фақирликда, ҳатто «қул фарзанди» бўлганлари учун уйланолмай ўтадилар...

Бу юқоридаги кичкина тарих Қодирийнинг ўсиб-унган, ўраб олган муҳитидан бир лавҳа. Лавҳани эслаб, баъзан шундай хаёларга толаман: гўё, «Ўтган кунлар»даги олижаноб Юсуфбек ҳожи ўз қули Ҳасаналини озод қилган-у, ерининг бир қисмини ҳам унга инъом этган. Ҳасаналидан эса мазкур икки фарзанд — мағзумлар қолган... Демак, Юсуфбек ҳожилар бизга боғ қўшни... Иккинчи ёқдан, дамнинг (гарчи қулиб бўлса-да) «Қумуш Эскижўва (хотиң-қизлар клуби ўрнида)ги қабристонга дафн этилган...» дейишларидан гўё шаҳар қўшни ҳам бўлган эканлар-да...

Албатта бу менинг хаёлим, тасаввурим. Эҳтимол, романдаги ҳолатлар, қаҳрамонлар сира ҳам мен ўйлагандай эмасдир. Аммо шуиси аниқки, муаллиф асарларини кўнгилна шахслар, воқеалар ва ўришларни ўз яшаган муҳитидан, маҳалласидан танлаган.

Боғ юмушларидан «токсолар» майда ва нозик иш ҳисобланади. Уни бир киши қила олмайди, камида икки-ўч киши керак бўлади. Бириси токнинг пуштасида туриб, ток қўндоқларини чечиб, бир-бирига аймашиб-чирмашиб ўсиб кетган мўрт навда, шўраларни аста-авайлаб синдирмай ажратиб ёзиб, ишком устига расаматлаб олиб туради, икки киши эса ишком ичида туриб, наваларни бағазларга боғлаб боради. Бу иш боғбонга жуда «алам»ли, битта шўра синса, бир бош узум кетди, деяверинг...

Токсолар чоғида бутун оиламиз билан боққа кўчиб чиқардик. Ҳашар қилардик. Бундай вақтларда дадам жуда

асабий, сержаҳл бўлардилар. Чунки биз у киши олиб бериб турган новдаларини эҳтиётсиз, палапартиш боғлаб, кўпинча синдириб қўяр ёки шўраларни тўкиб юборар эдик...

Аммо иш шунчалик майда, зерикарли бўлса-да, унинг ўзига хос гашти бор. Ҳаммамизга бирор вазифа юкланган, бекор ўтириш йўқ. Иш қила-қила чарчаган, ўтлар орасига ёнбошлаб, пешинлик қиламиз. Ойим бўлса қизиқ бир «таом» тайёрлардилар, ариқдаги шилдираб оқиб турган мусаффо сувдан бир сополтовоқни тўлдириб олардилар-да, устида ёввойи пиёз баргларидан, бир-иккита қуритилган қизил гармдоридадан майдалаб тўғрар ва туз қўшар эдилар. Биз бу хушхўр «таом» («аччиқ-чучук»)ни таллашиб ер, кўпинча келтирилган нонимиз етишмай қолар эди...

Кечқурун ғира-ширада шаҳарга қайтамиз... Боғдан шаҳар ҳовлимизга уч тур йўл бор. Аммо масофа жиҳатдан энг яқини «жин кўча». У ўз номи билан қўрқинчли, кенглиги қарийб бир қулоч, эгри-бугри, ҳатто баъзи ўринларда майдондан ҳам ошилади, тевараги бўм-бўш ҳувиллаган боғлар. Хусусан, «Эшакка тескари минган амаки»нинг боғи (бу киши бир вақт ўғрилиқ қилиб тutilган. Халқ, эски одат бўйича унинг юзига қоракуя суркаб, эшакка тескари миндириб, бозорларни айлантириб сазо берган. Шу-шу бу ном у кишига лақаб бўлиб қолган) деворсиз чакалакзор эди. Бу йўлдан айниқса қоронғида юриш қўрқинчли эди. Дадам ҳар сафар ана шу «жин кўча»дан йўл бошлардилар...

«Жавф-хатарли» бу кўчадан аста сигир ҳайдаб орқада борарканман, беихтиёр даданинг «Жинлар базми» ҳикоясини эслайман (бу ҳикояни у пайтларда ўзим ўқимаган бўлсам ҳам уйда ўқиганлардан эшитганман). Чунки худди ўша Қодир бобом ҳикоя қилган боғда поя-ток ишлаб ва ўша «жинларга йўлиққан» боғ майдонлардан тунда ўтиб борардиқ-да... Бир кун йўлда аста сўрадим:

— Ада, Қодир бобомлар шу жойда жинларни кўрганмилар?..

У киши бир оз жавобсиз жим бордилар.

— Йўқ... Жин бўлмаган гап, — дедилар.

Май ойи ўрталарида ё охириларида боққа, кўчиб чиқар эдик... У вақтларда машина қаёқда дейсиз; кўчаларда ҳатто извори ҳам сийрак кўринар, уни ҳавасланиб томоша қилар эдик. Юк таниш ишлари ўша ота-бободан қолган икки-икки ярим газ баланд шилдиракли бесўнақай аравада бажарилар, у ҳам сероб эмас, аравакашлар «бугун фурсатим йўқ, эрта, илдин» деб галга солишар, оёқ тирашар, димор қилишар эди. Юкнигизни кўзлаган ерингизга етказиб олгунча аравакашга сифориш қилавериш эсингиз кетарди.

Кези келиб айтиб ўтай: Бундай араваларда юришнинг ўзига хос «гашти» ҳам бор. Қишда белгача лой, ёзда тизза баравар билқ-билқ тупроқли кўчалар, шох-шаббадан омонатгина ясалган кўприклар, юрагингизни ҳовучлаб ўтасиз... Баъзи отлар бундай «бақувват» кўприклардан ўтишга қўрқиб, сирт бериб, туриб олади, аравакаш жаҳл билан қаттиқ қамчиласа, аравади кўтариб қочади: унда аравадагиларни шўри қуриди, деяверинг... Бундан ташқари гилдиракнинг чуқурдан чуқурга «шилқ-шилқ» тушавериб ичак бағрингизни узишини, ундек эланган тупроқдан чанг, дуд-бўрон кўтарилишни айтмайсизми?... Манзилга етгунча нақ чанг бошиб танимас ҳолга келасиз...

Шу вайдан ҳамда оралиқ масофа яқинлигидан кўп нарсаларни «жин кўча» орқали қўлда ташир, фақат оғир, кўпол юкларни бир арава қилиб келтирар эдик. Раҳимберди амакимлар-ку, сира арава кира қилишмас, ҳамма юкни, ҳатто кўрпа, тўшак, сандиқларни ҳам орқалаб ташишар эди.

Маълумки, одатда ҳар бир боғ ёки даланинг чеккасида қўрғон ажратилиб эшик қурилган, қулф-калитли бўлади. Аммо бизнинг боғ ундай эмас, қўрғонсиз эди. Боғнинг кўча қисми Қодир бобом ва дадамлар тарафидан қурилган учта қатор пахса айвон ва эшик деразасиз ҳужралардан иборат бўлиб, унда уч ака-ука амакилар қатор яшар эдик. Жосият бибим қай бир вақт Қодир бобомга:

— Биз ҳам қўрғон ажратсак бўлар эди, чол!— дейдилар. Шунда бобом бибимни койиб берадилар:

— Боққа кўчиб чиқиш нима-ку, қўрғонга қамалиб ўтириш бачимаъни?! Ундан кўра кўчиб чиқма, шаҳарингда ётавер!..

Ҳовли ўртасида катта ҳовуз, ҳовуз четларида жуда зўрайиб кетган тол дарахтлари ўсар, ҳовли бетига тангадек офтоб тушмас, салқин эди. Боғнинг ичкари қисми наст-баланд бўлиб, унда узумнинг жуда кўп навлари, шунингдек олма, пок, беҳи, нафтоли, тилос, олча, тоғолча, олхўри, дўлана, тут, ёнғоқ оғочлари ўсар, қулупнай ва резавор экинлар экилар эди. Булар ёзи билан галма-гал пишиб етилар ва дастурхонимизни безар эди...

Боримизнинг шундай нашьалик, фаровон бўлишиданми, ёзда дадам саёҳатга ҳам сийрак борар, вақтни уйда дам олиш, экин-тикинларга қараш, ён-веримиздаги қўшнилари билан мулоқотда бўлиш, гузарга чиқиб чойхўрлик қилиш, қаришдош-уруғларнинг қовун-полиз, боғ сайлига бориш, бозорга тушиш, баъзан нашриёт-босмаҳона томонларга кириш билан ўтказар эдилар.

Дадам одатан эрта баҳорда кўкат ўтлардан кўпроқ турли таомлар тайёрлатар эдилар. Исмамоқ ёки жағ-жағ ўтдан (у ўтларни ўзлари биз — болалар билан қоп кўтариб, тепа жарлардан териб келардилар) тандир сомса ёки варақи, серялпиз қатиқланган мошхўрди, резавор кўкатлардан қайнатма шўрва, ҳоказо...

Ҳордиқ чоғларида баъзан (ўз таъбирларича) мавиз ҳам истеъмол қилар эдилар... Мавизни ўзлари қора майиздан, пишиқчилик чоғида эса узумдан тайёрлардилар. Ҳовуз лабига жой солардилар-да, шўрва, кабоб пишириб, мавиз ичиб ётардилар. Мавизни ёлғиз ичмас, оиламиз, амакиларим билан баҳам кўрар, турли ҳазил-мутойибалар тўқир эдилар.

Қудратилла амаким дадамдан уч ёш кичик, жуссаси ҳам чоғроқ, бўйчан, юзи чўзиққа мойил, бир-ярим қора сепкилли киши эдилар. У киши содда, кўнгли тоза, серзавқ, улфати, яхши дутор-танбур чалувчи, баъзан кайфлари келганда эса, гарчи овозлари бўлмаса-да, ўзлари чалган куйига жўр бўлиб, хиргойи қилувчи эдилар. «Ажам», «Насрулло», «Чўли ироқ», «Қаландар», «Муножот», «Ироқ», «Роҳат», «Наво» каби куйларни жуда нозик ижро этар эдилар. Дадам бу куйларни берилиб тинглар, енгил, ўйноқи куйларни эса негадир унча ёқтирмагандай бўлар эдилар. (Мен буни у кишининг эътиборсиз тинглашларидан сезардим.)

Бир гал шундай ўтиришда Қудратилла амаким толга суяниб, оёқларини чалиштириб, дуторни қўлга олдилар-да, дадамдан сўрадилар:

— Қандай куйни чалай, ака?

— Чалавер...— дедилар дадам ҳафсаласиз оҳангда ва ёстиқни тортиб ёнбошладилар.

— «Тўрғай»ни чалайми?

— Майли.

Акам (Биз Қудратилла амакимни шундай атардик) дуторларини сошлаб куйни бошладилар. У киши чалганда ўз машқларига ўзлари сел бўлган каби бошларини қуйи солиб ўтирар; дадам эса узоқ хаёлга толиб тинглар эдилар. «Тўрғай» куйи шўх ҳам, мунгли ҳам эмас, ёқимли, кўнглининг аллақайси ерини қитиқловчи эди. Акам куйни чалиб-чалиб ҳоригандай бўлдилар-да, сўрадилар:

— Қалай ака, ёқдими?

— Ёқди,— дедилар дадам хаёлдан бош кўтариб ва кулдилар.— Лекин ҳали хомсан, Қудрат.

— Хўш?

— Дуторингни қулоғига тўрғай келиб қўнмаётир...

— Хоҳ-хоҳ!— кулдилар акам ва теварак осмонга аланг...

ладилар.— Яқин орада тўрғай йўқ чоғи, ака, бўлмаса келиб қўнарди-я.

Уларнинг суҳбатидан англашимча, гўё, бир вақт зўр бир созанда ўтган эмиш. У «Тўрғай» куйини чалганда тўрғай аста-аста учиб пастга тушар ва дутор қулогига қўниб, куйга жўр бўла бошлар экан...

Мен бу лавҳани баъзан эсласам, шундай тасаввур туғилади: ё романдаги «Наво куйи» боби бу лавҳага тасодифан ўхшаш кетади, ё бу лавҳа шаклан ўзгартирилиб, оиламиздан (ҳовуз лабидан) романга («чуқур қишлоқ»қа) кўчирилган ва ё бу лавҳа умуман «Наво куйи»нинг ёзилишига туртки бўлган...

Бир ёғимизда Мирза қассоб деган камбағал қўшнимиз бўлар эди. Ўзи дадамдан ўн беш-ийгирма ёш катта, новча, озгин. У бир вақтлар қассоблик қилган бўлса ҳам сўнги пайтларда савдогарларнинг йироқ қишлоқ-шаҳарлардан харид этган мол-қўйларини пиёда ҳайдаб келтириб берар, яъни «ҳайдовчи»лик қилар эди. Шунинг учун у ишга кетса, бир неча кунлаб кўринмас, қайтгач эса то яна жўнагунча фақат ичар, кайф-сафо қилар эди...

Мирза амаки саводсиз, аммо гапга чечан, салмоқлаб сўзловчи, чапанитабиат киши эди. Ичиб олгач, зўр бериб домла-имомларни сўкар, «ана шу, домла-имомларинга қолган кунимга лаънат», дер эди. У баъзан кечки пайт девордан дадамни чақирар эди:

— Жулқун, Жулқун!

— Ҳов.

— Ҳадеб уйда ётаверсанми, бу ёққа туш!

Дадам девор тагига борардилар.

— Нима гап, Мирзака.

— Гапни айлантирма, бу ёққа туш дедимми, туш!

Дадам кулиб девор раҳпасидан ошиб тушардилар. Икков ишқомга киришарди. Мирзака ток пуштасида қатор турган икки-уч шиша мусалласни кўрсатиб, дерди:

— Манави жониворларни қара, ука, сен билан менга ишқовор, хаҳ-хаҳ!..

Гўра узумдан хуруш қилиб ичиша бошларди.

Дадам Мирзакани гапга солар, у шаҳар, қишлоқ кезиб кўрган-кечирганларини сўзлар эди. Бир гал, у қўй ҳайдаб темир йўлдан ўтаётганида поезд келиб қолиб, қўйларининг хуркиб тўрт томонга қочиб кетганини, кўни билан қўй излаб сарсон бўлганини сўзлаган, иккинчи бир вақт эса шундай ҳикоя қилиб дадамни кулдирган эди:

«Тупов кун, сизамга арқон ташлаб ишдан ҳориб келатсанам, калваг домлаги мени тутиб «сен ундоқсан-мундоқ-

сан, ундоқ бўл-мундоқ бўл», деб амри маъриф қилиб қолди. «Ўзинг кимсану насихатинг нима бўларди», дедим, энсам қотиб. Қарасам, калваклиги тутиб миямни қоқадиган. Арқонимни кўтариб, «қани ўтиб қол-чи, обрўйинг бориди!» дедим. Домланг кўрқиб «хўп-хўп» деди, ура жўнаб қолди, хаҳ-хаҳ-хаҳ! Қара, ўглинг ҳам кўляпти...»

Назаримда Мирза амакининг шунингдек тутал, дангал, чапани феъл-сажияси қисман бўлса-да, Тошқўлат ва «Ўтган кунлар»даги Мутал полвон тасвирларида мужассам топгандек.

Иккинчи ёнимизда Мирсобир бойвачча деган кўшнимиз бор эди. Боғлари бизниқидан катта, уйлари болохонали, томи тунукали, кўрғон ажратилган. Мирсобир бойвачча дадамдан уч-тўрт ёш қатта, оқиш тўгаракка мойил юзли, кичкина қора мўйлабли, ихчам шоҳи салла ўраб, чивик ипак тўн ва амиркон маҳси-кавш кийиб юрувчи чиройли киши эди. Чорсу бозор растасида унинг чит-мата дўкони бор, отаси Мирюсуфбойни зўр қўйчивон савдогар ўтган дейишарди...

Мирсобир бойвачча ўз даврининг кўзга кўринган боёнларида, ейиш-ичиш, кийиш, юриш-туриш — ҳаммаси бойваччалардек. Тагида тухумдек семиз, кумуш эгар-жабдуқли, ўйноқи қора тўриқ от, унча-мунча билан сўзлашишга энса ёр бермас, уйда бўлмасин, кўчада бўлмасин кулиш йўқ, муомала доим чарсиллаган...

У икки хотинли эди. Кечқурун от ўйнатиб боғ кўчамизда кўриниши билан наинки унинг уйидагилар, ҳатто кўни-кўшниллар ҳам «бирон жанжал чиқармаса эди», деб, зириллаб туришар эди. Хоммоиш ўйнаб ўтирган биз болалар-ку, уй-уйимизга зингиллашардик... У уйга келгач, аввал чилим сўрар эди. Чилим яхши солинган бўлса, хўп, йўқса жанжал «чилимини пишитмабсан, сувини янгиламабсан»дан бошларди, чилим жонивор томга улоқтирилар эди. Қайфи баланд бўлган чоғларда гоҳ у-гоҳ бу хотинини тутиб урар ёки ўгай укаси Мирҳидоятни кесақ-бўрон қилиб кўчага ҳайдар эди. Жанжал жуда авж олиб кетганда Қудратилла акам чиқиб «бости-бости» қилар, бошидан совуқ сув қуйиб, ухлатиб чиқар эдилар... Эрталаб то уни дўконга жўнатгунча уйидагиларнинг эси кетарди.

Мирсобир бойвачча ҳар йили ёзда, авжи пишиқчиликда гап берар эди. Гапга фақат боёнлар — Азиз бойвачча, Тўлаган бойвачча, Ислон бойвачча каби Тошкентинг «манаман» деган пулдорлари келар, куни билан норинхўрлик, ҳофизлик, машқ, аскиябозлик... Кўча эшигимиз олди қзволпга тўлиб, биз болаларнинг ҳам эрмагимиз кўпайиб қолар

эди. Бойлар ичида жисман энг салобатлиси Азиз бойвачча (дадам бу кишини «Тошпўлат тажанг...»да ҳажв-танқид қилганлар); у жуда семиз, қўшотли извошга бир ўзи базўр сиғиб ўтирар эди...

Дадам, билмадим, ганхўрларнинг сўз-суҳбати ёқмаганиданми, гарчи таклиф қилинса ҳам уларнинг зиёфатига кам иштирок этардилар.

Мирсобир бойваччанинг ички дунёси (кўпхотин ва хотинларига зolimлиги) «Ўтган кунлар»даги Ҳомид сажиясига ўхшаб кетса ҳам ташқи сиймоси (хусн, кийиниш ва кўча бошидан от ўйнатиб келиши), мен тасаввур қилган Отабекни эслатади...

Биз ҳамма қўшнилар бир-биримизга оқибатли, гўё бир оила аъзоларидек иноқ турар эдик.

Еримиз этагидаги «Чақар» ариғи билан «Бўзсув»нинг қўшилиш ерида, жарликда Усмонбой деганнинг уч тошля тегирмони, гуруч оқлайдиган обжувози ва сув билан юрадиган содда «пахтаотар» машинаси бўларди. Бу ерлар ўзининг табиий манзараси, доим гувиллаб оқиб турган сув шалоласи билан жуда нашъали бўлиб, дадам ана шу тегирмонга ҳам тушиб вақт ўтказар, чўмилар, балиқ овлар, Усмонбой, Мустақим ака (бойнинг ўғли) ва Ҳалил тегирмончилар билан гурунглашар эдилар.

Усмонбой анча кексайиб қолган, озгин, нуруний юз, олоқ соч-соқоли, оғир, мулойим табиатли, оқ салла ўраб, чивик беқасам тўн кийиб, ола отга миниб юрар эди. У бирмунча ўқимишли бўлса керак, биз тушганда, кўзойнак тақиб, доим газета ўқиб ўтирар, тегирмон ҳақида тушган танга, чақа нуллари менга санашни буюриб, ўзи дарҳол дадам билан сийсат тўғриларида суҳбатга киришар эди.

Усмонбойнинг ўзига хос ҳаёт тажрибаси, тунунчаси бор эди. У аксар бизарга бирмунча саманни панд-насихатлар ҳам берар эди. Бир кун, дадам билан суҳбатда, унинг шундай дегани ёдимда:

— Мен шу ёшгача кўп ишларни кўрдим, қилдим. Қилганимнинг бирисидан наф, иккинчисидан панд едим... Энди, насихатимга қўл оқ сохта, сен, умрингги зоеъ кетказиб, панд еган ишимни қайтарма, нафига амал қил,— дерди ва кўрган-кечирганларидан сўзлаб кетарди.

У сўзлаб-сўзлаб, баъзан узоқ фикрга толиб, сукутда қоларди-да, бирдан ўзича:

— Йўқ, тўғри келмайди!— деб юборар эди.

Мен дадамдан:

— У нима дегани, нима тўғри келмайди?— деб сўрардим.

Дадам қўл силкиб қўя қоларди. Кейинчалик, ўйлаб пай-қанимча, чамаси Усмонбой ўзининг бундан буён ҳаётининг узоққа чўзилмаслигини, яқин кунларда бу дов-дастгоҳ, бойликларга ҳукумат тарафидан чек қўйилишини сезганлиги ва бундан қутулиш йўллариини ўйлаб-ўйлаб, бирон эпачали фикр топа олмаганидан ҳалиги сўзни айтиб юборар экан... Дарҳақиқат, 1930 йилга етмаёқ, Усмонбой тегирмон пой-кўф, пахта машиналарини ташлаб кетишга мажбур бўлди...

Усмонбойнинг юриш-туриши, кийиниши, гап-сўзи, қиё-фаси қисман бўлса-да, Юсуфбек ҳожи образида акс этган-дай...

ЧОРСУ БОЗОРИДА

Дадам мени негадир ёшлигимда бирга олиб юришни хуш кўрардилар. Масалан, саёҳатга, боғ сайлларига, бозор-ўчарга, ҳатто нашриёт, босмахонага ҳам бирга олиб кета-верардилар. Балки бу мени ҳаёт билан таништириш, жамиятга ўргатиш, яхшилардан ибрат олдириш учун бўлган-дир.

Ёз кунлари дадам кўпинча дўппи ёки оқ қалпоқ, оқ кўйлак-шим ва туфли кийиб, белига ингичка камар тақиб олар ва кун қизигида тез-тез йўл босар эдилар. Бозорга ет-гунча у кишининг йўлакай қўниб ўтадиган кўнгил торгар маълум жойлари, дўстлари бўлар эди.

Самарқанд дарвоза гузарига чиқамиз...

«...Қўрғон бўйлаб бир оз илгарига юрсак, олти газ юк-сакликда, беш газ кенгликда, икки ёни саккиз газли қўрғон девори билан ўралган, кун ботарга қаратиб қурилган Са-марқанд дарвозаси ёнида тўхтаимиз...» дейдилар Қодирий «Ўтган кунлар»да. Бу тарихий дарвозани дадам кўрмаган-лар, кўрганлардан (масалан, Қодир бободан) эшитган, бил-ган ва тасвирлаганлар. Хон замонлари вақтида Самарқанд дарвоза ўрни фақат шаҳар дарвозаси вазифасинигина ўта-ганми ёки обод манзилгоҳ ҳам бўлганми? Буниси менга қоронғи. Аммо шуниси аниқки, бу гузаргоҳ 1920 йиллар охиригача жуда обод эди¹.

Гузарда катта-катта, баҳайбат тут, тол дарахтлари ўсиб ётар, учта чойхона, иккита магазин, хусусий боққоллик, қассоблик дўконлар ва новвойхона, сартарошхона, косиб-хона, ҳашаматли қурилган мачит бор эди. Гузар айниқса

¹ Ҳозир бу тарихий жойда муҳташам бир ёдгорлик «Самар-қанд чойхонаси» бино этилган (Х. Қ.)

қовун пишиғи кезларида жуда жонланар, кечга томон кўчаларга сув сепилиб-супурилиб, чойхоналар чойхўрларга лиқ тўлар, дарахтларга чиройли тўрқовоқларда илинган беданалар тинимсиз сайрар, ҳофизлар тарелка чертиб хошиш қилар, самоварчилар чой ташиб чарчар, катта-катта мис, жез чилимлар дам-бадам қўлдан-қўлга ўтиб, кашандаларга кайф бағишлар эди. Баъзан (жума кунлари) гузар ўртасига дор қурилиб, ўйин ҳам кўрсатилар эди. Шунинг учун, «юр, Самарқанд дарвозасига дор келибди, фалончининг самовари жуда обод бўлибди, чойхўрлик қилиб қайтамиз», деб йироқлардан баланд пошна этик кийиб, оқ яхтаги устидан қават-қават қийиқ боғлаб, кўлида беданаси, ёнига пичоқ осиб, яғрин ташлаб келувчи йигит-яланг шинавандалар ва ёш болалар кўп бўлар эди...

Самарқанд дарвоза гузарининг ёз кунларда обод бўлиш сабабларидан яна бири шундаки, бунда катта қовун бозор бўларди. Тошкентнинг теварак қишлоқларидан деҳқонлар ўз қовун, тарвуз, ҳандалак, бодринглари шу гузарга келтириб, сотиб қайтишар эди.

Четан араваларга қовун ортган деҳқонлар кечқурундан бошлаб келиб, кўча бетларига араваларини қатор тизар, отларини чиқариб арава шотисига боғлардилар-да, олдига беда солиб, ўзлари чойхонага чиқиб ёки арава тагига кириб ухлар ва барвақт туриб шаҳардан чиққан харидорлар билан савдо бошлар эдилар. Қовун доналаб эмас, улгуржи — аравалаб сотилар эди.

Бизнинг боғ гузардан қарийб ярим чақирим четроқда. Эрталаб бозор шу қадар шовқин-сурон бўлардики, даллоларнинг «бор барака!» деб қичқиришидан барвақт уйғонардик ва «қуйма қовун»¹ олгани бозорга чиқардик.

Чорраҳа, кенг кўча бетларига беи-олти юзлаб қовун ортилган аравалар тизилган: оқ, анапас, босволди, чўғири, кўкча, қирқма қовунлар дейсизми; хушбўй ҳандалак, кўзивой, чинивой, оланўчоқ, қора тарвузлар дейсизми, кўзингиз қамашади. Даллолар харидор билан сотувчи деҳқоннинг кўлини бир-бирига қовунтириб, узиб туширгундай қаттиқ ептайдилар, «бор барака!» қиладилар. Ниҳоят кўл оғриғида чидай олмаган томон «барака» деб юборади. Сўнг далло харидор пулини санаб сотувчига узатади ва «ини битиргани учун» икки томондан «хизмат ҳақи» олиб, навбатдаги «хизмат»га шошади.

¹ Қуйма қовун — деҳқонлар четан пиндагидан ташқари, арава олдида бир юхта илтоқ, унингча қовунларни кўйиб, қовунлар ва болаларга текнига ёки арзон баҳога бериб юборишар эди.

Шу йўсин, аравалардаги қовунлар соат ўн-ўн бирлар-гача сотилиб битади; упи аксар пўрашандалар шаҳар-га олиб тушиб чаканалаб сотишар ёки бир неча киши шерик бўлиб, бир аравасини уйга тушириб, бўлиб олишар эди.

Шундай бир хотира ёдимда: бир кун эрталаб дадам билан бозор қилгани гузарга чиқдик. Бозор тугаб, кўчалар бўшаб қолган эди. Чойхона яқинида бир ёш деҳқон сотилмаган қовунини шаҳарга олиб бориш учун аравасини эри-ниб кўшмоқда эди.

— Ака, араванинг шотисини кўтариб туриг, отни қўшиб олай,— деди у ўтиб бораётган бир йигитга илтимос қилиб.

Йигит бир қўлида халтаси, деҳқон кўмагида арава шотисини баланд кўтариб турди, деҳқон отини ечиб келтиргани арава ёнига ўтди. Шу чоқ аравадаги юк оғирлик қилди-ми ёки йигит бўшроқ ушлаб турган эканми, ҳар ҳолда шотининг қўлидан чиқиб, арава лайлак бўлиб кетди, четандаги қовунлар ерга тўкилиб бир нечаси ёрилди... Молини сота олмай хафа бўлиб турган деҳқон бола бечора бирдан йиғлаб юберди. Йигит хижолат чекиб: «кечир, ука, қўлимдан чиқиб кетди», деб ундан узр сўради. Бир неча ўткинчилар қовунларни аравага қайта ортинга кўмаклаша бошлади.

Деҳқон бола индамай юм-юм йиғлаб, отини аравага қўшар эди. Боланинг ҳолини кузатиб турган дадам ачиндилар шекилли, қаршидаги боққол амакини чақириб:

— Ғофир ака, шу боланинг қовунини менга холис баҳо қилиб беринг,— дедилар.

Қовуннинг савдоси пишди. Аравани бошлаб уйга келдик. Қовунларни эпик олдига туширдик. Мен беш-олти кўшнилardan чақириб чиқдим. Қовунларни баравар бўлиб, чек ташлаб олдик. Дадам деҳқоннинг пулини санаб бергач, кулиб дедилар:

— Қалай, хурсандмисан, ука? •

— Раҳмат, ака,— деди деҳқон илжайиб ва жўнаб кетди.

Гузардагиларнинг ҳаммаси дадамга таниш. Чойхўрлар бир пиёла чойга таклиф қилишади. Дадам вақтлари бемапол бўлса, улар қўлидан бир пиёла чой ичадилар, битта-аримта дилтортар билан маҳалла янгилеклари тўғрисида сўзлашадилар, ҳазил-мутойиба қилишади.

Чорсу томон йўл оламиз...

Йўлакай, баъзан Мирлар маҳалласининг чойхонасига кўниб, Шоҳаким, Илҳом Одилий, Муҳаммадрасул домла каби улфатлари билан бир чойнак чой ичиб, ҳангомалашиб ўтадилар.

Шоҳаким самоварчи, гапдон, чапани, аскиячи киши эди. У доим самоварда янги-янги, тutilмаган гап, ҳангомалардан йигиб ўтирар, дадам кирди дегунча чой қўйиб, ош тайёр бўлса таклиф қилиб, янгиликлардан сўзлаб, ҳамманинг ичагини узар эди.

Илҳом Одилий инқилобга қадар ҳам ўқитувчилик қилган (рус тузем мактабида) кекса педагог (1936 йилда «Меҳнат қаҳрамони» унвонини олган), сўзамол, ташкилотчи, шу чойхона қаршисидаги «Учқун» мактаби қурилиши ташаббускори (бу мактаб 1924 йилда Октябрь Инқилобидан сўнг Тошкентда биринчи махсус қурилган мактабдир. У вақтларда мактаблар бойлар ҳовлисида, масжид ва мадрасаларда бўларди) ҳамда шу мактабнинг мудирини эди. Илҳом домла дадам билан дўст, ҳазилманд, бизни кига тез-тез келиб турарди. У ўқишга ҳуши йўқ, дарсини билмайдиган қолоқ талабалар тўғрисида сўзласа «эгов» (яъни, умрнинг эгови) деб, дадамга «шикоят» қиларди. Домла она тили, адабиёт, жуғрофия ва ижтимоёт фанлардан дарс берарди.

Муҳаммадрасул домла, бу киши ҳам эски маорифчи, қозилик, муфтилик, фароизхонлик (ҳисоб ва ер ўлчаш илми) қилган; тил, адабиёт, жуғрофия фанларидан дарс берган; «Раҳбари форси» (форс тили грамматикаси), «Мабадаил қироат» (бошланғич ўқув китоби) номли ўқув китоблари ёзган олим, педагог эди. (Домла сўнгги пайтларда «Учқун» мактабида дарс берди). Муҳаммадрасул домла алча кексайиб қолган, бўйчан, қора соқолли, тажаниб табиат, дидига ёққан киши билангина сўзлашувчи киши эди. Домла ҳақида шундай кулгулик бир гап бор:

Муҳаммадрасул домла бир куни чойхонада ёлғиз ўтириб чой ичаркан, Фозил қори исмли ўқитувчи (бу киши ҳам «Учқун» ходими, бир кўзи кўр. Муҳаммадрасул домладан ёшроқ эди) чойхонага кириб келади-да, домлага тегажоголик қилиш учун жўрттага унинг ёнига аста бориб ўтиради, Муҳаммадрасул домла Фозил қорини ёқтирмагандай ер тагидан қия боқиб қарайди-да, эисаси қотиб, чойнагини кўтариб нариги томонга ўтиб, ишдамай чойини ичаверади. Фозил қори яна сўзсизгина келиб домланинг ёнига ўтиради. Домла яна жойини ўзгартиради, қори ака яна унинг кетидан... Муҳаммадрасул домла ниҳоят чидолмай тажаниб кетади: «Фозил қори, менга типчгина чой ичирасизми, йўқми?!» — дейди. Фозил қори кулиб: — «Домла, сизни ёқтираман, шунинг учун ёнингизга ўтиргим келади», дейди. «Бу гапингизку маъқул-а, Фозил қори, — дейди домла тутоқиб. — Аммо мен ҳам сизни ёқтиришим керақ-да, ахир!..»

Шу-шу тенгқурлари унга «Фозил қоракани кўриб ту-
рибсизми, домла», деб тегажаклик қиладиган бўлишган...

Шу айтилган шяхслар Мирлар маҳалласида яшар эди.
Чорсуга тушамиз...

Чорсуга тушаверишда ўнг қўл муқолишда дадамнинг
Холмат машиначи, Қодир қори сартарош каби ошнолари
бўларди. Улар ёнма-ён дўкон очиб, бири тикувчилик, ик-
кинчиси сартарошлик қилишар эди. Шу билан бирга Хол-
мат машиначи яхши танбур чалар, Қодир қори сартарош
эса зўр ҳофиз-ашулачи эди. Шу важдан улар дўконида
доим турли-турли санъат кишиларининг тўпланиб, гурун-
лашиб, саз чалишиб ўтирганини кўрардим. (Бу санъат ки-
шилари тўғрисида сўнграқда алоҳида сўз бўлур.)

Чорсуда, ҳозирги «Москва» меҳмонхонасининг ўрнида,
бирор терак бўйи чуқурликда катта булоқ бўларди. Булоқ
доим биқирлаб қайнаб ётар, уни «ҳазрати Уккоша булоғи»
деб аташар эди. Булоқ теварағи гишт-цемент билан ишлан-
ган. Усти катта уй қилиб ёпилган, булоқ олдида оқиб
ўтувчи «Чорсу суви» бўйлари текисланиб, тозаланиб қўйил-
ган эди. Ёз кунлари узоқ-яқиндан келувчилар шу булоққа
тушиб, ором олар эдилар. Биз ҳам кўпинча бу булоққа ту-
шиб ўтар эдик.

Чорсудан то Эскижўва яқинигача «Чорсу бозори» ата-
либ, деярли ҳамма бозор-кўчалар усти тунука том (тим)
билан қопланган¹, қишин-ёзин қуёш тушмас эди. Бозорлар
мол турига қараб расталарга бўлинган эди. Бунда: аттор-
лик, совунгарлик, чархчилик, пичоқчилик, темирчилик, мис-
гарлик, бешикчилик, дугчилик, тароқчилик, кулолчилик,
чегачилик, заргарлик, саррофлик, саррожлик, саҳҳоблик,
баззозлик, читфурушлик, тикувчилик, чопондўзлик, дўппи-
дўзлик, маҳсидўзлик, этикдўзлик, кавшдўзлик, тунукачилик,
ромсозлик, тақачилик, гилам, наMAT, бўйра, носвой, тамаки,
гул, кўчат ҳамда қандолат, гуруч, буғдой, мош, майиз, ҳўл
мева, сабзавот, қассоблик, аллопник каби қатор-қатор рас-
та бозорлар бўлар эди.

Кўчаларда ош, нон, кабоб, балик, сомса, манти, лағмон,
калла гўшти, ҳасин, нохотшўрак, бодроқ, ҳолва, обакидан-
дон сотилиб, эгалари ўз таомларини баралла мақтагани-
мақтаган. Саққолар елкаларида мешда сув, қўлларида за-
ранга кеса ушлаб «Оби худойи!» деб бақириб чанчаганларга
сув туттар эди. Кўр қориларининг хониши, жанда кийган қа-
ландарларининг талқини, исириқ тутатиб юрувчи гадола-
рининг дуоси ҳалити лаззатли таомлар мақтовига жўр бўлар

¹ Бу тунука томлар 1928 — 1929 йилларда очиб ташланди.

эди. Ундан ташқари қаландархонада (хадрада, трамвай парки қаршисида, кўприк ёнида) вақти-вақти билан кураш бўлиб турар эди.

Дадам ромсозликка кириб, Ҳасанбой ўртоғининг дўконида бир оз сўзлашиб, чой ичиб ўтирар ёки Кўкалдош мадрасасининг ортидаги қиямалик кўчада болохонада ўтирувчи Бўйрачи ҳожи исмли дўстининг олдига чиқиб суҳбат қураддилар.

Бўйрачи ҳожи анча кексайиб қолган, ўрта бўй, озғиндан келган, чувак соқол, ингичка товушли, серҳаракат киши эди. У шу болохонада доим бўйра, мўнди, манак (сопол кўзачалар) сақлар, бирор кимса ўлса, шу кишидан ҳалиги буюмларни олиб кетишар эди. (Одатан шу мўнди, манаклардан сув қуйиб мурдани ювилар эди.) Ҳожака жуда сажий, оқкўнгил киши, ҳалиги буюмларни бева-бечораларга пулсиз ҳам бериб юбораверар эди.

• Бўйрачи ҳожи доим аллакимларнинг ташвишини чекиб юрувчи, ўзи унча илмли бўлмаса ҳам уламо-олимларни севувчи киши эди. У дадамни ўтқазиб чой узатар, шаҳар уламолари орасида бўлиб кечган сўнгги воқеалардан «ахборот» берарди. Масалан: фалон мулланинг узоқ хасталикдан сўнг вафот этгани, марҳумнинг «илми дарё» олим киши бўлганлиги ва шунингдек қайсидир ерда илмий-диний мунозара бўлиб ўтганини, унда қайси олим ғолиб чиққани, ўзи уйда ҳозир нечта девона сақлаб боқаётгани (бу киши доим савоб учун қаровсиз, ётоқсиз девоналарни уйига келтириб боқар, парвариш қилар эди) ва девоналарнинг қизиқ-қизиқ қилиқлари тўғрисида сўзлаб, дадамни кулдираар эди.

«Кўпдан бери майдонимга бир уй қурсам деб, ният қилиб юрардим, — деб ҳикоя қилган эди бир гал Бўйрачи ҳожи. — Уста-мардикор солиб иш бошладим. Бинонинг тағиштини териб, ишни синч қадашга тақаб, усталар уйларига кетди. Мен ичкари ҳовлига кириб ётдим. Эрталаб туриб қарасам, кеча терилган гиштларнинг ҳаммаси кўчириб олиниб, яна эски ўрнига тахлаб қўйилибди... Билсам, меҳмонхонамда ётиб юрган девоналардан бири бу ишни тунги билан бажо келтириб қўйган экан. Девона-да, гиштни бошқатдан тердик».

Бўйрачи ҳожи бу воқеани кулибгина парвосиз сўзлар, юзида на аччиғланиш, на девонадан ранжиш аломатлари сезилар эди.

Бўйрачи ҳожининг тус ва табиатида менимча озгина бўлса-да, Ҳасанали образига ўхшашлик бор эди.

Совунбозар қаторида дадамнинг Ҳожи сартарош исмли дўсти бор эди. Унинг сартарошхонаси кенггина, унда жикки-

уч киши ишлар эди. Ҳожии сартарош эллик-олтмиш ёшларда, баланд бўй, бароқ қош, қора соқол, салмоқлаб сўзловчи, кўпни кўрган, дунё кезган киши эди. У ўзининг печа бор ҳажжа борганини Афғон, Эрон, Турк мамлакатларини эшақда йўл босиб, саёҳат қилганини, йўлда қароқчи ва бадавийлар қўлига тушиб чеккан азобларини, эшаги гоҳ юрмай, гоҳ калтак зарбидан қочиб, уни қидириб, сарсон бўлганини ҳикоя қилар эди.

Ҳожии сартарош, билмадим, шоиртабиат бўлганиданми ёки унинг ҳалигидек саргузашт ҳикояларини тинглаганими, ҳар ҳолда унинг дўконида кўпинча шоир, ёзувчилар тўпланишиб, суҳбат қуриб ўтиришганини кўрардим. Масалан, унда шоир Тавалло, Хислат ва Ғозии Юнусларни кўрганман.

Тавалло¹ бизнинг уйга ҳам бир неча бор келган. У ўрта бўй, оқийи-сариқ қирғиз юзли, тўладан келган, ўша чоқларда олтмиш ёшларда бўлишига қарамай ҳали тетик, ҳаракатчан, шахтсўз киши эди. У дутор чалар, дадам билан «сеи»сираб сўзлашар эди.

Шоир Хислатни² мен биринчи бор шу сартарошхонада таниганман. У ўрта бўй, қорача, тўладан келган, ўсиқ қора қош, мош-гуруч соқолли, очиқ чехра, кулиб сўзловчи, сер-

¹ Шоир Тўлаган Ҳўжамёров (тахаллуси Тавалло ёки Мағзава, 1872 — 1939) Тошкентда Кўкча даҳа, Катта ҳовуз маҳалласида туғилган. Мадрасада ўқиб ва хусусий мутолаа қилиб билим ортирган. 1900 йиллардан шеърлар ёза бошлаган. 1913 йилда ўз шеърларини тўплаб баёз шаклида китоб қилиб нашр эттирган. Ўқитилмаган сўнг партия сафига кириб, ташкилий ишларда ва айниқса «Мунтур» журналида фаол иштирокчилар. Унинг шеърлари асосан ҳажвий бўлиб, содда ва равои ёзилган. Унда эшон, мулла, бой, савдогар ва ҳар хил бидъат урф-одатлар, халқ маърифатсизлиги танқид қилинган.

Тавалло — машҳур шоир Юсуфхўжа Сарёмийнинг саркоматчи шогирди бўлган. (Бу шоир тўғрисида сўнгроқда сўз бўлур.) Сарёмий хаста бўлиб ётган чоқларда Тавалло тез-тез бериб, унинг аҳволдан хабар олиб турган ва Сарёмий вафотидан сўнг «Девони Маълавий Юсуф Сарёмий» китобини тузиб (устоз хотираси учун) чоп эттирган.

² Шоир Хислат Саидориғхўжа ўғли Саидҳайбатуллохўжа, 1880 — 1943) Тошкент шаҳар, Бешоғоч даҳа, Чорсу маҳалласида туғилган. Ёшлардан мутолаага, адабиётга берилиб, тўққиз ёшида шеър ёза бошлаган. Кўнрақдан мадрасада ўқиб, даражасизлик наъби билан ҳам шуғулланган. Ўз замонасидаги кўп шоир, олимлар билан яқиндан таниш бўлган. «Армўғони Хислат», «Ҳадийи Хислат», «Тухфаи Хислат», «Совған Хислат» каби турли шоирлар шеърдан баёзлар туриб, (бу баёзларга ўзининг ҳам кўп шеърлари киритилган) чоп эттирган. Ўқитиб-оқитиб ва ундан кейин ёзилган кўпгина шеърлари ҳазир ҳам қўшиқ қилиб айтилиб келинади. Ундан таниқари форс, араб, турк тилларидан таржума қилиш билан шуғулланган.

завқ, ҳоксортабиат, ўрта ёш киши эди. У суҳбат чоғида ўзинингми, ўзганингми шеърларидан ёдаки тез-тез парчалар ўқиб мисоллар келтирар ва тингловчилар билан шеърят бобида баҳслашар эди. Негадир даврадагилар уни (ёши катталигидан бўлса керак) «ада» дейишар эди. (Бу киши ҳам сўнгги пайтларда бизникига баъзан-баъзан келиб турар эди.)

Дадам соч-соқол олдиргач, гоҳо мисгарликка ўтар эдилар. Мисгарликка (ҳозирги «Тоҳир ва Зухра» магазинининг ўрни) кираверишда дадамнинг Абдуғаффор ҳожи исмли ошнаси бўлиб, у мисгар бозорининг оқсоқоли эди. Абдуғаффор ҳожи ҳам эллик-олтмиш ёшларда, Сартарош ҳожи каби баланд бўй, қора қош, чапани табиат, жаҳонгашта, етти марта ҳаж қилиб, бошидан кўп саргузаштларни кечирган киши эди¹. У ҳам сўнгги чоқларда бизникига бир неча бор келган ва бир бор шундай саргузаштни ҳикоя қилиб бергани ёдимда:

«Бир гал, дегин, Абдулла, ҳаж қилгач, Сартарош ҳожи, Ҳожи қассоб учовимиз Ҳиндистон орқали Тошкентга қайтишни орзулаб қолдик... Ҳинд денгизида неча кун сузиб Мамбай (Бомбей — Ҳ. Қ.) шаҳрига келдик. Шаҳарни обдон томоша қилдик. Ўйин-кулгига берилиб дегин, бир вақт қарасак, ҳеч вақомиз қолмапти. Йўлкирага ҳам пулимиз йўқ. Бошимиз қотди. Кўчама-кўча юриб, тиланчилик қила бошладик... Молнинг катта-катта курак суякларини тешиб, ип ўтказиб, тош боғлаб, шақилдоқ ясаб олганмиз:

Пулинг бўлса — беравер!
Ё ҳиндилар, ё олло!

деб, учовимиз баравар хониш қиламиз, шақилдоқларни чаламиз. Шу, дегин, орқамиздан бир-икки юз бола эргашиб юради. Аммо тушумни мазаси йўқ. Қани иш юришса-чи. Бу орада шеригимиз Ҳожи қассоб қора безгак бўлиб қолди. Бу касали қургур ёмон бўларкан, ҳаш-паш дегунча бечора ўлиб қолди. Ана ундан кейин ҳолимизга маймун йиғлашгани кўравер. Ишимиз жуда мушкуллашди. Раҳматлининг жасадини Мамбай кўчаларида олдимизга қўйиб, йиглаб тиланиб ўтирамиз. Ўткинчи ҳиндлар мурдага қараб, «мант, мант?»² деб сўрашади, ачиниб пул ташлаб ўтишади. Икки-

¹ Бу киши кўпинча ҳажбадаликка борган. Баъзи боёнлар ҳаж қилишни истасалар ҳам қариликлари ёки хасталиклари сабабли бора олмай савоб учун пул бериб, бошқа бировни ёллаб юборганлар. Ана шу ёлланиб борувчини «ҳожибадалик» деб аталади,

² М а н т — ўлик, мурда.

уч кун шу хил тилангач, мурда иссиқдан ҳидлана бошлади. Кўминга мажбур бўлдик. Шундай қилиб, дегин, бирмунча пул жамгашиб, базўр Тошкентга етиб келганмиз...»

Дадам баъзан Турон (ҳозирги Октябрь) кутубхонасига кириб китоб олар, газета кўрар, Эскижўвадаги босмахонага кириб чиқар, саҳҳобликка ўтиб, эски китобфурушлар билан сўзлашар, китоб кўрар ва янги китоблар буюрар, кейин ширмой, пашмак ёки шунга ўхшаш тансиқроқ бир таом олардилар-да, табиат музейи ёни билан Пуштихаммом кўчасига кириб, унда яшовчи семиз бир кишини кўрар, суҳбатлашар эдилар. Бу киши етмиш ёшларда бўлиб, исми Раҳматулло домла эди.

Раҳматулло домла замонасининг зўр олими, асли андижонлик, даданинг айтишларича, унинг илмини ҳурмат қилган бир киши ўз ҳовлисини ҳадя қилган, бироқ фарзандсиз эди. У жуда сўзамол, кўнғироқдек овозли, камтар, ёқимли киши эди. Касаллиги учунми, ортиқча юрмас, доим шерми, айқми терисида ўтирар, икки ёнида уюм-уюм китоб, орқа деворида араб ёзувли дунё харитаси осиглиқ турар эди. Улар сўзлашаркан, мен харитага боқиб, тутилиб-тутилиб шу сўзларни ўқир эдим: «Баҳри муҳити Кабир», «Баҳри муҳити Атлосий», «Баҳри муҳити Ҳиндий», «Баҳри муҳити Мунжаид».

Дадам Раҳматулло домла билан суҳбатлашганда ҳеч мунозарага киришмасдилар, фақат сўнги ўқиган китоблари ва улардан олган ўз таассуротларини, асарнинг марғуб, номарғуб томонларини мулоҳаза тарзида сўзлардилар. У даданинг фикрларига ё қўшилар, ё эътироз билдириб, узоқ сўзлаб кетар, агар масала жуғрофий ўринларга алоқадор бўлса, ёнидаги узун таёғи ёки ҳассаси билан девордаги харитага мурожаат қилар эди...

Бу кишининг дадам билан яқин муносабати ўн йиллаб давом этгани ва суҳбатларини кўп марталаб тинглаганим учун баъзи ўринлари ёдимда қолган. Бир гал шу мазмунда суҳбат бўлган эди.

Дадам қандайдир бир китоб ўқиганларини ва ундаги баъзи фикрларга қўшилмаганларини сўзлаб дедилар:

— Китоб эгаси мискинларга ёрдам этиш, хайр-аҳсон кўрсатиш ва бундан олинмаган руҳий ҳузур ва фазилатлар тўғрисида кенг маъруза юритади. Менимча, олим мискинларга аҳсон беришдан кўра уларнинг дунёда бўлмаслиги қоралари тўғрисида баҳс юритса тўғрироқ бўлар эди.

— Сиз ҳам у ҳам бу масалада ҳақлисизлар. Фақат фарқ шундаки, бу фикрми сиз йигирманчи асрда айтаётирсиз, у esa ўннчи асрда ёзган... Ундан ташқари китоб муал-

лифи катта қулдор фарзанди бўлган. Сизнинг фикрингизни олға суришдан балки у қўрққан, ёки хоҳламаган...

Раҳматулло домланинг бундай чуқур, тиниқ фикр юриштишларидан у кишини мутаассиб мулла ёки диний бир олим деб бўлмас эди. Уни, мадрасаларда мударрислик қилган, халқни маърифатга ундаган шахс, дейишади.

Дадамнинг Оллоқул ака исмли, бозорларда қаландарлик қилувчи яна бир таниши бўларди. Оллоқул ака ўрта ёш, норғил, чиройли киши бўлиб, бошида кулоҳ, эгнида қаландар кийими (жанда) ялангоёқ, бўйнига елкасидан ўтказиб качкул осган, бозорма-бозор юриб қўнғироқдек товуш билан нақшбанд (диний тасаввуф шеър) ўқир ва халқдан овқат, кийим, пул йиғиб оларди. У дадам билан кўпинча бозорда кўришиб қолар ва қалин дўстлардек сўрашар эди.

Оллоқул ака чамаси «Чуқур қишлоқ» маҳалласида турарди. Бир кун у шу ерда — сув бўйидаги чойхонада (бу чойхонани гиёвонлар чойхонаси деб аталарди) дадамни меҳмон қилгани, ёқимли овоз билан эскича бир шеър ўқиб бергани ва дадам шеърни ёзиб олганлари ёдимда. Дадам бу киши тўғрисида сўзлаб, «Оллоқул ака бозорда наът ўқиб, майиз йиғади-да, уйда мусаллас солиб ичади», деб кулардилар...

ЎХШАБ КЕТАДИ

Сўнги бобларда ёзувчининг ташқи (кўча) ҳаёти ва баъзи таниш-билишлари хусусида қисман сўз бўлди. Тарихан бу маълумотларнинг аксари «Ўтган кунлар»нинг ёзилиш даврига тўғри келади. Бинобарин, ёзувчи баъзи кечинма, лавҳа, шахслардан эҳтимол ҳисса олгандир, асарда материал сифатида фойдалангандир. Энди романинг баъзи типлари ва менга аниқроқ туюлган прототиплари тўғрисида бир оз тўхталиб ўтаман.

1934—1936 йилларда Медрабфак (медицина ишчилар факультети)да ўқиб юрган чоғларимда, бир куни тил-адабиёт ўқитувчимиз Одил Шокиров дарс пайти «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларига тўхталиб: «Отабек, Қумуш, Анвар, Раънолар идеаллаштирилган типлар...» деган мулоҳазани айтди.

Бу мулоҳаза менга эришроқ туюлди. Келиб дадамга сўзладим... У киши кулдилар ва менинг жиддий жавоб кутаётганимни сезиб, батафсил жавоб қилдилар:

— Халқ орасида бундай типлар жуда кўп... Лекин уларнинг ҳаммасини ҳам асардаги каби айнан деб бўлмайди. Шахс асардаги қаҳрамонга қанчалик ўхшаб кетмасин, ба-

рибир, унда қандайдир бир камчилик, нуқсон бўлади. Бат-
зан китобхон асарни берилиб ўқийди-да, ундаги қаҳрамонни
ўз арифидан излаб кўради, айнан ўхшашини топа олмагач,
умидсизланади, идеаллаштирилган типлар, деб хулоса чи-
қаради. Ёзувчи эса кўнлаб шахсларда кўрган-кузатган тип-
лардан ўзига керагини танлаб олади, умумлаштиради, би-
рон қаҳрамонда мужассамлаштиради. Бироқ бунинг шарт-
лари бор: типлар ясама, сунъий бўлмаслиги, халқ орасида
бироз бўлмаса бирозда кўрилган, табиий, мантиққа тўғри
келадиган, китобхонни ишонтирадиган бўлиши шарт.

Ёзувчининг сўзи ҳақдек кўринади. Дарҳақиқат асарла-
рида воқеалар гўё ўтмишдай ишончли тасвирланади, шахс-
лар — типлар худди чиндай гавдалантирилади. Буни биз
ёзувчи Иззат Султоннинг шу ҳикоясидан ҳам пайқашимиз
мумкин:

«— 1929—1930 йиллар бўлса керак, ёзувчиликка ҳавас-
кор ёш кезларим эди. Бир куни ҳозирги Лойиҳа институти-
нинг бивосида ёш ёзувчиларнинг Қодирий билан учрашуви
бўлди. Қодирийга турли саволлар берилди. У киши савол-
ларга жавоб қайтариб, ўз тажрибаларидан сўзлаб бердилар.
Мен Қодирийдан: «Ўтган кунлар» романингиз воқеий асар-
ми?» деб сўрадим. «Йўқ,— дедилар у киши,— романдаги
беш-ўн фоиз айрим тарихий воқеалар, шахсларгина во-
қеий. Қолганлари ёзувчининг маҳорати...»

Бу жавоб менинг «Ўтган кунлар»га бўлган эътиқодим-
ни жуда сусайтирди. Тўғриси, шундай деб жавоб берганла-
ри учун хафа ҳам бўлдим. Чунки ўша чоққача мен «Ўтган
кунлар»ни воқеий асар деб юардим...»

Батдан «Ўтган кунлар»ни ўқиган яқин таниш-билиш-
лар менига: «Отангиз Ўзбек оёлим образини менинг бибим-
дан олганлар, худди Ўзбек оёлимга ўхшар эдилар», дейишади.
Ва Офтоб оёлим, Кумуш биби, Юсуфбек ҳожи образ-
лари ҳақида ҳам шунга ўхшаш «даъво»ни қилишади. Ме-
нингча, бу гапларнинг ҳаммаси ҳам ҳақ: Ўзбек оёлим, Офтоб
оёлим, Кумуш биби, Юсуфбек ҳожи каби ажойиб шахслар
юқерида айтилганидек, халқимиз орасида ҳисобсиз, ёзувчи
ўз қаҳрамонлари намунасини табиий шулардан олган. Би-
роқ «ёзувчи хусусан мезонга қимларни олган эди?» деган
масалани келганда, бир вақт, романдаги айрим типлар ҳа-
қида суҳбат бўлганда, дадамнинг:

— Ўзбек оёлим — бу Жосият бибинг. Офтоб оёлим — Хо-
ним бибинг. Кумуш эса — Ойкумуш опаки,— деб кулган-
ларини хотирлайман.

Ҳарчи Қодирий бу сўзларни кулиб айтган бўлсалар ҳам,
ўйлаб туриб, буни ишонгим келади. Чунки Қодирий иш...

ра қилган шахслар назаримда худди роман қаҳрамонларига ўхшар эди.

Жосият бибим — думбул табиатли, гапдон, шахтсўз, бир уй хотинни ўз орзига қаратиб ўтирувчи, унча-мунчани писанд қилмовчи, оми бўлса ҳам доноликда ҳатто дадамдан ўзини юқори тутувчи, қизиқ феълли аёл эдилар. У баъзи қайноналардек келинларини ўз панжасида тутмас, ҳаммаларини ўз ихтиёрига қўйган, гийбат ва оила икир-чикирларига аралашмас, агар эр-хотин ўртасида келишмовчилик рўй берса, фақат келинлари ёнини олар, «хотинга зolimлик қилма!» деб ўғилларини койир ва шунга яраша келинлар, қўшнилар, қариндош-уруғлар тарафидан «Жосият она» деб иззат-ҳурмат кўрган табарруқ она эдилар.

Бибим ҳамма тўйларга ҳам «кавшим кўчада қолган эмас», деб боравермас, борсалар ҳам тўй албатта у кишининг раъйига қараб жўнаштирилар эди. Шундай бир ҳол ёдимда: бир вақт, бибим Гулистон маҳалласига Рокия она-ларникига меҳмон бўлиб борсалар, иттифоқо уларнинг ёл қўшнисиникида қандайдир тўй бўлаётган экан. Тўй эгасининг хотини Жосият бибим олдига чиқиб, эрининг мумсуқлигидан, орзу-ҳавасли тўй қила олмаётганидан (эрлар кўпинча хотинлар тўйини камситиб ўтказадилар) арз қилиб йиглайди. Бибимнинг раҳми келиб: «Юр, эринг билан ўзим бир гаплашиб қўяй», дейдилар ва чодир орқасидан бориб, ҳалиги хотиннинг эрига хотинларни камситмоқчи бўлганлигини юзига солиб, шундай «юқори»дан гап қилдиларки, бечора, содда эркак ҳайратга келади ва «бу аёл ким ўзи?» деб, ён-веридагилардан аста сўрайди. «Абдулла муштумнинг онаси» дейишгач, тагин «Муштум»га урилиб кетмай, деб хавфга тушади ва хотинининг тилак-орзуларини бажо келтиради... (Бу воқеани бибимнинг ўзлари сўзлаб, хотинларни кулдириб ўтирар эдилар).

1924 йилда Қодир бобом вафот этдилар. (Бобом вафот қилганда март ойлари, қаттиқ ёмғиргарчилик кезлари эди. Мен ҳам бел боғлаб, ҳасса таяниб қабристонга борганман.) Шунда Қудратилла амаким «вой отам»лаб йиглаб, бобом ўлиги тепасига ҳадеб кираверадилар. Бибим бўлса Қудратилла амакимдан «аччи»ланиб: «Бир юз тўрт ёшга кириб ўлган отангга мунча йиглайверасан, бор, ўзим сенга бошқа ота тошиб бераман!» дейдилар ва бошқа йигловчиларни кулдириб юборадилар...

Бибим бугдойранг, қуралайкўз, чўзиққа мойил келишган юзли, баланд, мутаносиб қоматли эдилар. У киши тўй, меҳмонларга борсалар, қорами, кўкми дакана устидан дока рўмол ўрар, кўзларига сурма қўяр, эгниларига хонатлас

қўйлак устгдда мурсак, оёқда амиркон маҳси-кавш кияр эдилар. Мовзани қоматларига бу кийимлар шундай ярашиб тушардики, шундан Ўзбек ойимга айланар эдилар. Бундай пайтларда дадам бибимга секингина кулиб: «Ҳа, ойи, ясаиб олибсиз, яна лозиманда чиқиб қолдимиз?» деб қўярдилар. Дадам бибимга юмшоқ сўзлар, ҳалигидек «юқоридан» гапларга эса кулибгина ўтирар эдилар.

Хоним бибим — ойимнинг онаси, ўрта бўй, чиройли оқ юзли, юмшоқтабиат, майин сўзли, мулоҳазали аёл эдилар. (1941 йили олтмиш етти ёшда вафот этдилар.) Улар баъзан бизникига меҳмон бўлиб келсалар, уйимиз гўё тўлиб кетгандай бўларди. Дадам бибимни жуда ҳурмат қилар, «ойи» деб атар эдилар. Бибим дадам олдида негадир уялиб ўтирардилар ва баъзан майин кулиб дердилар: «Шайхантоҳурдан сизларникига юра-юра неча-неча эшикларни босиб ўтдим, лекин биронтасига ҳам бурилмадим, тўғри сизнинг эшикка келиб кирдим. Негаки, бунда менинг бир томирим — жоним бор-да...»

Ойкумуш опам — қўнғироқдек товушли, ақл-идроқ, ҳуснда ҳақиқатан Кумушни эслатувчи эди. (1929 йили вафот этди.) Дадамнинг ҳикоя қилишларича, гўё Қодир бобом бир вақтлар қозоқ овулига қимизхўрликка бориб, Ойкумуш исмли сулув бир қозоқ келинчаги қўлидан қимиз ичган ва бу исми севиб, набираларига қўйган эмишлар. Дадам эса мазкур Кумуш исмини ана шундан олган эканлар.

«Қодирий аёллар образини, хусусан ўз оиласидан, яқинларидан олган, ўрганган», деб мулоҳаза юритишнинг яна бир сабаби шундаки, у чоғларда аёллар ичкарида яшар, ҳамма аёлларни ҳам кўриш, кузатиш имконсиз эди.

Эшонгузар маҳалламизда мулла Алижон исмли дадамнинг домласи бўларди. Алижон домла дадамдан ўн беш ёшлар катта, 1910—1916 йилларда рус-тузем мактабида ўқитувчилик қилган, дадамга дарс берган, кейинчалик эса дўстлашиб қолган киши эди. Қодирий бу кишини «ҳам устоз, ҳам етук инсон», деб пихоятда ҳурмат қилардилар. Агар Қодирий ўз умрида биргина кишини ҳурмат қилган, деб фараз қилсак (албатта, ота-она бундан мустасно), ўша шахс шу Алижон домла, дейилса, муболага бўлмас...

— Илгарилари муназар ўттиз йиллаб ўқиб, мадрасани базўр хатм қилардилар. Лекин Алижон домла Бухоро мадрасаларидап бирини беш йилда тамомлаб қайтган. Билатонлиги учун уни мадрасадагилар «Алича» деб аташган. Домланинг яхши хислати шундаки, у поккўнгил, кибрсиз, тамагир эмас, сабр-қаноатли, камтар, мутолааси зўр олим, дер эдилар дадам.

Алижон домла 1964 йили саксон беш ёшларда вафот эдилар. Домла менга ҳам форс тилидан дарс берганлари вакидан мен ҳам у кишини яхши биламан. Домла оқ-сарикдан келган, озғин, чўзиқроқ юзли, соқол-муртли, кичик бошига оқ симоби салла, телнак ёки чорқирра мошранг духоба дўппи, узун пенмат, қамзули устидан тўп, оёғларида маҳси-кавуш кийиб юривчи, тик қомат, нуроний чеҳра киши эдилар.

Домланинг ички дунёси ҳам пурга тўлган каби эди. Гапни ўйлаб, босиқ, содда ёқимли сўзлардидлар. Сўзларида мантиқсиз ортиқча иборалар мутлақо бўлмас, тингловчи гўё ҳузурланар, яна-яна тингласам, дер эди. Бундай оталар гарчи кўплаб учраса-да, негадир айниқса бу кишини мен Юсуфбек ҳожи образига жуда-жуда ўхшатаман. Муаллиф албатта Юсуфбекни сиёсий бир арбоб, маълум табақанинг вакили қилиб тасвирлайди, Алижон домлада гарчи бу томонлар кўринмаса-да, ҳар ҳолда бошқа жиҳатлари менимча, руҳан ва жисмонан Юсуфбек ҳожига тимсолдекдир.

«ЎТГАН КУНЛАР» КИТОБХОНЛАР ҚЎЛИДА

Бобом вафотидан сўнг эди. Шаҳар ҳовлида яшар эдик. Бир кун уйимизда шундай воқеа рўй берди: ойим, одатимизча эрталабки чойни бибимнинг уйига ҳозирладилар-да, эрта туриб ёзаётган дадамни чойга чақиргани кириб кетдилар. Биз дастурхон теварагида дадамнинг чиқшини кутамиз... Бир вақт ойим негадир индамай чиқдилар-да, ўтириб бизга чой қўйиб бера бошладилар.

— Абдуллани чақирдингми, Раҳбар?— дадам чиқавермагач, ойимдан сўрадилар бибим.

— Йўқ.

— Нега?

— Ўглингиз йиғлаб ўтирибдилар,— дедилар ойим.

Бибим бечора сакраб ўрниларидан туриб, дадамнинг уйига йўл олдилар. Кап-катта кишининг йиғлашидан ҳайратга келиб мен ҳам бибим ортидан эргашдим. Кирсак, дарҳақиқат, у киши юм-юм йиғлар, курсига тирсакланиб олиб тўхтовсиз ёзар эдилар. Бибим дадамнинг бу ҳолига бир оз қараб турдилар-да, бир нарсани тушундилар шеклли, индамай мени бошлаб орқага қайтдилар ва ўтириб чой ича бошладилар. Мен бибимдан сўрадим:

— Она, дадам нега йиғлашптилар?..

— Даданг жинни бўлиб қолибди...— жавоб қилдилар бибим ва бошқа сўз айтмадилар.

Кейинчалик англасам, ўшанда дадам ўз севикли қаҳрамони Кумушнинг ўлими пайтини тасвирлаб, изтироб чеккаётган эканлар...

Акбархўжа амаки¹ сўнги пайтларда менга шундай ҳикоя қилган эди:

— Биз «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларини босилмасданок, қўлёзмадан ўқиб чиққанмиз. Уни Абдулланинг ўзи пеш ёзганини пеш ўқиб берар эди. Пўлат оқсоқолнинг уйида гап ер эдик, бир гал Абдулла, одатича сўнги ёзган қозоқларини кўтариб, негадир кечикиброқ кириб келди. У ўтириши биланоқ биз ромanning давомини тинглашга чоғландик. Абдулла кулиб: «Олдин норинни еб олайлик», деди. Биз: «Йўқ. Бўши (Ваҳоб қассобни шундай аташарди — Ҳ. Қ.) энди норин қоргани туриб кетди. Норин келгунча эшитамиз», дедик.

Абдулла кўпчиликнинг раъйини қайтармай ўқишга тушди. Ўқигани «Ўтган кунлар»нинг охири икки боби эди. Биз диққат билан эшитмоқда эдик, бора-бора ҳаяжонга тушдик, Кумушнинг фожиали ўлимига етганда ўзимизни тутиб туролмай йиғлаб юбордик. Абдулла ўқиб битирди. Бироқ ҳеч биримизда сўзлашга мажол йўқ, худди мотам тутгандай хомуш ўтирардик. Ниҳоят Абдулла: «Айтмадимми, олдин норинни еб олайлик, деб. Ўзим ҳам бир неча кун нохуш юрдим», деди. Шу кун норинга ҳам иштаҳа бўлмай уй-ўйимизга тарқашдик.

Ўрни келиб, муаллифнинг шу айтган сўзини ҳам эслатиб ўтай: «Ёзганини агар ўзингни йиғлатмаса-кулдирмаса, ўзгани ҳеч йиғлатмас-кулдирмас...»

Таниқли тожик ёзувчиси Жалол Икромий ҳикоя қилган эди: «Мен 1930 йиллар бошида Тошкентдаги тожик билим юртида ўқир, бир қозоқ курсдошим билан бир ётоқда турар эдим. Шунда биринчи бор «Ўтган кунлар»ни ўқидим. Уни кеча-кундуз берилиб ўқирканман, қозоқ дўстим «бу китобни мунча ўқийверасан», деб ажабланарди. Мен эса «тўхта, сен ҳам ўқийсан», деб китобдан бош кўтармасдим. Ниҳоят, романи битирдим ва қозоқ дўстимга ўқишга тавсия қилдим. У аввалига китобни тилар-тиламас ўқий бошлади ва кейинига менга ўхшаб, берилиб кетди.

Бир кун, ётоқда дарс тайёрлаб ўтирардим, дўстим эса, «Ўтган кунлар»нинг охири варақларини ўқирди. Бирдан у сакраб ўрнидан турди ва бориб печкани очди-да, қўлидаги

¹ Бу кишининг номи юқорида тилга олинди. Эшонгузарлик ҳаммаҳалламиз, Ўзи мулланома киши бўлиб, касби ойначилик, дадамга яқин дўст эди. 1964 йили тўқсон икки ёшда вафот этди.

«Ўтган кунлар»ни ёниб турган ўтга ташлади... Мен ҳайратланиб: «Ҳай, сенга нима бўлди!» дедим. У ҳўнграб: «Кумуш ўлди!» деди... Чала куйган китобни аранг печкадан олиб ўчирдим...»

ЎзССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг кекса илмий ходими Абдулла Носиров (Носихий) шундай ҳикоя қилади:

— Мен 1920—1930 йиллар мобайнида Маҳсидўзлик маҳалласидаги «Турон» кутубхонасида мудир бўлиб ишлаган вақтларимда Абдулла акам тез-тез келиб, мендан китоб олиб турар эдилар. Шу йўсин у киши билан танишиб қолган эдим. Бир куни Абдулла акам менга келиб: «Маҳсум (бу кишини шундай ҳам аташади — Ҳ. Қ.), вақтингиз бўлса, меннинг романимни кўчириб берсангиз, қўлёзмамни олиб қолиб, нашриётга нусха топширсам», деб илтимос қилдилар. Мен «Ўтган кунлар»нинг айрим парчаларини журналда ўқиган эдим. Мамнунлик билан илтимосни қабул қилиб, нусха кўчириб бердим. Абдулла акадан олган қалам ҳақиқа ўша вақтда энди расм бўлган радиола сотиб олганман...»

Марҳум шоир Ғайратий 1924—1925 йиллар миёнасида Эскижўва маҳалласидаги биринчи босмахонада ишлаган... У «Ўтган кунлар»нинг нашр этилишини шундай ҳикоя қилган эди:

«Мен у чоғларда босмахонада мусаххихлик қилардим. «Ўтган кунлар»нинг I—II бўлимларини нашр қилишда иштирок этганман. Романнинг қўлёзмаси «Турон» кутубхонасида ишловчи Абдулла Носировнинг равшан дастхати билан пеш-пеш қўлимизга келиб тушарди. Абдулла акамнинг ўзлари ҳам матбаага тез-тез келиб, босмага ёрдамлашиб турар эдилар¹.

Шундай бир ҳол ёдимда: Романининг I-бўлими босмага ҳозирланиб, ҳатто бирмунча нусха чоп ҳам қилинган эди. Бўлим бошлиғимиз Аҳмедов бир кун, тўсиндан романи босиш тўхтатилсин, деб қолди. Биз ҳайрон бўлдик. Абдулла акам шу кезларда Фарғонадами, Москвадами эканлар, китобдан сигнал нусха олиб, ўқиб кўриб, дарҳол босмахона

¹ Китобхонлар, балки «Қодирий 1924—1925 йилларда Москвада ўқишда бўлган-ку, босмахонага қандай келиб турган?» — дейишлари мумкин? Қодирий Москвада 1924 йил августдан 1925 йил июнигача ўқишда бўлганлар. Шунда ҳам бир гал, қиш чоғида Тошкентга келиб кетганларини хотирлайман. Бипобарин, роман ўқиш мавсумидан ўзга ойлarda босилган ёки Қодирий ўқиш пайтида ҳам китоб напирри муносабати билан Тошкентга бир неча бор келиб кетган бўлишлари мумкин. Чунки бошқа хотиранавислар ҳам Қодирийнинг роман босилишида бевосита қатнашганларини тасдиқлайдилар.

мудирин Бекқуловга телеграмма юборибдилар: «Романнинг I-бўлимини босиш мен боргунча тўхтатиб турилсин. Муҳим хатоликка йўл қўйилган». Уч-тўрт кундан сўнг Абдулла акам келдилар. Маълум бўлишича, романнинг «Қутилмаган бахт» боби охиридаги Отабек, Қумушларнинг қандай бир-бирлари билан кўришиб қолганлари ҳақидаги изоҳ-тафсилот қисми кимнингдир айби билан китобдан тушиб қолдирилган (қўлёзманинг ўша ерлари йўқотилган) экан. Абдулла акам йўқолган ерни тиклаб берганларидан сўнг, ишимиз юришиб кетди.

1925 йилнинг ёзларида бўлса керак, босмахонадан бўшаб, ўқитувчилик ва «Муштум» журналида штатсиз мухбирлик қилиб юрдим,— деб хотирасини давом эттиради Ғайратий,— чамаси Абдулла акам «Ўтган кунлар»нинг охириги бўлимини битириб, «Муштум»даги ўртоқларга ўқишга берган эканларми, ҳар ҳолда, бир кун идорадаги баъзилар Қумуш қабрига битилган шеър ҳақида Абдулла акамга эътироз билдиришди. Абдулла акам олдинги вариантда қабр тошига Фузулийдан шу байтни кўчирган эканлар:

Ҳамроҳим эдинг бу йўлда эй моҳ,
Ҳамроҳни ташлаб кетарми ҳамроҳ...

Улар бу байтни ўзгартишни, ўз асарларига ўз шеърлари бўлишини маслаҳат беришди. Маслаҳат Абдулла акамга маъқул тушди шекилли, кўп кун ўтмай:

Аё чарх, эднинг ортуқ жабр бунёд,
Кўзим ёшлиг, тилимда қолди фарёд.
Ҳаётим долазоридин аюрдинг,
Еқиб жоним, кулим кўкка совординг.

шеърини ёзиб келдилар».

Шундай қилиб, «Ўтган кунлар» романининг I-бўлими 1924 йилда (I-бўлим тuzатилиб, 1927 йилда қайта босилган), II-бўлими 1925 йилда, III-бўлими 1926 йилда алоҳида-алоҳида китоб бўлиб, араб алифбосида босилиб чиқди (роман тугалланмасданоқ йил сайин бир бўлимдан босилиб чиқаверган).

Шуни ҳам айтишга бурчлиманки, ҳар уч китобнинг ҳам муқоваси устида алоҳида-алоҳида биттадан оригинал рангли расм берилган бўлиб, романнинг бутун руҳини ўзида акс эттирувчи бу расмларни «Муштум» журнаlining ўша вақтдаги машҳур рассоми Туля чизган...

Албатта, ҳали адабиётга чанқоқ бир пайтда, «Ўтган кунлар» китобхонлар томонидан бирмунча шов-шув, мамнуният билан кутиб олинади. (Ҳатто романни ўқийвериш, ёдлаб олувчилар ҳам бўлади.) Буни ўша даврдаги газета, журналларда қайта-қайта босилган эълонлардан, турли мақола-мулоҳазалардан ва ҳозир ҳам баъзи мухлислар оғзида юривчи қизиқ-қизиқ гаплардан сезиш мумкин. Масалан, роман янги босилиб чиққан пайтлари тарқалган шундай бир миш-мишли филология фанлари кандидати, фольклорчи марҳум Мансур Афзалов айтиб берган эди:

Гўё, эмиш, Қодир бобо жуда кесайиб, фақир яшар, боғбонлик қилиб оиласини базўр боқар экан. Ўгли Абдулла эса доим ўқув-ёзув билан машғул бўлиб, боғ юмушларига оз қарашар экан. Қодир бобо баъзан ранжиб: «Ҳадеб ёзаверасан-ёзаверасан, ўғлим... Бундан нима фойда?.. Менга ҳам қараш-да, қариб қолдим, турмуш оғир...» деса, Абдулла: «Хўп-хўп, дада, озгина ёзувим — қолди-да, шуни битирай, кейин қарашаман, деркан. Қодир бобо индамай бошини чайқаб, боққа кириб кетар экан.

Бир кун Қодир бобо уйида ётса, кимдир чақириб келибди. Бобо чиқибди. Бир таниш аравакаш бир арава юк билан эшикда турар эмиш. У Қодир бобого: «Бу юкларни Абдулла ўғлингиз бериб юборди», дебди ва аравадаги қоп-қоп ун, буғдой, гуручларни ва қўйни тушириб кетибди. Қодир бобо буларни кўриб ҳайрон бўлибди: «Ёпирай, Абдулла, бунча нарсани қаёқдан олди экан, ишқилиб ҳалолдан топдимикан?» деб ўйлаб, то ўгли келгунча ташвишланиб ўтирибди. Кечқурун Абдулла ота-онасига, болаларига кийим-кечак, совға-саломлар кўтариб кириб келибди. Қодир бобо совғаларга қарамай, дарҳол ўглини сўроқ-тергов қилишга бошлабди: «Хўш, Абдулла, бу нарсаларни қаёқдан олдинг, ҳалолданми, ким сенга шунча пул, молли берди?» Абдулла кулибди: «Хукумат берди, дада! Бу — менинг, ўша, ёзиб юрган хатларимнинг ҳосили... Ёзганларим — «Ўтган кунлар» китоб бўлиб чиқди!» жавоб қилибди. Қодир бобо қувониб, «Ҳа-ҳа, шунақа дегин, баракалла, барака топ, ўғлим. Бўлмаса ёзувингни қўйма, бунда гап кўп экан!» дебди...

Бу ҳикоя албатта ҳақиқатдан бирмунча йироқ, ҳар ҳолда, уйдагилардан эшитилмаган, ҳақиқат бўлса ҳам Қодирнинг бошқа бирон дастлабки асарига мансуб, «Ўтган кунлар»га тааллуқсиз гапдир. Чунки «Ўтган кунлар» босилиб чиққан пайтда, юқорида айтилгандай, Қодир бобом дувёда йўқ эдилар. Шундай бўлса-да, бу «миш-миш»нинг

бир қиймати шундаки, романнинг босилиб чиқиши бир эр-такка айланган...

Роман янги босилиб чиққач (10 000 нусха), дўконларда кўп турмай, тез кунда сотилиб кетади. Талаб кўп бўлганиданми, кетма-кет қайта нашр ҳам этилади. Фурсатдан фойдаланиб, баъзан қўлдан-қўлга сотиш ҳоллари бўлганлигини ҳам ҳикоя қилишади. Мен ёшлигим учун бу томонларини унча билмайман. Аммо шундай бир ҳолни хотирлайман:

Дадамнинг Чорсудаги катта холаси — Моҳира холанинг Алимат исмли (биз у кишини Алимат тоға дердик) зўр қўйчивон бир ўғли бўлиб, у Октябрь инқилобидан анча аввал савдо важи билан Ғулжа шаҳрига бориб, ўша ерда бола-чақа ортириб, турғун бўлиб қолади (у оқиш танли, соч-соқоллари оқариб, анча кексайиб қолган киши эди). Ана шу Алимат тоға баъзи йиллари Ғулжадан Тошкентга қўй ҳайдаб келтириб сотар, қариндош-уруғларни кўрар, бозор-ўчар қилар ва яна қайтиб кетар эди.

1928 йилнинг кеч кузаги эди шекилли (биз шаҳар ҳовлига кўчиб тушган эдик), шу Алимат тоға Тошкентга охириги марта келди (шу келишидан кўп ой ўтмай, у кишининг вафот этганини эшитдик. Айтишларича, қароқчилар томонидан фожиали ўлдирилган) ва бизникида бир кеч меҳмон бўлди: бибим, Алимат тоға, дадам сандалда сўзлашиб ўтиришди. Шунда Алимат тоға дадамга шундай дегани эсимда:

— Сизга ғулжаликлардан кўпдан-кўп салом, мулла Абдулла. Улар сиздан юз дона «Ўтган кунлар» бериб юборишни илтимос қилишди. Ҳар бир китобингизга бир қўй, ёки қўй баҳосида пўл оласиз...

— Китобимни ҳукуматга сотганман, — дедилар, узр айтиб дадам, — бунча китоб менда ҳам, дўконларда ҳам, ҳатто босмаҳонада ҳам қолмаган, тоға. Агар ўзингизга бир-икки дона сўрасангиз, топилар...

«Ўтган кунлар»ни мен ўн ёшимда (1928 йили) ўқиганман. У, гарчи тўлиқ тушуна олган бўлмасам-да, ҳаётимда биринчи ўқиган китобим. Китобни ўқиш вақтим шундай кўнгилисиз тарихга тўғри келган.

Бор кўчамаизнинг охирида, Бўзсув яқинида, Йўлдош гаранг деган бир кўшнимиз бўларди. Узи қирқ-эллик ёшларда, фирқа азвоси, қулоғи оғир бўлишига қарамай гапдон, Чорсудаги ов дўқонида мудир бўлиб ишлар эди. Йўлдош амаки баъзан бизни кига кириб, дадам билан гурунглашиб ўтирар, дадам ҳам бозорга тушганда гоҳо унинг дўқонига кириб, сўзлашиб ўтар эдилар.

Ёз ойлари, «Ўтган кунлар»ни қизиқиб ўқиб юрган чоғларим эди. Бир кун эрталаб уйғониб, Йўлдош амакининг

Ўлдирилганини эшитдим... Йўлдош амакини биров тун ярмида чақириб келади. У кўйлақчан «Ким?» деб чиқиб дарвозани очади. Очиши ҳамон чақирувчи кимса унинг кўкрагига пичоқ солади ва қочади. Ҳавотирланиб кетма-кет чиққан хотини эса эрини ўлим талвасасида кўради ва сўнгги икки оғиз сўзини эшитади, холос: «Маҳмуд, Маҳмуд...» Маҳмуд уларнинг девор қўшниси, уни ҳамма Маҳмуд ўғри, деб атар эди, Йўлдош амакининг ўлдирилишини қандайдир ўзаро хусуматдан, дейишади...

Дадам шу куни марҳумнинг жанозасига қатнашдилар. Тасодиқ, шу воқеа куни мен «Ўтган кунлар»дан «Душанба кун кечаси» бобини ўқидим. Бир ёқдан Йўлдош амаки фожиаси, иккинчи ёқдан «Душанба куни...» даҳшати бир бўлиб, мени қаттиқ изтиробга солган экан, шекилли, шу кун тунда «Ол, Маҳмуд ўғри келяпти! Йўлдош амакига пичоқ солди! Мутални бўғди! Содиқни ўлдирди!» деб алаҳлайверибман. Ойим-дадамларга уйқу бермабман. Дадам: «Нега китобни ўқишга бердинг, ўлганни кимга чиқардинг!» (шу кун «томоша» қилгани ўртоқларим билан жанозага ҳам борган эдим) деб ойимни койиб чиқдилар. «Кўркма-кўркма» деб мени ўз ёнларига олиб ётдилар. Эрталаб турсам, лабларимга учуқ тошган, китобим қўйган еримда йўқ эди... Уни анча вақтгача йўқотиб, ўқий олмай юрдим...

1929 йилнинг ўрталарида¹ «Шарқ ҳақиқати» газетасининг бир неча сонларида Сотти Хусайннинг «Ўтган кунлар» ҳақида ёзган ўн бешлаб танқидий мақолалари босилиб чиқди, ахллар ўртасида бирмунча шов-шувга сабаб бўлди. Ёдимда, ўшанда маҳалламизнинг бир неча ёш йигитлари кўчада газета ўқиб ўтириб, менга «Ҳабибулланинг дадасини Сотти Хусайн роса тузлайпти-да» деб қочирик қилингани ва менинг аччиғланганим...

Қўшни Сузук ота маҳалламиз марҳум ёзувчи Ҳабиб Нуъмон шундай ҳикоя қилади:

— «Ўтган кунлар»ни ўқиб, Абдулла акамнинг суҳбатини эшитишга муштоқ вақтларим, Сотти Хусайннинг «Ўтган кунлар» ҳақида танқидий мақолалари босилиб турган вақтлар эди. Бир куни қўшнимиз Усмон ака (Усмон Мухаммаджонов бизга боғ қўшни, дадам билан тенгдош, болаликдан ўртоқ, савдо ходими, пенсияер, 1979 йилда вафот этди — Х. Қ.) билан Чўпонотага — далага бора туриб, боғлари ёнидан ўтдик-да, Усмон ака «Юр, бир Абдуллани кўриб ўтайлик» деди. Мен бу таклифни мамнун қабул қилдим. Боғларига кирдик. Абдулла акам юмуш қилиб юрар

¹ Июнь, июль, август, сентябрь ойлари.

эканлар, бизни қаршилаб, янги солинган чиройли шийпонларни ўтказдилар, чой-нон қилдилар. Бирмунча сўзлашиб ўтганди. Усмон ака Абдулла акамга ҳазил қилди:

— Бу, Абдулла, дейман, «Ўтган кунлар»нинг Сотти Хусайн газетада роса бошлапти-ку?..

— Ҳа, танқидчи ёмонламай мақтасинми?— дедилар, кулиб Абдулла акам.

— Сен индамайсан... жавоб қилмайсан ҳам...

— Қани, у айтадирганини айтиб бўлсин-чи, бир гап қилармиз...

— Нима қиласан, китобингни тузатасанми?

— Тунгунмайсан, Усмон,— дедилар, Абдулла акам кулиб,— танқидчи ёзаверади.. Масалан, мана шу шийпонни олайлик: бунни мен ўз дид-таъбимга мувофиқ қурганман. Энди биров келса-да «Эй, Абдулла, менга шийпонинг маъқул тушмади, манавиндай қуришинг керак эди» деса: «хўп» деб бузиб қайтадан қуришим керакми?..

Усмон ака Абдулла акамнинг жавобига қарши бир нарса дея олмади. Жавоб менга маъқул тушди.

Сотти Хусайннинг танқидлари қанчалик ҳақ-ноҳақ бўлганини қизиққан адабиётчиларимизнинг текширишларига ҳавсла қиламиз. Бизга кераклиси шуки, кейинчалик билишимча, С. Хусайн бу мақолалари билан ёзувчини мунозарага чақирмоқчи бўлади. Бироқ негадир Қодирий мунозарага киришмай, юқорида Усмон ака айтгандай, сукут сақлайдилар. Фақат С. Хусайннинг танқидий мақолалари босилиб бўлгач, унга «Ўтган кунлар» ҳам «Ўтган кунлар» танқиди устида баъзи изоҳлар» номли кичкина бир жавоб ёзадилар, холос. Бу жавоб «Ўтган кунлар» ҳақида қимматли маълумотлар бергани уяун қуйида тўлиқ кўчирамиз:

«ЎТГАН КУНЛАР» ҲАМ «ЎТГАН КУНЛАР» ТАНҚИДИ УСТИДА БАЪЗИ ИЗОҲЛАР

Меним «Ўтган кунлар»им тўғрисида Сотти Хусайннинг катта танқидий мақоласи босилиб, яқинда тамом бўлдиким, бу муҳтарам «Шарқ ҳақиқати» ўқувчиларининг маълумидир. Ижтимоий ёш олимимиз С. Хусайн ўзнинг кўп вақтини сарф қилиб, танқидчилик бобидаги бирмунча нуқсонларимизни тўлдиришга буюк жасорат ва ғайрат кўрсатдиким, бунинг учун биз адабиёт муҳиблари С. Хусайнга ташаккур айтишга, ҳар доим бу йўлда унга моддий ва маънавий ёрдам бериб туришга бурчлимиз.

Бундан бирор йиллар муқаддам ўртоқ Сотти Хусайн «Ўтган кунлар»ни танқид қилиш ниятида бўлганлигини

менга изҳор қилиб, ёрдам сўраганида, унга хурсандлигимни билдирган, «агар сиз шу ниятингизда собит қолсангиз, танқидчиликдаги бир нуқсонимизни йўқотасиз!» деган, керакли маълумотлар бериб, ҳатто мени роман ёзишга ҳаваслантирган Миср фузалосидан устоз Жўржи Зайдон билан уни таништириб, Жўржи Зайдоннинг роман ва ғайрий асарларини С. Хусайнга тавсия қилиб ва орзуси бўйича таржимаи ҳолимни ҳам ёзиб берган эдим. Дарҳақиқат, сиз ва бизнинг вазифамиз бундай ёш, ғаюр йигитларга ҳар доим далда беришлиқдир.

Бу қадар катта ва тўла танқидни кўрмаган хонандалардан баъзилари (аҳтимолки, меним юзим учун бўлса керак) «зериктирди, мавзудан чиқди, фалон» каби шикоятда бўлиндиларким, баҳорҳол бу йўсин сатҳий тушуниш ёки бундай муфассал танқидни ўзбек матбуотида биринчи мартаба кўришдан ёхуд мунаққиднинг баҳсига яхши тушунмаганликдандир. Дуруст, бирмунча мавзудан чиқиш каби ҳоллар кўрилди, аммо мунаққиднинг билоқасд мавзудан чиқишдаги мақсади ўзбек ёш ёзувчиларига адабиёт бобида бир қадар дарс бериш, уларга раҳбарлик қилиш эди, деб ўйлайман. Бошқа жиҳатларда танқидчининг қусури кўрилар экан, бунинг ёшлигига ва тажрибасизлигига ҳавола қилиш лозимдир.

Мўътабар «Шарқ ҳақиқати» газетасининг шу стунларини қоралашдан мақсадим С. Хусайннинг «Ўтган кунлар»им тўғрисидаги танқидига жавоб бериш бўлмай (чунки бу меним вазифамга кирмас деб ўйлайман), балки сарлавҳада кўрсатилганча менга ғариброқ туюлган бир неча нуқталар устида изоҳлар беришдир.

Сўз чўзилмасин, ўқиғувчининг қимматли вақти исроф бўлмасин, деб изоҳламоқчи бўлган бир неча нуқталаримни бандларга ажратиб юритаман:

1. Танқидчи — «Юсуфбек Ҳожи дабдурустдан исён чиқаради, озгина жарчиликдан сўнг тўполон бошланиб, уруш бўлиб кетади («Шарқ ҳақиқати», сон 132) деб ажабланадир. Ҳолбуки, ўша исённинг жараёни айнан мен ёзганчадир. Ёлгон-яшиғи йўқ, исён «дабдурустдан». Материалистча ўйлаганда ҳам бу «дабдурустдан»нинг сабаби очилса керак. Масалан, 70 кун муҳосарада¹ қолган, очикқан, нонсиз бир халққа бундан юз йил илгариги курс билан 32 таंगा (бир ярим тилла баробари) солиқ солинсин-чи, қандай томоша бўлар экан! Шундай кезларда халққа бир раҳбар-

¹ Муҳосара — қамал.

гина керакдир. Шу раҳбарликни «дабдурустдан» Юсуфбек Ҳожки ўтаса на ажаб.

2. «Ўтган кунлар»да кўпроқ қўлланган дидактика тўғрисида. Дидактика усулини кўпроқ қўллашнинг сабаби «Ўтган кунлар»нинг оммамининг савиясига қараб ёзилишидадир. Маълумки, бизнинг омма то шу кунгача ҳам Ўрта аср дoston ва ҳикоялари билан озиқланиб келадилар. Оммининг шу ҳолини назарга олганда, бармоқ билан санарли беш-ўптагина (улар ҳам ўз ҳунарларида нўноқлардирлар) ёшларимиз учун «сўнгги приём»ни бериш — тиши чиқмаган болаларга қурт шимитиш каби бўлар эди. Ҳолбуки, бу эски приём жўрттага, халқимизнинг савиясини эътиборга олиб қабул қилингандир. Халқнинг завқини, руҳини назарда тутилмаса, «сўнгги приём» деб Европанинг сўнгги модасини тақдим қилинса, бундан нима маъно чиқариб бўлар эди. Ҳаттоки, мен «сўнгги приём»лардан баъзиларини «Ўтган кунлар»га эртaroқ киргизган бўлсам керакки, чойхонада ўлтирган таниш бир деҳқондан «мулла ака, шу Кумуш бибининг китобини¹ хўп ёзгансиз-ку, бироқ, бу, баъзи ерида гапини худди чови аралаш ушлайсиз-да, тушуниб олганча энка-тенкамиз чиқди-да!» деб «сўнгги приём»дан шикоят эшитган эдим.

«Ўтган кунлар»ни ёзар эканман, доимо кўз ўнгимда ўқиғувчи оммаминиз турар эди. Мен-бу китобим билан халқимиз рағбатини бир оз бўлса ҳам янгиликка тортай дер эдим. Шунинг учундирким, ҳатто бир фаслни тамом ташлаб ўтар эканман, «фалон ҳолни бундан сўнгги фаслларнинг бирида ўқирсиз» каби сўз билан ўқитувчига таъминот бериб қўйишгача мажбурият сезар эдим.

Машрабнинг «берди»сини айтгунча ялтак еб ўлганини тушунар эдим. Бу ҳақда ҳануз бир фикрим бор:

Модомики асар, савияси ўзимизга маълум шу халқ учун ёзилар экан, яна бирмунча вақт «сўнгги приём»лардан кўз юмиб туриб, оралиқда сўнгги приёмни оз-оз қистира бориш лозимдир. На учунким, «сўнгги приём»да ёзилган «шеър» ва «наsr»ларимиз бир табақагагина хос бўлиб қолавергани даъвомизга далилдир. Вақтики, биз кўпчилик — ишчи ва деҳқон оммасига ёзар эканмиз, «эски приём билан ёзади, бироқ алайҳи бу ёзгувчига биринчи номерни бермаймиз», деб қилинган танқидлардан ҳурқмаймиз.

3. Танқидчи «дидактика» деб ҳиссий чекиниш (лирическое отступление)ни ҳам аралаштириб юборган. Масалан: «Мен — ёзувчи...» деб, кундош жанжали тўғрисидаги ўз

¹ «Ўтган кунлар»ни демоқчи.

ҳиссиётимни айтиб ўтар эканман, ҳатто буни «янги приёмлар» ҳам афу санаб, йўл берадир. Бу «дидактика»дан бошқа гапдир.

4. Танқидчи мени мантиқсизликда айблаб келиб, мисолга «Қумуш қиз экан, ота-онаси ундан сўрамай, ризолигини олмай эрга беради, эрдан чиққандан сўнг (Отабекдан сохта ажралгандан кейин) иккинчи эрга беришдан ота-онаси Қумушнинг ризолигини оламиз, деб овора бўлишадилар. Бу мантиқсизлик А. Қодирийнинг эсига келмайди, чунки шу мантиқсизликни ишлатмаса, романи боғлайдиган ип чува-либ кетади» («Ш. Х», сон 137) деб ўтади.

Ҳолбуки, бу «мантиқсизлик» турмуш ҳақиқатига қараб иртиқоб қилингандир. Зеро эски турмуш айтади: «Қумри қиз экан, ота-онасининг танлашлари билан эрга чиқсин, бу одоб, ифқат тақозоси. Вақтики эри ўлди ёки эрдан чиқди, эндиликда ота-онасининг унинг эр қилишида ихтиёрлари йўқ, фақат улар маслаҳатчиларгина (бу одат йигитлар устида ҳам шундай. «Ўтган кунлар»нинг 1- бўлим 1- фаслига мурожаат). Қизлари эндиликда куёвни ўзи кўзи билан кўради, уй-жойларини, касби корини текширади — унга рухсат. Бинобарин, «Ўтган кунлар»даги «мантиқсизлик» ҳам шу мақомдадир. Бунда мунаққид Сотти Хусайн мафу¹. Зеро, Қумушдан ризолик сўраш устида озгина тўхтаб «дидактика» истемол қилсам иш тамом эди. Аммо мен халқ орасида маълум ва машҳур бу урф устида «дидактика» ёзишни лузумсиз топқон эдим.

Танқидчи С. Хусайннинг бир фикрига мен ҳам қўшиламан: ёзувчиларимиз ва танқидчиларимиз учун халқ орасига кириш, унинг урф-одатига гарчи машаққат бўлса ҳам вуқуф ҳосил қилиш лозимдир.

5. Хушрўйбиби танқидчига ғайритабиий (бўлмаган) тип бўлиб кўринади. Бошқа типларни ғайритабиийроқ топилса ҳам, бироқ улар устида Хушрўй каби қатъий ҳукм берилмайди. Хушрўйнинг табиийлигини англаш учун яна турмуш кишиларини ўрганиш машаққатини зиммага олиш керак.

6. Танқидчи мени «Ўтган кунлар» билан ўғри қилмаса ҳам, лекин адабиёт ўғрилари тўғрисида баҳс қила келиб: «Ўтган кунлар»нинг анча ери Жўржи Зайдоннинг «Армануса», «Ўн еттинчи рамазон»² романларига ўхшаб кетса

¹ Афв этилган, узрли.

² С. Хусайн Жўржи Зайдоннинг шу икки асаринигина ўқиган кўринади. Мен унга Жўржининг ҳамма асарларини тавсия қилган, рўйхатини топширган эдим. (А. Қ.)

ҳам, унда Абдулла Қодирийнинг ўз сўзлари ҳам кўндир» («Ш. Ҳ», сон 175) дейдир. Ўқувчилардан баъзилари бу билан шубҳага тушиб, «Ўтган кунлар»даги Жўржий Зайдоннинг сўзлари қайси ва сизнинг сўзларингиз қайси?» деб менга мурожаат қилдилар. С. Хусайннинг юқори ва қуйидаги йўлларидан бундай маъно англашилмагани учун уларга «Оқилон пайрави нуқад нақунад»¹ жавобини бериш билан кифояландим ва ҳануз шу фикрдаман. Шунга ўхшаш таққидчи тилда бир оз нўноқроқ ёки бепарво ҳаракат қилса керакким, унинг жумлаларидан бир қисми изоҳга муҳтож кўриндилар. Жумладан, таққидчи, Октябрь инқилоби вақтида меним ҳолимдан дам уриб, «А. Қодирий бу ўзгаришлар вақтида ҳаёт эди» («Ш. Ҳ», сон 199) деб қўяди. Албатта бундан меним ҳозирда ҳаётда бўлмаганлигимни (яъни ўлганлигимни) англаш тўғри бўлмайди.

7. Отабекнинг ишқидан ва умуман муҳаббатдан баҳс қилиниб, «ишқ-муҳаббат доимий бўлмайди» дейилади. Бу фикрга мен ҳам қўшиламан. Аммо ишқнинг беш-ўн йилга тортилиши аниқдир. Бунинг мисоллари ҳаётда беҳад кўп. Отабекнинг ишқи уч-ярим-тўрт йилгина. Бундай тинчсиз, ҳажр ва фироқли шароитда ундан ҳам кўпга тортилиши маълум.

8. Баъзан меним сўзга усталигим тўғрисида ҳазм ва қолипдан юқорироқ мадҳларда бўлинган — «бу ҳолни тасвирига қалам ожиздир» каби узларимни «ёлгон айтади, сўзга жуда уста» деган каби талқин қилинади. Дуруст, менга қараганда тубан кишилар учун мен — «жуда ҳам сўзни қотирадиган кўринарман», бироқ «ўзимдан ўтади, ўзим билман», деганларидек, ҳар кимнинг аҳволи ўзига маълумдир. Баъзи руҳий кечинмалар (переживание) борки, киши сезмайди, тушунади. Бироқ шу ҳолни қоғозга тушироқчи бўлинганда сўз топилмай, ифода қилолмай ҳайратда қолинади, ноилож ожизни иқрор қилишга, «қаламим ожиздир» дейишга мажбур бўлинади. Менинг «Ўтган кунлар»даги ожизларим ҳам шу жумладандирлар.

Изоҳатларим яна бир банд билан битадир. Юқорида айтганимча таққидчининг ҳар бир баҳси ва мақоласига тўхташ меним вазифам эмас.

9. Таққидчи: «Абдулла Қодирий пролетариат инқилобига нисбатан узоқроқ кишидир. Чунки ҳақиқатан А. Қодирий майда буржуазия ёзувчисидир. Унинг синфий асосини белгилаш таҳлил вақтида катта аҳамиятга эгадир» («Ш. Ҳ.» сон 123) деб синфий асосимни белгилашни ўз

¹ Оқиллар нуқтага аҳамият қилмайдилар.

таҳлилининг негизига олмоқчи бўлса ҳам, бироқ анчагина узун мақолада белгилаш учун қўли тегмагандек бўлиб қоладир. (Ёки ул меним таржимаи ҳолимни ёзиб, ижтимоий аҳволимни белгиладими, шаҳардан четроқда турганим жиҳатидан «Ш. Ҳ.»ни тартибли ололмайман. Ёзган бўлса, мени авф қилсин. (Меним қўлимдаги газеталарда фақат «майда буржуазия вакили» дебгина кета берадир ва гоҳи «А. Қодирийни нотаршус ва банкалар сиқиб қўйди, ўзи майда буржуазиядан туғилди» («Ш. Ҳ.» сон 201) дегандек ҳам бўладир. Мен шунга ҳайронда қолдимки. (агар ижтимоий аҳволимни белгиламаган бўлса), меним таржимаи ҳолим ҳаммадан ҳам С. Хусайнга маълум эди-ку, яна шу ҳолда мени... Бунчалик лобар ҳаракатни Сотти ўртоқнинг ўзи «чулки А. Қодирий шундай мантиқсизликдан кўз юммаса, романининг ипи чувалиб кетади» деб ҳукм қилгонича, танқиднинг ҳам ипи чувалаб кетишидан қўрқиб қилмадими, ёки танқидчи тасаввур қилган «реализм» тақозоси шуми ва ёки ўз таъбирича «бу нарсалар Жулқунбойга даврни у яқин тургон майда буржуазия синфининг илган хуржунининг натижаси»дирми?¹

Ҳар ҳолда танқиднинг шу тарафи (башарти мен газета сонларини кўрмай кечирган бўлмаганимда), менинг назаримда нуқсонли сезилди.

Ўртоқ Ленин ҳақиқатнинг кўзига тўғри қарашга ўргатадир.

*А. Қодирий (Жулқунбой)
1929 йил, «Шарқ ҳақиқати», сон 213*

Сотти Хусайннинг мазкур мақолалари 1930 йилда «Ўтган кунлар» ҳам «Ўтган кунлар» номи билан лотин алифбосида алоҳида китоб бўлиб чиқди. Бир кун мен бу китобни келтириб дадамга кўрсатдим ва раъжиб, дедим:

— Бу қандай гап, ада, китобнингизнинг танқидини бир китоб қилиб чиқарибдилар?..

Дадам кулдилар:

— Бу яхши, китобнинг қадрини ошади.

* * *

Чорсудаги ҳозирги истироҳат боғининг ўрни 1935—1936 йилларгача катта бозор (бу ўрин илгарилари «Кўмир сарой» деб аталган), унинг бир ёни «Дом деҳқон» деб ата-

¹ Бундаги таъбир маъзур кўрилсин. С. Хусайннинг ўз мақоласидан айнап олинди. (А. Қ.)

лунчи чойхона (бу чойхона илгари «Такия» деб аталган), шакли ва ени моля бозор, беда бозор эди. Бозорда куни билан одамлар қайшар, тилаганингизнинг «хаммаси» шундан топишар эди. Бозорнинг бир чеккасида ёймачи саҳҳоблар араб, форс, тўрк ва эски ўзбек китобларни сотиб ўтиришар эди.

1932 йил ёки 1933 йилнинг ёзи эди. Бир кун дадам билан шу бозорга тушдик-да (мен бу ёшларда кўпроқ харид қилинган молларни кўтаришиб келиш учун бирга бозорга тушар эдим), дадам одатларича бориб, мазкур ёймачи саҳҳоблар олдидаги китобларни кўздан кечира бошладилар. Иттифоқо, китоблар орасида уч бўлими бир муқоваланган араб алифболи «Ўтган кунлар» ҳам турарди, уни дадам олиб у ёқ-бу ёғини текширдилар. Китоб бутун, лекин муқоваси анча уринган эди. Дадам сотувчи чолдан сўрадилар:

— Бу китобингиз неча пул?

— Йигирма сўм.

— Ун сўм берай?

— Йўқ, бўлмайти, ука,— чол ёқмагандай, китобни олиб жойинга қўйди ва мақтаб кетди:— бу китобни биласизми, ука, «Ўтган кунлар» дейдилар, Отабек, Қумушбиларни эшитганмисиз? Уқисангиз, йигирма эмас, қирқ сўм ҳам берайсиз. Ками йўқ. Пулингиз ёнингизда кетади...

Дадам бу мақтовлардан ўнғайсизланиб кулдилар ва чолнинг қатъийлигини сезиб бўлса керак, ортиқ савдолашмай китобни айтганига сотиб олдилар. Чунки уйда «Ўтган кунлар»дан бир нусха бўлса ҳам, у киши «яна бир нусхани эҳтиётдан олиб қўйиш керак» деб, юрардилар...

Китобни қўлтиқлаб саҳҳобликдан ўттиз-қирқ қадам йироқлашиб эдик, чамаси биронтаси танитганми, ҳалиги китобфуруш чол: «Жулқунбой ака! Жулқунбой ака!» деб ортимиздан етиб келди ва қўлини кўксига қўйиб дадамдан уэр сўрай бошлади.

— Кечирасиз, Жулқунбой ака, танимабман, одобсизлик қилибман, пулингизни олинг, сиздан олиш уят...

Дадам гўё гуноҳ қилгандай, кечирим сўровчи чолга ўнғайсизланиб кулиб турдилар, узатилган пулни қайтариб, дедилар:

— Нега пулимни қайтариб беряпсиз?

— Сиздан пул олиш уят...

— Пул олиш сизга уят бўлса,— дедилар дадам кулиб,— текинга китоб олиш менга ҳам уят... Ахир китобни сиз текки олмагандирсиз-ку? Мен рози. Мана, шу баҳонада танишиб ҳам олдик. Энди яхши китобларни сақлаб қўяверинг...

— Хўп-хўп, жоним билан, жоним билан. Тасодифни қаранг-а, ўзим сиз билан бир кўришмоқчи эдим...

— Албатта, албатта, кўп кўришамиз ҳали,— дедилар дадам ва хайрлашдилар.

Дарҳақиқат, шу тасодифдан кейин бу киши (Исахоп ота) дадам билан ошналашиб олди, нодир китоблар топса, бизга келтирадиган бўлди...

1933—1934 йилларда бўлса керак, дадам бир кун:

— «Ўтган кунлар»ни кино қилишмоқчи...— деб қолдилар.

Мен сўрадим:

— Отабек ролини ким ўйнаркин?

— Ҳали маълум эмас,— дедилар у киши ва кулиб, қўшиб қўйдилар,— артист бўлганимда эди, Отабек ролини ўзим ўйнардим...

— Нега?

— Негаки, Отабек характери менидан яхши билувчи йўқ...

Эшонгузар маҳалламизга қўшни Маъдалихон маҳалласида турувчи, ҳозир етмиш ёшларга борган, кекса журналист Нодир Назаров шундай дейди:

«Бир вақт, сизникига борганимда (бу киши бизникига бир неча бор келганини хотирлайман — Ҳ. Қ.), Абдулла акамдан «Ўтган кунлар»нинг фильм қилиниши тўғрисида сўраган эдим. Шунда у киши: «Ҳа, шундай гаплар бор, агар фильмнинг олиниши амалга ошадиган бўлса, ролларга мувофиқ кишиларни мўлжаллаб, киностудиядаги ўртоқлар билан келишиб қўйганман. Отабек ролини ўзим ўйнасам-микин, а?» деб кулган эдилар».

Бу суҳбатлардан муаллиф ўз асарини, қаҳрамонларини нақадар эъзоб-эҳтиёт этганлиги, уни пала-партиш фильмга олинишидан чўчигапчилиги кўришади.

Мансур Афзалов ҳикоя қилган эди:

— 1936 йилда мен уй қурмоқчи бўлиб, бир қўқонлик кекса устани ишга таклиф қилдим. Уста менга деди: «Юмушингизга бораман, мулла, аммо бир шарт билан: Отабек, деган китобни менга ўқиб берсангиз...» Мен рози бўлдим. Уста қизиқтабиатли киши эди. Яхши кўрган кишисини «келинг, Отабек!» деб чақирар эди.

ХАТЛАР, НАШРЛАР, ТАРЖИМАЛАР

Роман напридан кейин уйимизга турли томонлардан хатлар ёғилиб кела бошлади. Ёшлигимда келган хатларни ўқимаганман, улар сақланиб ҳам қолмаган: Аммо сўнгила-

ри сазланиб келади. Хатлар содда, самимий мулоҳаза, эътироз тарзида ёзилган. Масалан, бир хатда романи мақтаб келиб, охирида қизишиб: «Отабек номард йигит экан... Номард бўлмаса, қотил Зайнабга нега пичоқ солиб юбормади!» деб муаллифга «айб» қўйилади. Иккинчидан «Сиз ҳурматли ёзувчимиз томонидан ёзилган «Ўтган кунлар» романингизни «служба» қилиб юрган вақтимда ўқиб чиқдим ва бошқа жангчи ўртоқларимга ҳикоя қилиб бердим. Рус ўртоқларим шу романингизни ўз она тилларига таржима қилинмаганига афсусландилар» дейилади (Қодирий вафотидан кейинги хатларнинг ҳам аксарийси у кишини ҳаёт билиб, муаллифга қарата ёзилган). Яна бир хатда: «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» романларини бир неча маргалаб ўқиган бўлишимизга қарамай яна ушбу китобларга беихтиёр қўлимиз чўзилаверади», дейилади.

«Ўтган кунлар» ёзувчи Л. Бать ва В. Смирновалар тарафидан таржима қилиниб, 1958 йилда рус тилида ҳам чоп этилди ва хатлар келиши яна кўпайди. Кейинги хатлардан бирисини, гарчи ёшлик табиати севилиб турса-да, ҳиммат ҳис билан ёзилгани ва эътиборга сазовор бўлгани учун қуйида тўлиқ кўчирамиз (хат Львов шаҳар, Славацкий кўча маркази, 6/3 а уйда яшовчи Неломняше фамилияли бир китобхон қиздан келган).

«Мана қўлимда «Ўтган кунлар»нинг сўнгги саҳифаси... Уни икки кун ўқидим. Тасвирланмиш воқеанинг «иштирокчиси» бўлдим.

Абдулла Қодирий! Биласизми, китобингизнинг сеvimли қаҳрамонлари билан жудоланиш менга нақадар оғир! Воқеа ўтмишдир, шундай эса-да, у менинг юрагимда сира-сира унутилмас таассурот қолдирди ва ишонтира оламанки, бу таассурот ҳамма китобхонларда ҳам бирдайдир... Шу кунгача менга номингиз таниш эмасди. Энди «Ўтган кунлар»нинг ҳар бир сатрини, умуман асарларингизнинг ҳаммасини қайта-қайта ўқишга тайёрман.

Китобингизнинг муқаддимасида ўзингизнинг ҳали тажрибасизлигингизни айтиб узр сўрайсиз, камтарлик қиласиз... Эҳтимол, Сиз йигирманчи йилларда ўз истеъдод кучингизга ишоймай қарагандирсиз. Бироқ унинг (истеъдоднинг — ред.) ўша пайтлардаёқ кучлилигини китобингиздан сезасан, қадрлайсан, киши. Мен ёзувчига биринчи мактуб ёзишим. Бинобарин, эҳтимол, кўнглимдагини ифодалай олмасман. Лекин, Сиз ёзувчисиз, мени тушунасиз. Мен, Сиз яратган қаҳрамонларни Сиз севган каби (бунга ишончим комил. Чунки ҳар бир етук чиройли образ муаллифнинг

қахрамонга бўлган муносабатидан келиб чиқади) севиб қолдим.

Ахир, Отабекни севмаслик мумкинми! Отабек каби ажойиб йигитлар ҳозирги кунимизда ҳам кўп-кўп бўлишини истардим. Кумуш ва унинг ота-оналари-чи? Жуда яхши тасвирланган. Аммо у ерда ҳукм сурган баъзи одатлар менга жуда қизиқ, ғалати туюлди. Отабекнинг ота-онаси томонидан, иккинчи уйланишга мажбур этилиш ерларини ўқирканман, чиндан-да аччиғландим, ғазабландим. Ахир бу қандай зўрлик, адолатсизлик! Охир, бу зўрлик оқибати нима билан тугади?! Бундай ҳам бемаъни қонун-одатлар бўларкан-ку. Отабек тақдири шундай фожиа билан тугалиши жуда оғир, қайғули, аламли.

Менга ёқиб тушгани яна шулки, Сиз ўтган асрнинг 50—60 йилларини, умуман тарихий воқеаларни, Тошкентни жуда яхши тасвирлайсиз. Мен 1941 йили ўша ерда тузилганман. Бироқ уят қилсангиз-да, айтай: у ерларнинг тарихини сира билмайман.

Тарихий воқеалар, мақр, фитна, иғволар, Отабек ва Кумуш ўрталаридаги соф муҳаббат — булар ҳаммаси романинг асосий мағиз-мазмуни. Мен ана шу мазмунни, дарҳақиқат, воқе тарих, кечмиш қахрамонлар деб чин дилдан ишонгим келади.

Киши ҳамма кўрган-билган, инсон яратган нарсаларга ишонгиси, кўнгил қўйгиси келади. Бироқ шундай ҳам бўларканки, баъзан кўнгил қўйиб янглишаркансан. Бундай кезларда ҳамма нарсадан кўнгилсизланиб, умидсизланиб кетасан, киши. Албатта, ҳаёт тўғрисида менинг тушунчам ҳали оз, аммо мутолааам етарли. Шу сўнгисига суяниб, кечирасиз, ўзимни ҳар томонлама тўла тасавурли, ҳаёт муаммоларини билувчи ҳисоблайман.

Менда қайта-қайта савол тугилади: нега ҳаёт айнан китобда тасвирланган каби бўлмайди? Баъзан шундай кунлар бўладики, яшаш жуда оғир, умидсиз туюлади. Шундай чоғларда, бирдан-бир овулчоғим китоб деб биламан ва унга муккамдан кетаман... Мен шодман, бахтлиман, қахрамонлар билан қўлма-қўл бораман, улар билан бирга яшайман, севаман, қайғураман, гўё асарга қандайдир янгилик қўшгандай, уни тўлдиргандай бўламан... Ниҳоят, бу берилиб ўқиш замирида қандайдир бир ҳақиқат очилгандай бўлади-да, йўқ, дейман, бояги умидсизликларимдан қайтгандай, ҳаётга яна муҳаббат қўйгандай бўламан, эса-да, унга қувончим ҳар ҳолда тўлиқмасдай, қани энди, воқеалар китобдаги каби бирдан ўзгарса-да, ўзгача тус оلسа...

Мен энди Сизнинг ҳамма асарларингизни ўқиб боришга ҳаракат қиламан. Чунки улар менга фақат қувонч, севги бағишлайдилар. Қизиқ, энди Сиз, «Ҳозирги кунлар»ни қандай тасвирларкансиз-а? Ўйлайманки, буниси ундан ҳам маҳоратлироқ бўлса керак. Негаки, «Ўтган кунлар»дан кейин хийла вақт кечган.

Вақтингиз, етишса, жавоб қиларсиз деб умид этаман. Ушбу хатни ёзишга Сиз ва Сизнинг китобингиз мажбур қилди. Кўпдан-кўп раҳмат. Билсангиз эди, менинг севгим Отабек ҳақида яна бирон асар ёзиб беришингизни қандай истаймам...

*Сизга ҳурмат ва эҳтиром билан Люда,
20. VIII, 1961 йил»¹.*

«Ўтган кунлар» 1933 йилда Боку шаҳрида лотин алифбесиди, 1958 йилда Тошкентда қайта нашр қилинди. Шунингдек, у чет элда ҳам ўзбек тилида араб алифбесиди қайта нашр этилади. Бу қайта нашр тўғрисида китобга ноширлик қилган Жўра қори Бўтакўз². Шундай ҳикоя қилади:

«Мен асли Андижоннинг Дардох қишлоғиданман. Катта бувим диний ақидаларга жуда берилган аёл эди. 1934—1935 йиллар бўлса керак, у ҳаж қилишга отланиб, беш ёшлик мени ҳам ўзи билан ола кетган. Шу йўсин чет элларда қолиб кетиб, унда савод чиқардим, хусусий мутолаа қилдим. Ўрта Шарқ мамлакатларида яшаб, кўпинча тижорат билан шуғулландим, адабиётга қизиқиб, у ерлардаги ватандошларга ҳамиша ўз маданиятимизни тарғиб этиб юрдим. 1969 йилда Ватанга қайтдим.

Чет элларда қарийб уч миллион ўзбек бор. Мен шу ўзбеклар орасида яшаб, шу ҳақиқатни кўрдимки, улар учун у мамлакатларда ўз тилларида ўқитадиган на бирорта мактаб ва на ўзбекча китоб, газета чоп этилганини ёки радиотелевидение программасини учратдим. Битта-яримта чиқарилган журналлар эса ўзбек тилини ривожлантириш учун эмас, аксинча, тил тозалигини, туйғусини бузиш, ўзбек халқини қолюқ фикрда сақлаш учун чиқарилгандир. Улар Совет (Ўзбекистони) маданиятидан ҳам етарли баҳраманд эмаслар. Баъзи ўзбеклар ўз адабиётимизни шахсий кутубхоналарида сақласалар ҳам, бироқ уни ўзгаларга фойдаланишга беришга ишонмайдилар, тўғрироғи «тараққийписанд китоб тарқатувчи» деб айбланишдан чўчийдилар. Натижа-

¹ Хат русчадан таржима қилинди (Х.Қ.).

² Бу киши Тошкент шаҳрида истиқомат қилади (Х.Қ.).

да у ерларда ўзбек тили, адабиёти аста бузилиб, унутилиб бораётгани сезилади...

Мен шу унутилиб бораётган (албатта у ерларда) тилимизни сақлаб қолиш, шу баҳонада ўзбек совет адабиёти, маданияти билан уларни таништириш мақсадида, аввало уларга ҳамisha ўзаро ўзбекча хат ёзишни тарғиб қилдим ва ўзбекча китоблар босиб тарқатишни жазм-этдим. Қайси китобни нашр этишни ўйлаб, ўқувчиларни қизиқтириш учун, бадий жиҳатдан етук, ҳаётий, тили равон, тоза, прогрессив асар деб танилган «Ўтган кунлар» романини биринчи галда қайта нашр этиб, ватандошлар орасида тарқатишни мақсад қилиб қўйдим.

Романининг II ва III қисмларини Карачи (Покистон) шахрида ўзим ношир бўлиб, минг нусхада бостирдим. Босиш харажатларини ўз ёнимдан сарфладим. Чунки у ерлардаги баён ўзбеклар ўз тилимизда диний китоблар босишга ёрдам қилсалар ҳам, бунингдай халқ кўзини очувчи замонавий асарларни чоп этишни хоҳламас, хоҳласалар ҳам ўша ер ҳокимиятидан чўчур, ишончларини йўқотишни, алоқаларини бузишни истамас эдилар. Романи турли мамлакатларга олиб бориб, ўқишни билганларга (ҳатто пулсиз) тарқатдим, билмаганларга эса баъзан ўргатишга ҳам тўғри келди.

Романининг биринчи қисмини қайта нашр қила олмадим. Чунки уни Покистон, Эрон, Туркия кутубхоналаридан излаб топа олмадим. Хусусий кутубхонада бор битта-яримга ватандош эса ишонмаганданми ёки юқорида айтилганидек, қўрқув андиша важижданми, ҳар ҳолда вақтинча бўлса-да, биринчи қисмини бериб туришга рози бўлмади.

Бу қайта нашрнинг ҳар иккала қисми ҳам ҳажм, безатилиш ва муқоваси устидаги расмлар жиҳатидан биринчи нашрга айнан ўхшаш. Титул бетига «Ўтган кунлар», ўзбеклар турмушидан тарихий роман, Абдулла Қодирий, II (ёки) III қисм, учинчи босмаси, Бўтакўз нашриёти, Карачи, 1958 (ёки) 1961 йили, деган сўзлар ёзилган. Титул бет орқасига шу сўзларнинг инглизча таржимаси берилган¹.

Романининг турли тилларга таржимаси тўғрисида бир неча сўз: Маълумотларга кўра «Ўтган кунлар», рус, украин, литва, татар, озарбайжон, қозоқ, тожиқ, туркман, уйғур, қорақалпоқ ва немис² тилларига таржима қилинган.

¹ Бу китобдан бир нусхаси шарқшунос Абдусодиқ Ирисовда сақланади. (ХҚ.)

² «Ўтган кунлар» немис тилида «Тошкентлик ошиқ-маъшуқлар» деб таржима қилинган.

1926 йилдан бошлаб Қодирийнинг қизгин кундалик матбуотчилик фаолиятлари аста сусая боради. Бирон идора (редакция)га боғланиб ишлашдан воз кечадилар. Фақат муносабати келса, баъзан-баъзан мақолалар, фельетонлар ёзгандилар, ўқув китоблари, қишлоқ хўжалик рисолачалари таржима қиладилар, таҳрир, луғат тузиш каби ишлар билан ва асосан уй-хўжалик, деҳқончилик, боғдорчилик, қиш кезларида эса аста «Меҳробдан чаён» романини ёзиш билан шуғулланадилар.

Уч ака-уканинг рўзғори, шаҳар ҳовлилари гарчи аввалдан алоҳида бўлса ҳам боғимиз ўртада эди. 1926 йилнинг ёзида боғ ҳам бўлиниб олинди.

Қудратилла амаким бирмунча йўлни топган, ўзига дуруст, аммо Раҳимберди амаким бирор муқим ишнинг бошини тутмаган, беғам, дунёни сел олса тўпийига чиқмайдиган киши эдилар. Шунинг учун боғнинг ҳамма иморатли ва ҳосилдор ерларини у кишига ёрдам тариқасида берилди. Қудратилла амакимга ҳам текис узумзор ер тегиб, имораг қуриб чиқиб кетдилар. Бизга эса энг пойгакдан ўнқир-чўнқир, тепалик, ўнқонзор, биносиз, ҳосилсиз ерлар теғди.

Бизнинг улушимизнинг шарқида, еримизга ёпишган, уч танобдан мўлроқ паст-баланд ташландиқ ер бор эди. Бу ернинг тепалик қисми кундуз кунни ҳам юришга қўрқинчли чакалак, қайрағочзор, қуйи қисми тошлоқ, чимзор, доим сув тошиб ётадиган изза ер бўлиб, деворсиз, ихотасиз, катта кўчага қўшилиб ётар эди. Изза ернинг ўртасидан кўндаланг кетган, баландлиги бир ярим, узунлиги икки юз метрдан ортиқ келадиган тепалиқдан бир ариқ ўтиб, ерни иккига бўлар эди.

Бу жойлар Мирлар маҳалласининг вақф¹ ерлари бўлиб, ҳеч ким қарамас, фойдаланмас, унда истаган киши мол боқиб юрар эди.

1926 йили дадам ана шу ерни Мирлар маҳалласидан олти юз сўмга сотиб олиб, еримизга қўшдилар. Мирлар маҳалласининг оқсоқоллари эса қайрағочларни кесдилар ва биздан олган пулни қўшиб, ўз маҳаллаларига («Учқун» мактаби қаршисига, чойхона ёнига) катта бир клуб солиб олдилар. (Бу клуб ҳозир Чилонзор районининг 22-сонли поликлиникасига айлантирилган.)

¹ Вақф ер — авваллари бирор ер ағаси фарзандлари бўлмаса, ёки бўлса ҳам истамаса, вафотидан олдин ўз ерининг ҳаммасини ёки бир қисmini «савоб» учун маҳалланинг ёки бирон мадрасанинг фойдасига васият қилиб қолдирар эди..

Ер сотиб олингач, дадамнинг ҳамма куч, гайрат, эътиборлари, қиш кунларидан бошқа вақтларда, фақат ана шу ерларни обод қилишга қаратилади. Кесилган жуда кўп қайрағочларнинг тўнкасини қазиб, ер очиш, изза ерларни қуришти, тошини териш, чимзорни бузиш, тупроғини арвалаб, замбиллаб ташиб чуқурликларни тўлдириб текислаш, ариқни тахта тарнов орқали бир чеккадан ўтказиш, ерни маълум тартибга келтириб, теварагига девор олдириш, янги кўчатлар ўтказиб мевазорлар, узумзорлар, гулзорлар, барпо қилиш, ҳоказо...

Албатта бу ишлар бир неча йил давомида бунёд қилинди. Ҳамма ишда дадамнинг ўзлари бош, режа кўрсатар, маслаҳат берар, уста-мардикорлар билан баробар меҳнат қилар эдилар. У киши қоп-қорайиб кетган, бошларида оқ қалпоқ, устларида оқ камзул, маҳсичан кетмонни урганлари урган, тепа бузиб, замбилгалтакда тупроқ ташиганлари ташиган эди. (Мен уста — мардикорларга чой-овқат таший-вериб зерикардим.) Дадам куни билан шундай қаттиқ ишлардилар-да, кечқурун ювиниб, кийинардилар, кечлик тайёр бўлгунча аста қўлларини орқаларига қилиб, иш тепасига борардилар, куни билан қилган меҳнатларини кўздан кечириб томоша қилардилар. Гўё у киши бугун бир асар яратганлар-ку, энди ўзлари ўқиб ҳузурланаётгандай...

* * *

Дадам, 1923 йилдаги хасталикдан сўнг, докторлар маслаҳати билан бўлса керак, уч-тўрт йилгача, ҳар ёз бир бор саёҳатга (қимизхўрликка) чиқиб келишни одат қилган эдилар. Шу саёҳатлардан иккитасида мен ҳамроҳ бўлганман.

Ёдимда, биринчи гал, Қодир бобом вафот этган йили қулупнай пишиги кезида, бибим, онам — тўрттовимиз Чимкентга бордик. «Кўчқор ота» булоқ суви яқинидаги бировнинг сайхон бедазор боғида, катта-катта садақайрағочлар тағидаги супа устига оқ чодир тикиб, дам олдик. Дадам ҳар кун эрталаб корзинка кўтариб бозорга тушиб, нонуштага иссиқ нон, тухум, қаймоқ, бир-икки чиршит қимиз олиб келар, пешинлик ва кечликка эса керосинкада гўшг қайнатар, кабоб пиширар ва эртадан кечгача сув, чой ўрнига ҳам қимиз ичардик. Турар еримиздан бир оз нарироқда бутазор орасидаги мусаффо сувли кичкина булоқ кўлда дадам чўмилар эдилар.

Ёдимда, дадам бир гал мен билан бирга бориб, шу кўлда чўмила бошладилар. Мен кўл лабида томоша қилиб ўтирдим. Шу вақт бутазор орасидан тўсатдан катта бир

чучка чиқиб қолди. Мен қўрқиб «ада, бўрдоқи келяпти!» деб юбордим. Дадам кулиб, кўлдан чиқиб, уни ҳайдаб юбордилар ва шу-шу, «бўрдоқи келяпти!» деб мени масхара қиладиган бўлдилар...

Иккинчи гал ҳам Чимкентга, 1927 йилнинг эрта ёзида дадам Элбек¹, унинг рафиқаси Муборақ опа ва ўғли Улуғбек — бешов бордик, бир бева кампирнинг боғдек катта ҳовлисида қўйдик. Боғ ўртасига қатор иккита катта кат қўйиб, чодир тутиб, бирга ош-таом пишириб, шунда дам олдик.

Муборақ опа ёш, нозиктабиат аёл эди. Касалчанлигидаими, у таом ҳам тайёрламас, кир ҳам ювмас, эри билан тез-тез аччиғлашиб турар, дадам эса улар ўртасида «қозилик» қилар эдилар.

Дадам баъзан уй эгасининг жомашўйини олиб, самоварда сув иситиб, чўнқайиб ўтириб кир ювар ва ёнларига қўйиб қўйган қосадаги қимиздан дам-бадам ичиб, мени ҳам ичишга қўстар эдилар.

У ерда беш-ўн кун дам олгач, дадам иккимиз (Элбеклар, негадир тезда Тошкентга жўнаб кетишди) извош кира қилиб, Сайрам сайрига жўнадик.

Сайрамда икки-уч кун турдик, янги очилган интернатда меҳмон бўлдик ва Юсуф Сарёмийнинг² уйига бориб, дадам шоирнинг авлодлари ва маҳалла кексалари билан суҳбатлашдилар.

Чимкентдан қайтгач, дадам яна боғ ишларига уннаб кетдилар. Усталар чақириб, ўзлари қизиб берган режа бўйича янги олган пастлик еримизга катта бир шийпон қуришни бошлаб юбордилар. Едимда, шу шийпон тагига ёширт терилаётганда Юдахин фамилияли бир рус киши дадамни сўраб келди ва рус бўлишига қарамай у ҳамма устас-мўрдикорлар билан «ҳорма, бор бўл» қилиб ўзбек-тилида сўрашиб чиқди.

¹ Элбек (Машиқ Юнусов, 1899 — 1939) Тошкент яқинидаги Хумсон қишлоғида туғилди. Ҳаётини ёшлиқдан санъат-адабиётга бағишлаб совет матбуотида турли ўринларда ишлайди, СССР Езувчилар союзининг аъзоси. «Елқинлар» (шеърлар тўплами), «Қўшчи Турғун» (қисса) асарларининг ва яна кўпгина шеър, мазоаларнинг муаллифидир. У «Гўзал ёзғичлар» номли адабий тўплам (хрестоматия) ҳам тузган.

² Юсуф Сарёмий (отасининг исми Мулла Абдушукур) тахминан 1840 йилда Чимкентнинг Сайрам қишлоғида туғилиб, 1912 йили шунда вафот этади. Юсуф Сарёмий Чимкент ва Бухоро мадрасаларида ўқийди. Лирик, ҳажвий, диний (мистик) шеърлар ёзади. Сарёмийнинг шеърлари инқилобгача баёзларда нашр этилган. Вафотидан сўнг 1914 йилда шоир Тавалло томонидан «Баёзи Мавловий Юсуф Сарёмий» номи билан унинг асарлари тўпланиб, нашр қилинган.

Юдахин шарқшунос, шу йилларда биринчи ўзбекча-русча луғат тузар ва шу муносабат билан Қодирийдан баъзи бир маслаҳатлар олгани бизникига келган экан. Буни шундан яхши хотирлайманки, у сўри тагида кўрпачага оёқ узатиб ўтириб, чой ичаркан, портфелидан бир даста қоғоз чиқариб дадамга кўрсатган эди. Қоғозларда қатор қилиб араф алифбосида ўзбекча ва русча сўзлар ёзилган эди. Шунда бу рус кишининг ўзбекча сўзлай олишидан ва араб алифбосида ёза билишидан ажабланган эдим.

Юдахиннинг 15000 сўзлик бу луғати 1927 йилда босилиб чиқди. Китобда баъзи ўзбекча сўзларнинг жумлаларда қандай ишлатилишини «Ўтган кунлар» романидан ва бошқа бир неча ўзбек асарларидан мисоллар олиб кўрсатилган.

«МЕХРОБДАН ЧАЁН»

1926 йилнинг кузидан Қодирий иккинчи роман — «Меҳробдан чаён»ни ёзишга тутинадилар.

Бу асар ҳам тарихий. У баъзи тарихий шахслар, халқ, ҳаёт, давр жиҳатидан олиб қаралганда, гўё «Ўтган кунлар»нинг давомидек кўринса ҳам (масалан, «Ўтган кунлар»да Худоёрхоннинг тахтга янги ўтирган даврлари тасвирланса, «Меҳробдан чаён»да унинг охириги хонлик ҳаёти нфода этилади), бироқ мавзу, мазмун, воқеаларнинг ривожланиши жиҳатидан бутунлай фарқ қилади.

Агар иккала асарни ўқиб, фикран муқояса қилинса, шундай бир тасаввур туғилади: «Ўтган кунлар»да узоқ бир тарих аста бир текисда мақсаддан мақсадга кўчиб, мароқли тасвирлангани кўрилади. «Меҳробдан чаён»да эса ундай эмас, воқеалар мураккаб, гўё ёзувчи ўртадаги қичкина бир воқеани баён қилмоқчидек бўлган-у, лекин бу воқеа китобхонга тўлароқ тушунарли бўлсин учун атрофлича тафсилотларга киришган ва қутилмаганда бир роман ҳосил бўлиб қолгани каби...

Мен Қодирий асарларини қайта-қайта ўқирканман, китобдаги воқеаларнинг чиндан-да бўлган — бўлмаганлиги тўғрисида у кишига турли-турли саволлар бераверар эдим. Бироқ у киши кулиб, «бу масалаларни кейинроқ адабиёт домланг тушунтириб беради...» деб қўя қолар эдилар. Бундай пайтларда ойим менга ора кирар, дадамнинг менсимангандек бу хил жавобидан аччиғланар эдилар:

— Китобни сиз ёзинг-да, маъносини домласи айтиб берсинми? Ўзингиз тушунтирсаингиз бўлмайдими?

Дадам кулардилар, эринибгина жавоб қилардилар. Аммо у кишининг бундай муомаласи ёш бола кезларимда эди. Кейин-кейин тушунчам кенгайиб, чуқурлашиб борган сайин мен билан жиддий суҳбатлашадиган бўлдилар. Бир кун дадамдан сўрадим:

— Сизга «Меҳробдан чаён»даги воқеаларни, дарҳақиқат, романинг хотимасида ёзганингиздек, Қодир бобом айтиб берганмилар?

Албатта бу саводим содда. Аммо у вақтда мен учун жиддий ҳисобланар эди.

— Фарғона водийсини чор аскарлари Тошкентдан ўн йилча кейин истило қилган...— деб гап бошладилар дадам.— Фарғонанинг бу сўнгги ўн йил мустақиллик даври Фарғона халқи учун энг оғир, қора кунлар бўлган. Хон авлодлари ва бузғунчи беклар тахт-мерос, мансаб таллашиб, ўзаро шу қадар тез-тез урушганлар, қон тўққанларки, баъзан ҳафта-ой сайин тахт ўзгариши бўлиб турган. Бу ой хоннинг бир ўғли ёки авлоди ўз ёнига одам тўплаб, уруш қилиб, бир-бирларини чолиб ўлдириб, тахтга минса, келаси ойда иккинчиси шундай бош кўтарган... Улар кошқи тахтга миниб тинчисалар. Олдинги хоннинг насл-насабини, яқинларини, сарой ходимларини, ҳатто бешикдаги болаларини қиличдан ўтказганлар... Бу ўзаро уруш, талашлар шу қадар авж олганки, оқибатда бу ёқдан чор аскарлари Фарғона шаҳарларига бирин-кетин бостириб кириб борадилар, бироқ бу билан хонларнинг ишлари йўқ. Улар ўзаро урушиб, бир-бирларини қириш, бир кун бўлса-да, юртга хонлик қилиш билан овора... Билмадим, агар чор аскарлари келиб уларни тинчитмаганда жоҳил хон-беклар бир-бирларининг ётларини ермиди... Шундай безовта ҳаётдан тўйиб, жон сақлаш, тинчроқ яшаш мақсадида, руслардан сиёсий бошпана сўраб, Тошкентга қочиб келганлар кўп бўлган. Улар бунда ижарага уй олиб, ёки жой харид қилиб яшаганлар. Дадам (Қодир бобом — Ҳ. Қ.) улар билан улфатлашиб, Қўқон можароларини, Анвар қабилар ҳикоясини кўплаб эшитган...

Дадам ана шундай умумий бир тарзда жавоб айтиб, Қодир бободан хусусан романга доир қандай воқеалар тинглаганини сўзламаган, эҳтимол сўзлашни хоҳламаган эдилар. Аммо кейинчалик романга тааллуқли шундай бир тарихни эшитганим бор.

Қудратилла амаким ҳам тарих ва адабиётга қизиқувчи киши бўлганлар. (1956 йилда вафот этдилар.) У киши бобомдан шу лавҳани эшитганларини кейинчалик менга айтиб берган эдилар:

Худоёрхон ҳарам ҳовлисига мисдан катта бир ҳовуз ясамоқчи бўлади. Қўшбош исмли (лақаб бўлса керак) кекса бир мисгар устани чақириб, унга мис ҳовуз ясашни буюради. Мисгар буйруқни бир шарт билан қабул қилади: «Қариб қолдим, бу оғир ишни ёлғиз бажара олмайман, бир ўғлим бор, ўзи менда зўр уста, унга ҳам ҳарамга кириб, мен билан бирга ишлашга рухсат этсангиз», дейди. Худоёрхон рухсат беради, ота-бола бир неча кун ҳарамга кириб иш-

лаб, мис ҳовузни битказадилар. Гап шундаки, бу фурсат неча Кўнбон мисгарнинг ўгли ҳарам канизакларидаи бири билан севишиб, алоқа боғлайди. Тил биркитириб, бир кун пайт тошиб, улар Тошкентга қочиб келадилар ва Эски жўва маҳалласида истиқомат қилиб, уйли-жойли, бола-чақали бўладилар. Чор аскарлари Қўқонни олгач, ўз шаҳарларига кўчиб кетадилар...

— У хўп чаққон йигит эди-да, хоннинг канизини олиб қочибди-я, оббо баччағар-эй, хоҳ-хоҳ,— дер эканлар Қодир бобом.

Қудратилла амаким бобомдан эшитган бу ҳикояни Қодирий эшитмаган бўлишлари мумкинми? Мулоҳаза этиб, шу сингари кичик-кичик лавҳалар ёзувчининг иккинчи тарихий романи яратишга туртки бўлмадимикин, дейман. Аммо қайбир вақт Қодирий: «Ўтган кунлар»га материал тўплаганимда, баъзан қўлимга қизиқ тарихий материаллар тушса ҳам давр ва ё бошқа жиҳатдан унинг «Ўтган кунлар»га тўғри келмаслигини сезардим. Шундай бўлса-да, уларни алоҳида йиғиб борардим. Шу йўсин Худоёр ҳаётига доир анчагина маълумотлар тўпланиб, «Ўтган кунлар»ни битирган чоғларимда ўрнини «Меҳробдан чаён» ташвиши эгаллаган эди», деган сўзларини ҳам эшитганим бор.

Юқоридаги мулоҳаза-фикрлар муаллифнинг навбатдаги романини ёзишга мойилланганига оид гаплардир. 1926 йили Қодирий «Меҳробдан чаён»ни ёзишга жазм қилгач, гарчи «Ўтган кунлар муносабати билан аввал бир неча марта борган бўлсалар ҳам Қўқонга яна махсус сафарлар қилдилар. Бу сафарлар романинг яратилишида катта хизмат қилгани ва муаллиф ҳақида бирмунча тасаввур бергани важидан муфассалроқ тўхталиб ўтамиз.

«1925—1926 йиллар бўлса керак, ҳар ҳолда ҳали Тошкентга келмаган чоғларим эди,— деб ҳикоя қилади ёзувчи Абдулла Қаҳҳор, Қодирийнинг Қўқонга борганини хотирлаб,— шаҳар зиёлилари орасида «Жулқунбой келибди», деган гап тарқалди. Мен ўша чоққача Қодирийни асарлари орқали танир эдим. Айниқса «Ўтган кунлар» романи шу вақтларда Фарғонада донг чиқарган, уни қўлма-қўл ўқилар эди. Кўпчиликнинг «бизнинг уйга кўнинг» тақлифини рад этиб, у киши «менга мана шу Жомеъ масжидининг бир ҳужрасига жой қилиб бера қолинглар», деб илтимос қилдилар.

Жомеъ бу вақтларда бузилиб, хароб ҳолга келган эди. Бир неча чол усталар бир ҳужрани тузатиб, жой қилиб беришди. Шуниси ажабки, ҳалиги чол усталар саводсиз, Қодирийнинг асарларини ўқимаган кишилар. Шундай бўлса

ҳам улар Қодирийни танийдилар, эҳтиром қиладилар. Улар «Ўтган кунлар»ни бировларга ўқитиб тинглаган, билган, Қодирийни таниганлар...

Қодирий ҳужрада бир неча кун турди. Шунда мен у кишини икки-уч бор кўрдим, кузатдим. Ёдимда, бир марта кўрганымда у киши хон ўрдасини кўздан кечирарди, эшик тепасига, пештоқларга ҳал билан битилган ёзувларни ўқиб, дафтарга кўчириб олар эди. У вақтларда мен Қодирийнинг бу ташрифдан мақсадини билмаган эдим. Кейин билдимки, ўша ташриф «Меҳробдан чаён»га материал тўплаш учун экан.

Бу кичик хотирадан муддаом, Қодирийни Фарғонада нақадар ҳурмат қилишларини, севишларини айтишдир...»

Қодирий аввал Қўқонга борганларида шаҳар билан юзгагина тайишган бўлсалар (чунки «Ўтган кунлар» учун Қўқонни синчиклаб кўришнинг ҳожати йўқ эди), бу гал уни батафсил ўрганадилар, турли табақа кишилар билан учрашадилар, суҳбатлашадилар, асарни бойитадиган, ишонарли қиладиган қимматли материаллар топадилар. Масалан, Худойёрхоннинг ҳарами ҳаёти ҳақидаги маълумотларга тўхтаб ўтайлик.

«Ҳарам тўғрисидаги маълумотларимизнинг аксариси бу кунда ҳам ҳаёт бўлган шу Розия ойимдан (Худойёрхоннинг севиқли хотинларидан бири — Ҳ. Қ.) олинди. Ҳозир тўқсон ёшларга етган бу кампир ўзининг кучли хотираси билан бизга қимматли маълумотлар берди. Ҳануз сақланиб келган баъзи хусусиятлари билан бизни таажжубга солди. Муҳтарам Розия ойимга ва икки орада воситачи бўлиб, устимга миннат қўйган қўқонлик дўстим Восит Қодирийга ташаккур ва раҳматлар айтишга бурчлиман», деб ёзадилар Қодирий романда.

Агар шу юқоридаги пзоҳ асосида текширув ўтказиб, мулоҳаза юргизилса, муаллифнинг қандай синчковлик билан материал излагани, машаққатлар чеккани тўғрисида бир-мунча тасаввур ҳосил бўлади.

Мен мавриди келмаганданми, баҳарҳол, отамдан «Меҳробдан чаён»га материал излаш-йиғиш бораларида ортиқча хотира эшитмаганман. Фақат, қай бир вақт: «Розия ойимни излаб, Қўқон четидаги бир қишлоққа бордим. У тўқсон ёшларда, лекин ҳали тетик, гап-сўзлари, муомалалари ҳамон эскича, хоним ойимлар каби юқоридан... Розия ойимнинг сигири бор экан, совқотмасин, деб устига махсус тўқим тикиб ёпиб қўйибди», деб кулганлари ёдимда.

Қодирий ҳақида хотира ёзишни ният қилиб юраркан-

ман, Қодирий мероси билан қизиқиб шуғулланиб юрувчи, шайхоним, дўстим Шерали Турдиев яқинда менга: «Тошкентда, Чўпонота маҳалла, Богобод кўча, 93- уйда Розия ойимнинг Кимёхон Ҳайдарова номли қизи яшар эмиш, дедангизнинг Розия ойим олдига борганлари, суҳбатлашганлари тўғрисида анча маълумот билар эмиш, хабар тўғри бўлса, у аёл билан сўзлашиб кўринг, балки яхши маълумотлар оларсиз» деб қолди.

Бир кун (1966 йил) Ш. Турдиев билан мазкур Чўпонота маззасига чиқиб бордик. Кимёхон ойини топиб, у билан узоқ суҳбатлашиб ўтирдик. Кимёхон ойининг сўзлари ишончли ҳақиқат чиқиб, бирмунча қимматли маълумотлар олдик.

Маълумки, Қодирий «Меҳробдан чаён»да Розия ойим тўғрисида: «...Розия ойим, гарчи ўтган йиллардагина хонга никоҳланган бўлса ҳам ўзининг хаёлий хусни билан «Сайид»нинг илтифотини жалб этиб, ҳарамда биринчи мавқега мишган хонимдир. Хизматга тўрт каниз ва икки қул ҳади қилинган бу ойим асли қашқарлик бўлган Охунжонбой деганининг қизидир. Розия ойим қизлик чоғида Қўқон бойларидан Жонбобо отли бир кишига тегиб, бир бола туққандан кейин эри ўлади. Бундан сўнг қўқонлик Миён Фазл Ваҳҳоб ҳазратга эрга чиқади. Гулшанбонуга ўхшаш хуфялар «Сайид»нинг қулогига етқирган бўлсалар керак, бир кун хон тўсатдан арава юбориб, Розия хонимни «меҳмонга» чақиради.

Хоннинг ҳукмига қарши Миён Фазл Ваҳҳоб нима ҳам қила олсин! Розия хоним хон ҳарамидида бир кеча қўниб, эртаси уйга қайтади. У уйга қайтиб келганда, Миён Фазл Ваҳҳоб Розия хонимнинг қўлига талоқ хати топшириб, етти арава мол билан ўрдага жўнатади... Миён Фазл Ваҳҳоб бу ишни қўрққанидан қилганми ёки хонга аччиқ тариқасидами, ҳар ҳолда буниси ҳатто Розия ойимнинг ўзига ҳам қоронғидир», деб ёзадилар.

1875 йилларда руслар келиб, Қўқон хонлиги тугатилгач, Худоёрхон Петербургга кетади ва ундан ҳажга ўтиб, ўша ёқда вафот этади. Қўқонда қолган Розия ойим эса, кейинроқ собиқ сарой аъёнларидан бири бўлган Ҳайдар саркор деган кишига (тўртинчи марта никоҳланиши) эрга тегади. Ҳайдар саркорнинг аввалги хотинидан ёш бир қизча қолган бўлиб, уни Розия ойим тарбиялайди. Ўша қизча ана шу биз тапишган Кимёхон экан. Яъни Кимёхонга Розия ойим ўғай она ҳисобланади.

Кимёхон ойи саксон ёшларда бўлса ҳам хотираси кучли. Ойининг бир ўғил, бир қизи бўлиб, ўғли Тошкентда чег

тиллар институтида ўқитувчилик қилар, шу сабабли у Қўқондан Тошкентга кўчиб келган экан...

— Мен,— деб ҳикоя қилади Кимёхон ойи,— ўз онамни эслай олмайман. Розия ойбам қўлларида тарбияландим, турмушга чиқдим. Икки фарзанд кўргач, ёшгина тул қолиб, бошқа эр қилмадим. Умримни шу икки болаю Розия ойбам билан ўтказдим... Ойбамнинг яқин ҳеш ақраболари кам, борлари ҳам ўла-ўла сўнги чоқларда мендан бошқа яқин кимсалари қолмаган эди. У киши 96 ёшда ўз қўлимда вафот этдилар...

Кимёхон ойи Қодирийнинг Розия ойим билан бўлган уч-рашувларини эслаб, шундай ҳикоя қилади:

— Ойбам ўлмасларидан уч-тўрт йил бурун эди шекилли, қорадан келган, қора бахмал дўши кийган бир киши (кейин билсам Жулқунбой) Галабоққол маҳалласидаги уйимизга бир неча бор (ёлғизми, ҳамроҳ биланми ёдимда йўқ) бордилар¹, ойбам билан суҳбатлашиб қайтдилар. Хотиримда, бир гал у киши ойбам билан сўзлашгани эшигимизга келдилар, ойбам бўлса Ингичкадаги боғимизда эдилар, мен у кишини қизим Саъдихон билан Ингичкага йўлладим... Жулқунбой биринчи гал келганларида саломалиқдан сўнг баланд овоз билан сўз бошлаганлари эсимда (чунки ойбамнинг қулоқлари бир эз оғирлашиб қолган эди). «Ойи, мен сизни Тошкентда кўп қидирдим. Кейин дарагингизни билиб бу ёққа келдим»² дедилар у киши. «Хуш келибсиз, болам. Ким бўласиз, қандай юмушда келдингиз?» дедилар ойбам. «Мени Охунбобоев юбордилар... Қасбим китоб битиш. Худоёрхон тўғрисида бир китоб битсам деган ниятим бор. Хон тўғрисида сиз билан нича суҳбатлашсам, баъзи нарсаларни сўраб билсам, деган тилакда зиёратингизга келдим», дедилар Жулқунбой, кейин: «Агар китоб ўринласа сизга ҳам нафи бўлар», деб қўшиб қўйдилар.

Кимёхон ойининг сўзлари ишонарли кўринса-да, юкоридаги икки жумла бизни бир оз шубҳага солди: бири «Мени Охунбобоев юбордилар...» ва иккинчиси, «Сизга ҳам нафи бўлар» жумлалари... Аммо Қодирий баъзи аҳтимол ва му-

¹ Қодирий Розия ойим олдига Босит Қодирий ҳамроҳлигида борганлари аниқ.

² Кимёхон ойининг айтишича, Худоёрхоннинг Мадаминбек, Фансуруллобек (Оғача ойимнинг ўғли), Илмиянбек деган ўғиллари ва Мирсаидхон исмли невараси руслар даврида Тошкентда яшаганлар. Розия ойим эса буларникига тез-тез келиб турган. Шу сабабли Қодирий Розия ойимни ёки мазкур ўғилларни Тошкентдан излаган бўлсалар аҳтимол.

лоҳдалар юзасидан бу сўзларни айтган бўлишлари мумкин.

Розия ойим, ҳар нима бўлганда ҳам кимсан — Худоёрхоннинг хотини, баланддимоғ аёл. Агар «Мени Охунбобоев юбордилар» жумласини қўшиб қўйилмаса (Охунбобоевнинг ўша вақтлардаёқ ўзбек элита таниқли арбоб эканлиги маълум), Розия ойим Қодирийни назари илмай, сўзлашмай қўйилиши ҳам эҳтимол. Иккинчи жумла ҳам албатта бекор сўзланмаган. Орага бирон манфаат солиб қўйилса, Розия ойим қизиқиб, кўпроқ, кенгроқ маълумот — тафсилотлар бериши мумкин эди. Дарҳақиқат, Розия ойимнинг қимматли маълумотлар бергани китобхонларга маълум. Кимёхон оғи тафсилотда давом этиб, деди:

— Ойбамлар, Жулқунбой ёзмоқчи бўлган китобни кутдилар. Бироқ афсуки, китобни кўролмамай йигирма тўққизинчи йил эди шекилли, вафот этдилар. Ойбамга йигирма ушатар кун кимдир «Меҳробдан чаён»ни келтириб, хотинларга кўрсатди, ундан ойбамга тааллуқли ерларини ўқиб тинглашди...

Кимёхон оғи Розия ойим билан 30—40 йиллаб бирга яшаган, кўп тарихларни ундан эшитган, билган, биргалашиб юриб кўрган. Кимёхон оғи давом этиб деди:

— Ойбам Хонбувамга¹ чиққанларида 24—25 ёшларда, жуда гўзал, дилбар, таманно ва шаддод эканлар. Улар (Ойбам) Ўрмонбек (Худоёрхоннинг валиаҳд ўғли) ва канизлар билан бахмал сириб парда тутилган махсус шоҳона араваларда боғ-дала сайлларига чиқар, Урганч боғидаги кемали ҳовузда чўмилар, от миниб чопар, ов қилар эканлар. Ойбамни, йиқилмасин деб, бир-икки жўра атлас билан отга боғлаб-танғиб қўйишар экан. Шу сабабли Хонбувам ойбамни севиб «Қиморвоз» деб атар эканлар...

Розия хонимнинг иккинчи эри Миён Фазл Ваҳҳоб Худоёрнинг пирини экан. Вақтики, Худоёр маълум йўллар билан Розияни ундан тортиб олгач, Миён Фазл Ваҳҳоб тарки дунё қилиб (чамаси Розияни жуда севган), Қўқондан чиқиб кетади. Ўш тоғига бориб, Жаннат ариқ яқинидан ўзига гор қазиб, шунда яшай бошлайди. овқат ҳам емайди ва орадан бир неча кун ўтгач, Миён Фазл Ваҳҳоб маҳрами Абдулбоқига дейди:

— Абдулбоқи, оғзимни бир ҳидлаб кўринг-чи, қандайдир ҳид келади?

Абдулбоқи ҳидлаб кўради:

— Тақсир, оғзингиздан кабоб ҳиди келяпти...

¹ Худоёрни шундай аташар экан.

Миён Фазл Ваҳҳоб горда яшашининг қирқинчи кунларида вафот этади ва шу горга дафн этилади.

Кимёхон оғи бу лавҳани сўзлаб:

— Ёш қиз пайтларимда ойбам билан йўлимиз тушиб, Ушдаги ўша горга бир-икки бор кириб ўтган, Миён Фазл Ваҳҳобнинг қабрини ойбам зиёрат қилиб қайтган эдилар, — дейди.

Маълумки, ўзаро тахт талаш урушларнинг сўнги йилида Абдурахмон офтобачи (Мусулмонқулнинг ўғли) бошлиқ Қипчоқ беклари ғолиб келади, Худоёрхон тахтни ташлаб, саксон арава хазина-дафиналар билан руслар томонига — Хўжадга қочиб ўтади. Юзлаб ҳарам ходимлари, хонимлари эса турли жойларга яширинадилар. Қипчоқ беклари шаҳарда хунрезлик қиладилар, ҳарам хонимларини қидирадилар...

Шундай саросима, бошбоштоқлик чоқда Миролимбек деган киши ўз уйидаги ертўлада Розия оғимни тўрт ой яшириб сақлайди. Бебоп беклар эса уни излайдилар. «Розияни топиб бер» деб, Розиянинг отаси ва Ҳайдар саркордининг тоғаси бўлмиш Охунжойбойни қаттиқ азоблайдилар, бошидан қайноқ сув қуядилар...

Кимёхон оғи сўз охирида:

— Дадам билан ойбамни никоҳ қоғозлари менда хитойи кўра ичида сақланиб келарди. У қоғоз уруш йилларида болалар қўлига тушиб ўчоқда ёқилиб кетди, — дейди ва тааж-жубланиб кулади. — Ҳайронман, бу хотиралар ёдимда қандай сақланиб қолган...¹

ОБРАЗЛАР ҚАЁҚДАН ОЛИНДИ?

Юқоридаги маълумотлар асарнинг бир томонига, яъни тарихийлигига тааллуқли гаплардир. Аммо асарнинг иккинчи энг масъулиятли томони бор: Воқеалар, конфликтлар, қаҳрамонлар, типлар, характерлар яратиш ва уларни асарнинг умумий руҳига, йўналишига усталик билан сингдириб бориш... Бу жиҳатлар, албатта, жуда мураккаб, ёзувчининг маҳоратига, истеъдодига, ҳассослигига боғлиқ нарсалардир. Шундай бўлса-да, кўнглига бир фикр келади: Солиҳ Маҳдум ва Раънолар-ку, ҳаётда айнан бўлмаса-да, тез-тез учрайди, аммо Анвар ва Мулла Абдурахмон сингари мураккаб, бир-бирига зид образлар қаёқдан олинди экан? Бу — автор фантазиясимикан, ёки булар ҳам турмушда кўрилган аччиқ-чучук кечинмалармикан?..

¹ Кимёхон оғи 1968 йилда вафот этди (Ҳ. Қ.).

Мен бу образ — қахрамонлар тўғрисида Қодирийдан бироқ фикр, изоҳ эшитмаганман. Лекин қисман бўлса ҳам мулла Абдурахмон ҳаётига, образига ўхшаб кетувчи шундай позик бир тарихни ғира-шира хотирлайман.

Жосият бибим баъзан меҳмондорчиликларда «фалончининг онаси»лиги билан фахрланиб мақтанар эдилар:

— Абдулла, «Меҳроби чиён»да Тўлаганини хўп сирини очган... Бухорои шарифга бориб ўқигани борми, баччалик қилгани борми, имомлик қилгани, хутба ўқигани борми, ҳаммасини китобга битиб, шарманда қилган...

Бибимнинг томдан тараша тушгандек бу сўзлари, мулла Тўлаганини ёмонлашлари, албатта, бежиз эмас, гап тағида нозик сир ётади.

Шаҳодат хола деган бир боғ қўшнимиз бўлар, ўзи Жосият бибимга тенгдош, қалин ўртоқ эди. Ана шу Шаҳодат холанинг Тўлаган отли бир укаси бўлиб, у Қодирий билан ёнликда жуда дўст экан. Тўлаган ёз кунлари Шаҳодат онасиникида бўлар, Қодирий билан боғларда ўйнар, суҳбатлашар, китобхонлик қилар экан. Тўлаган эски мактабни тугатгач, Бухорога мадраса ўқишига кетади. Қодирий эса саксон беш-тўқсон ёшлардаги камбағал отага қарам бўлгани вадан, ўқишга бора олмайди. Тўлаган Бухорода ўн йиллаб қолиб ўқийди. Унинг қандай ўқиётгани, ношойиста ишлари узун қулоқ орқали Тошкентга эшитилиб туради. Ниҳоят, инқилоб йилларида у ўқишни хатм этиб, «мулла Тўлаган» бўлиб Тошкентга қайтади ва қайсидир маҳаллада имомлик қилиб, қавмларга намоз, хутба ўқиб, амри-маъруф қила бошлайди.

Мулла Тўлаган Бухородан қайтганда, уни Қодирий қандай қаршилаганлари, албатта, қоронғи. Лекин мулла Тўлаганининг бизникига дўстлар қатори бирон марта ҳам ташриф қилмаганидан, Қодирийнинг уни сира тилга олмаганларидан, икки дўстининг ўн йилдан сўнгги учрашувлари илиқ бўлмаганлигини фараз қилиш мумкин ва шундай бўлиши ҳам табиий эди.

Мулла Тўлаган Бухородан дин ҳомийси бўлиб қайтади, имомлик қилиб, халқни диндорликка даъват этади. Қодирий эса бу муддат ичида қайвоқ матбуотчи бўлиб етишади; ёзган мақола, ҳажвия, ҳикояларида дин ҳомийларини аёвсиз фош этади, танқид қилади ва кун сайин ном чиқаради. Табиий, бундан мулла Тўлагаанининг нафси олиниб, гайричилиги кела бошламаганмикин?..

Жосият бибимнинг шу сўзларини хотирлайман:

— Мулла Тўлаган Абдуллани динсиз, ўрис деб гап тарқатди. Мана, охир ўзи ким бўлди?

Бибимнинг бу сўзларидан мулла Тўлаган бир маҳаллар Қодирийга қарши иғво ҳам қўзғатгандек кўринади... Шу йўсин икки дўст ораларидаги иноқлик аста-секин совуқликка, бора-бора сабабини англаш қийин бўлган ҳасад-рақобатга айланади. Мадраса кўрмаган бир кимса кун сайин матбуотда донг чиқариб обрў қозонсин-да, ўн йиллаб мадрасада ўқиб келган шундай катта мулла маҳаллада имом бўлиб юрсин!..

Чамаси, ниҳоят, мулла Тўлаган имоматлик билан бир ерга боролмаслигини тушунади. Қутилмаганда унда бир ўзгариш рўй беради. У тўсатдан имомликни йиғиштириб, салла-чопонни қўяди; динни инкор этиб, қандай йўллар биландир сал вақтдаёқ мавқе орттириб, турли хизматларда ишлай бошлайди...

Ким билсин, мулла Тўлаган эҳтимол, бу ўзгаришни онгли равишда қилгандир... Аммо ўн йиллаб мадрасада ўқиган, имомлик қилган бир шахсдаги ўзгаришни, чамаси Қодирий ва Қодирий кабилар фақат мансаб-манфаатпарастлик деб биладилар, ундан куладилар. Шунгами ё бошқагами шама қилиб, Қодирий 1923 йили «Муштум» журнаlining 17- сонида Калвак Маҳзум тилидан шундай замзама ишлатиб ўтадилар:

«Гузарим¹ исполковшининг² ёнидан тушган эрди, шу чоқ гажерной³ от қўшияган резинка арава келиб бўсағада тўхтади. Аравадан иккита арманинамо, пирсиён башара йиғитлар тушиб эрдилар, фақир улуғларимиздан бўлмагай деб тавозе қилдим. Бировининг кўзи огриган бўлса керак, ойнак тополмай қалпоғини бурнининг устига кийибдир. Бу ким, деб сўрагон эрдим, «садиришини»⁴ дедилар. Аммо иккинчисини бирипчи кўришдаёқ тавиб олдим. Агар янглишмасам, бу киши мен билан бир жанозада учрашган ва ўзи аллақайси маҳалланинг имоми эди, яъни фақир билан ҳамкасб одам. Эшитишимга қараганда илми ҳам фақирнинг илмига ета-кўпа бўлса керак. Бечоранинг толеи ёрлиқ қилиб, имомати устига исполковнига қойимақом ҳам бўлибдир...

Ҳар кимарсада толе бўлсин — ҳеч кимарса фақирдек биргина имоматдан ҳам қувланиб, кўча-кўйларда бесару сомон бўлмасун!..

Эс-эс хотирлайман. Етти-саккиз ёшли чоқларим эди шекилли, бор кўчамизда кечки пайт болалар билан тупроқ

¹ Гузарим — йўлим.

² Исполковшининг — «исполкомнинг» демоқчи.

³ Гажерной — казёний сўзининг бузилган шакли.

⁴ Садиришини — раис лавозимидаги деган маънода.

йиғиб, хоммопиш ўйнар эдим. Бир қўш отли извош хоммопишимизни босиб ўтиб, Шаҳодат холалар эшигида тўхтади. Ундан оврупоча кийинган, телпақдек соч қўйиб, кўзойнак таққан биров паранжисиз аёл билан тушиб, ичкарига кириб кетди.

У вақтларда бизнинг боғ кўчаларга извош кириши, фасон кийинган кишиларнинг, паранжи ташлаган аёлларнинг келиши воқеа эди. Ҳамма қўшнилар «Шаҳодат холаникига ким келибди?» деб анг-танг бўлишди. Биз хоммопишни қўйиб, извошга овора бўлиб кетдик ва шу ташриф куними ў эртасигами, баҳарҳол, бибим таом чоғи хафаланиб Қодирийга дедилар:

— Шаҳодатникига чиқсам, мулла Тўлаган келган экан, танимади, саломимга алик ҳам олмади, одам ҳам мундоғ кеккаяркан-у, мартаба тегса... Боғимнинг сархил мевасини еган эди...

Дадам бибимга ҳазиломуз кулдилар:

— Танимаган бўлса аҳтимол, қариб қолдингиз, ойи...

Бу лавҳани хотирлаб шундай фикрга бораман: орадаги вазиятдан хабарсиз бибим чамаси оққўнгиллик билан Шаҳодат холаникига чиқиб, кўз ўнгида ўсган мулла Тўлаган билан сўрашмоқчи бўлган, мулла Тўлаган эса бибимга ҳалигидек кўрслик қилиб, чамаси унинг дилини ёмон оғритган ва бу билан бибимга ўзини ёмон кўрсатиб қўйган. Бибимнинг юқоридаги каби уни баралла ёмонлаши ҳам шундан сўнг бошланган кўринади... Иккинчи ёқдан бу беодобона, очиқдан-очиқ қилинган кўрслик, қўполлик ҳам Қодирийга балки таъсир этмаганмикан?.. Бу айтмишларим мепинггина билган-сезганларим...

Албатта бу мулла Абдурахмон тимсолияга тааллуқли бир мулоҳаза, Қодирий бу ҳақда менга ҳеч нима айтмаганлар, бибимга сўзлаган бўлишлари ҳам гумон. Лекин бу тўғриларда аҳтимол у киши дўсти Акбархўжа амакига бирон нарса дегандирлар. Мен Акбархўжа амакидан сўнгги вақтларда мазкур тимсолнинг ўхшашлиги тўғрисида бир неча бор эшитганман. Бибим ҳам буни бошда шу кишидан англаган кўринади. Чунки улар улар она-бола тутинишган эди...

Филология фаълари доктори Эргаш Рустамов «XV аср ўзбек адабиётининг бошқа шарқий адабиётлар билан қиёсий ўрганишнинг баъзи масалалари» деган докторлик диссертацияси юзасидан ёзган авторефератида шундай бир маълумотни келтириб, мулоҳазасини айтиб ўтади:

Алишер Навоий билан ҳамаср бўлган машҳур Озарбайжон шоири Сайид Имомиддин Насимий ўз замонасидаги

мутаассиб руҳонийларга қарата махфий, қақшатғич бир ҳажвий шеър ёзади. Давлат идора ишларини ўз қўлларида тутган руҳонийлар бу шеърнинг муаллифини била олмай қаҳрланиб-газабланиб юрадилар.

Кунларнинг бирида руҳонийлар Насимийнинг мазкур шеърини ёш бир йигит хуш оҳангда ўқиб турганини сезиб қоладилар ва «шеърни сён ёзгансан», деб уни тутадилар, ўлимга ҳукм этадилар... Мазкур йигит эса Насимийнинг яқин дўсти, шеърни Насимийдан ёзиб олган бўлади. У ўз дўстига хиёнат қилишни хоҳламай, ўлимга мардона бош ёғади... Бироқ бу хабарни эшитган Насимий ўз шеъри учун дўстининг ҳалок бўлишини истамайди, қози маҳкамасига бориб: «Мазкур шеърни мен ёзганман», деб иқрор бўлади, дўстини ўлимдан озод этади.

Халаб руҳонийлари Насимийнинг терисини шилиб ўлдиришга фатво беришади ва дарҳақиқат, 1417 йили шоир Сайид Имомиддин Насимий териси товонидан бошигача шилиниб, ваҳшийларча ўлдирилади.

Эргаш Рустамов дейди:

«Меҳробдан чаён»да Худоёр томонидан Султонали мирзонинг Анвар гуноҳи учун ўлдирилмоқчи бўлиши, бунга қарши ўз дўстини қутқазмоқ учун Анварнинг хонга бориб таслим бўлиши воқеалари шу шоир Насимий фожиасини эслатади... Эҳтимол, бу ўхшашлик тасодифийдир. Эҳтимол, Қодирий Насимий фожиасини тарихдан билгандир, ундан илҳомлангандир».

Шуни ҳам унутмаслик керакки, роман ёзилган вақтда бизда хотин-қизлар озодлиги учун кураш, паранжи ташлаш компанияси қизгин борар эди. Раъно образи (ҳатто умуман асар)нинг яратилишида ана шу компания қисман бўлса-да, муаллифга ўз таъсирига кўрсатмаганмикин? Бу мулоҳазамизни рус олими Л. Климовичнинг ушбу сўзлари айниқса кучлагандек бўлади:

«Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романини ёзган вақтда Ўзбекистон ва Тожикистонда паранжи-чачвонни ташлаш, хотин-қизларни иккери асоратидан қутқариш, уларни иккимойи ҳаётга қайтариш учун кенг миқёсда компания кетаётган эди. Бу компания вақтида... Юз мингга яқин ўзбек ва тожик хотин-қизлар тириклар кафани бўлган бу хунук, диний либосни ўтга ташлаб ёндирган эдилар. Абдулла Қодирий Шарқ хотин-қизларининг озодлик ҳаракатида хайрихоҳ бўлмай қололмас эди ва унинг томонидан яратилган Раъно образи ўша озмижаноб мақсадга хизмат қилар эди... Раънонинг жасорати, хонга қарши исёни, ҳатто маънос қолган Анварни йўлга солиши — ўз замонаси учун».

гина эмас, балки бизнинг ҳозирги асримиз учун ҳам лойиқ таҳсин ва Раъно ёшидаги қизларимизга ибратдир»¹.

ТУШ

Қодирий Худоёр салтанатини, даврини тасвирлашга киришарканлар, фақат юқоридаги каби айрим воқеа, оғзаки хабарлар билангина чекланиб қолмайдилар. «Ўтган кунлар»даги каби бу роман учун ҳам ўша даврга оид турли тарихий адабиётларни синчиклаб ўқиб ўрганадилар. (Албатта бу фикрлар ёзувчининг ўз сўзидан олиб айтилаётир, бу тўғрида қуйида сўз бўлур) ва йиғилган маълумотларни фикран умумлаштириб, уни маълум бир тартибга ҳам солиб чиқадилар, гўё романнинг умумий шакл-мазмуни ҳам тайёрдай бўлади. Аммо у кишини бир нарса анча вақт ўйлатади, излатади, қийнайди.

— «Меҳробдан чаён»ни ёзишга тайёрландим. Ҳамма нарса тахт: романнинг шакли, қаҳрамонлари, воқеалари, асарнинг қандай хотималаниши кўз олдимдан давра олиб ўтиб туради. Аммо ишни қаердан, нимадан бошлаш, даврага қандай кириб бориш масаласи мени ўйлатар, қийнар эди,— деган эдилар дадам бир вақт, оилавий ўтиришда туш тўғрисида суҳбат бўлганда,— бир кун туш кўрдим. Гўё, Маҳмуд домла гўшт, пиёз кўтариб мачитдан чиқиб келар ва узоқдан мени ўзига имлаб, қўлидагиларни кўрсатар эди. Уйғониб кетдим. Ажабланиб, хаёл суриб ётдим ва бирдан қувониб кетдим. Чунки ишнинг учи топилган, романнинг қандай — қаердан бошланиши аниқланган эди...

Шоир Ғайратий ҳикоя қилган эди:

— 1930—1932 йиллар миёнасида бўлса керак, Абдулла акам биз ёш ёзувчи-журналистлар билан бир неча бор адабий учрашувда бўлиб, ўз ижодий тажрибаларидан сўзлаб берган эдилар. Учрашувлардан бирида (бу учрашув ёз кунлари, Ленин кўчасидаги нашриёт биносидан бўлган эди шеклли) у киши аста сўзлаб ўтириб, шу фикрни айтганлари ёдимда:

«Сўнгги йилларда ёш ёзувчиларимизнинг кўпайиб бориши мени қувонтиради. Лекин айримларнинг асарларини ўқиб шундай нуқсонларни сезаман: асарга масъулиятсиз қарашлиқ, кичик фикр-воқеаларни ҳаддан ортиқ шишириб юборишлиқ, асарнинг бошдан-охирини аввалдан ўйлаб, бел-

¹ Гулистон журнали, 4-сон, 1974 йил.

ғилаб олмаслик, хоказо... Бу нуқсонлар асар қийматини туширади, уни зерикарли қилади. Агар ёзувчи асарни бошдан-охир яхши ўйлаб олса, ёзиш осон кўчади. Масалан, мен «Меҳробдан чаён»га маълумотлар тўплаб бўлганимдан кейин асар шаклини бир йилдан кўп ўйлаб юрдим. Маълум фикрга келиб олгач, романи қарийб бир йилда ёзиб битирдим».

«Меҳробдан чаён» ёзилган чоғларда мен тўқиз-ўн ёшли эдим. Бу роман ҳам Эшонгузар маҳалласида, ўша ҳовли, ўша уй, ўша сандалда ўтириб, икки қиш (муаллиф юқорида «Қарийб бир йилда битирдим», деб фақат ижод қилган ойларнигина ҳисобга олган бўлсалар керак) ёзилган. Бу ўринда, мавзудан сал четроқ чиқсак-да, бир кулгули хотирани сўзлаб ўтмоқчиман:

Беш-олти ёшли пайтларим, қиш, рўза ойлари эди. Дадам эртаю-кеч сандалда қадалиб, «Ўтган кунлар»ни ёзардилар. Мен даданинг бундай ўтириш маъносига тушунмас, аксинча, «нега у ҳадеб ўтираверади, ёзаверади-а?» деб ажабланар, аччиqlанар эдим... Бир кун, кечқурун, одатимча ойимдан: «Ифторликка нишолда олиб келайми?» деб сўрадим. «Керак эмас, пул йўқ», дедилар ойим. Мен «пулсиз ҳам берар» деб умид қилдимми ёки жуда нишолда егим келганиданми, секингина пиёлани кўтариб, кўча бошига чиқдим... Ҳамманинг ҳавасини келтириб нишолда сотиб ўтирган Маликхўжа амаки кўлимдан пиёлани олиб: «Пули қани?» деди. «Йўқ» дедим. «Бор, пул олиб чиқ!» деди ва пиёлани қуруқ қайтариб берди. Мен кўпчилик ичида изза бўлиб уйга қайтдим ва йиғлаб, ойимни «қойиб» кетдим:

— Нишолда бермади!.. Адам ҳам нишолда қилиб сотса бўлмайдими! Ҳадеб ёзаверадими!..

Аммо «Меҳробдан чаён» ёзилган вақтда даданинг кимлигини бирмунча англаб, меҳнатини билар, асарларини унча-мунча ўқиб тушунар, у билан фахрланар эдим. У киши муттасил уйда ўтирар, гоҳо бир-ярим келган ёр-дўст меҳмонлар, ариза ёздирувчилар (Қодирий баъзан илтимос қилиб келувчиларга ариза ҳам ёзиб берар эдилар) алаҳситмасалар, уйда ҳеч ким у кишига халал бермас эди. У кишининг кун тартиблари: ёзиш, ёзиш... Ёзишдан чарчаган вақтларда мутолаа қилиш, уй юмушларига қаралиш, кўча бошидаги уста дўконига, чойхонага чиқиш, бозор айланиш эди.

«Хўжа Нуриддин» қабристонини ёнида Шораҳим ота деган кекса бир киши яшарди. У ҳеч кими йўқ, касб-корсиз, жуда фақир, қилар иши эртаю кеч гушиллашиб наша чекиш

эди. Уни ҳамма «Шораҳим банги» деб атар, билмадим, у қандай манбага яшар эди. Биз, болалар, унинг эшигидан ўтганда «Шораҳим банге-е!» деб қичқириб қочар эдик. У орқамиздан «Ҳа-айт!» деб пўписа қилиб қоларди.

Таом пишгач, ойим: «бор, адангни айтиб кел!» дердилар. Мен дадамни излаб, баъзан ана шу Шораҳим отанинг уйидан тобардим. Унинг уйи қанақа дейсиз, қоқ ер, қора шифт, чалдивор, олов ёқилаверганидан ичи мўридек қорайиб кетган, бир бурчагига увада кўрпа-ёстиқлар тўшалган, холос. Узи эса мош-гуруч мажнувона соч-соқолли, ранги таг-тагидан сарғайиб, қовоқлари салқиган, қизил уки ки кўзлари ўқрайган, кўксовтабиат киши эди. Дадам уй ўртасидаги гулхан ёнида чой ичиб, у билан суҳбатлашиб ўтирар эдилар...

Мен бу Шораҳим отанинг ҳаётини, гулхан ёнида Қодирийнинг чой ичиб ўтиришларини ҳамон эласам, «Меҳробдан чаён»даги «ғариб кўнгли»ни, Анварнинг: «...Мен шундай қоронғу уйда, гулхан ёнида ўтиришни ва шу ҳолда чой ичишни жуда яхши кўраман. Бу ўлтиришнинг шоирона, дарवेशона бир нашъаси бор», деган сўзларини хотирлайман. Шораҳим отанинг қиёфаси эса «Ўтган кунлар»даги «Қўрқинчли бир кеча»ни, ундаги девона тусини эслатади.

1927 йилнинг қиш олди эди, чоғи, дадам «Меҳробдан чаён»ни авжи ёза туриб, тўсатдан Қўқон сафарига жўнаб қолдилар ва беш-ўн кун айланиб келиб, яна ишши давом эттирдилар. Шунда бир кун мулла Алижон домла одатларича бизга меҳмон бўлиб келдилар-да, суҳбат чоғи дадамдан сўрадилар:

— Қўқонга борибсиз деб эшитдим?..

— Ҳа, домла, романнинг баъзи ўришларини аниқлаш зарур бўлди, бормасам иш юришмайдиган, бирров бориб қайтдим.

Бу вақтларда ҳам дадам маҳалламиздаги мазкур улфатлари билан гап-гаштак ерлар, ёзаётган «Меҳробдан чаён»дан меҳмондорлик пайтларида парчалар ўқиб берардилар. Хотиримда, бир қиш, гап берганимизда, у киши романдан «Баримта» бобини (чамаси роман тугалланиш арафасида элап-да) олиб чиқиб меҳмонларга ўқиб берган эдилар, дадамнинг оғзидан майин эшитилган ўша жарчининг хабари (шеър), Раҳимнинг ғазоби, уч дўстнинг қўл олишиб қилган аҳди, дўкон ёнидаги каллапазнинг зўр бериб ёғли ҳасинини мақташи, қаландарлар талқин лавҳалари қулоқларим тагида ҳамон такрорлангандай, дадамнинг овозлари эшитилгандай бўлади...

РОМАН БОСИЛИБ ЧИҚҚАНДАН СЎНГ

1928 йилнинг қиш чиқишида (15 февраль) Қодирий романни ёзиб тугатдилар. Романнинг битганини мен шундан хотирлайманки, у киши энди, ўйланиб ўтириб, ёзишни қўйиб, кун сайин нусха кўчиришга бошлаган эдилар... Кўчириш бир неча кун давом этиб, охир зерикдилар шекилли, бир кун (эрта баҳор эди) Қодирий ўша вақтнинг ёш зиёли, адабиёт ҳаваскорларидан ҳисобланган Ҳамид Сулаймон (1979 йилда вафот этди), Раҳмат Азизхўжаев, Мансур Ризқий, Фазлиддин Ҳошимовларни¹ уйимизга чорлаб келдилар. Меҳмонхонага ўтқазиб, ўртага бир неча хонтахта қўйдилар ва қўлёзманинг нусха кўчирилмаган бобларини уларга кўчиришга бўлиб бердилар. Хотиримда, шунда ҳашарчилардан қай бири, чамаси чизиқсиз қоғозга тўғри ёзолмас экан чоғи, озгина кўчиргач, секингина кетиб қолган, Қодирий ўз хоналаридан чиқиб (у киши ҳам нусха кўчириш билан машғул эдилар) қийшиқ ёзилган хатни кўриб, «уддалай олмасди-да...», деб кулган эдилар. Ҳашарчилар бир кунми, икки кунми нусха кўчиришди. Иш охирлагач, ош дамлаб, уларни кузатдик ва Қодирий қўлёзmani ўзларида қолдириб, нусхани нашриётга топширдилар...

Шу кезларда баъзи кимсаларда, эски зиёлилардан фойдаланилмасин, деган зарарли «ғоя» ҳукм суриб, Қодирий матбуот — нашриёт ишларидан йироқлашиброқ юраддилар. Шунданми ва ё бошқа боисданми, ҳар ҳолда, қўлёзма нашриётга топширилса-да, у тезликда босмага туширила қолмайди. Романнинг бадий томонга бир нарса дейилмаса ҳам «Роман, сиёсий жиҳатдан балки ҳозирги давр талабига жавоб бера олмасмикин?» деган иккилапиш — дудмаллик билан асарни нашрга тайёрлашни бир неча ойлаб тўхтатиб қўйилади. Ниҳоят, Қодирий ўзлари қўлёзmani кўтариб, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Акмал Икромов олдига чиққач ва у киши асарни ўқиб кўриб, устига «Босилсин» деб имзо чеккач, романи нашрга тайёрлаш ишлари юришиб кетади.

1929 йилнинг февралда газета-журналларда «Меҳробдан чаён»нинг тез кунда босмадан чиқиши тўғрисида эълонлар чиқа бошлади. Бу эълонлар негадир топишмоқ тарзида ёзилган. Масалан:

«Меҳробдан чаён».

Газет эмас, журнал эмас, кино эмас, нима бу?

¹ Булар ҳозир педагог, ёзувчи, босмахона ходими, врачдирлар. (Х. Қ.)

Яқин кунда маълум бўлади».

[«Шарқ ҳақиқати» газетаси 1929 йил, 3 февраль]

«МЕҲРОБДАН ЧАЁН» нима?

КУТИБ ТУРИНГ, яқинда биласиз».

(«Озод Бухоро» газетаси, 1929 йил, 8 февраль)

Шундай қилиб, 1929 йилнинг март ойида роман Самарқанд шаҳрида босмадан чиқади (7000 нусха). Бир кун дадам шаҳар ҳовлимизга бир даста китоб кўтариб келдилар ва ёр-дўстларга, қўшниларга улашдилар. Китобнинг биринчи нашри араб алифбосида, қалинроқ қоғоз муқовада эди. Муқова устига меҳроб сурати солиниб, ўртасида саллал хунук бир мулла-имомнинг башараси чизилган, таг қисмида эса чаённинг расми...

Реалистик адабиётга ҳали чанқоқ китобхонларимиз бу иккинчи романни ҳам яхши кутиб олишди: буниси ҳам биринчиси каби дўконларда кўп турмай, тез кунда сотилиб битди; қўлма-қўл ўқила бошлади; ҳатто уйимизга йироқ-ёвуқдан китоб сўраб келиш ҳоллари ҳам бўлди ва шу сабабдан бўлса керак, шу йилнинг ўзида роман иккинчи қайта нашр этилди.

Роман чиқиши биланок, бирор ой ўтмай, «Шарқ ҳақиқати» газетасида (1929 йил 1, 2 апрель сонларида) Миёнбузрук Солиҳовнинг «Меҳробдан чаён» сарлавҳали танқидий мақоласи босилади. Мақолани мен таҳлил қилиб ўтирмайман, қизиқувчилар ўзлари ўқиб кўрарлар. Фақат шунга айтиб ўтайки, менимча, мақолада шошқалоқлик, фикрларда хомлик сезилиб турибди. Шунинг учун ҳам газета мақоланинг тагига шундай илова берган: «Бу мақола ўқувчиларимиз билан фикр олишув тарзида босилди». Газетанинг сўнгги сонларини варақларкансиз, мақолага жавобан на роман мўаллифининг, на бошқаларнинг мунозарага қўшилганини топа оласиз. Гўё, мақола елдек келган-у, селдек кетган.

Аксинча Ленин номидаги иккинчи босқич мактабнинг шоирнамо тил-адабиёт ўқитувчиси Муродхўжа домла «Меҳробдан чаён»нинг босилиб чиқиши муносабати билан Жулқунбойга бағишлаб шеър — мадҳия ёзади. Бу мадҳиянинг шеърятда қанчалик қиммати бор-йўқлигидан қатъий назар, уни китобхонлар оммасига қанчалик манзур бўлганлигини кўрсатувчи бир факт сифатида қуйида кўчира-
миз!

Олинг чиқди, бу кун Жулқуннинг ёзган фикри иншоси,
Деса мумкин ани баҳри адамнинг дурри яктоси.

Асарнинг исмиги гўё «Меҳробдан чаёи» қўйгон,
 Битиб чиқмасдан аввал тутди оламни аллоси.
 Кўзим ўнгида турган жилва бирла айрилмас,
 Баён этганда Раъно васфида ул кўзи шаҳлоси.
 Ўқиб чиққон замон шеъри Раъно бирла Анварнинг,
 Ажаб маҳв айлади алфак у гулшаннинг тамошоси.
 Кўнгилда қайғуни маҳв этгали меҳроби афсонанг,
 Шароб илқингдан тотмоққа гўё сиркоси.
 Бошимда бир турли қайғу бор эди, хотирим ранжур,
 Тамоман бир йўли йўқ этди, афсонанг аллоси.
 Кел энди, хизмат айлаб тут қалам илгинга эй Жулқун,
 Кўнгилда бор эрса гар шеър этмоғлиқ таманноси.
 Агар фурсат тоилса, ушбу шеърни жамъ қилғойдим,
 Халойиқнинг бошимда бор эрур бе суд савдоси.

(«Шарқ ҳақиқати» газетаси, 1930 йил, 80-сон)

Роман чиққач, уни уйимизда ҳар ким ўзича севиб ўқирди. Жосият бибим «Бахмалбофда фақир бир оила», «Танийсанми шу жажжи қизни?» бобларини ўқитиб эшиттар эканлар, кўзёш қилар эдилар. Хоним бибим «Хон кўнгил очмоқчи», «Қизиқлар» бобларини менга ўқитиб кулар эдилар. Ойкумуш опам «Дўстлик каромати» бобини ўқиб, негадир зўр бериб тунқотарни қарғар эди. Менга энг маъқули эса «Қўрқинч бир жасорат» боби ва Нигорхоним образи эди. Чунки Нигорхонимнинг ташқи қиёфаси, оғир, майин табияти, муомаласи, бор-йўқдек уйда юриши худди оиймга ўхшаб кетарди...

Бир вақт меҳмондорликда мулла Алижон домла билан Қодирий ўрталарида шундай суҳбат бўлган эди:

— Менга айниқса Сафар бўзчинг ёқди, Абдулла... У нафсиламр, содда, покиза, ҳоксор яратилган инсон...

— Маҳдум домлага нима дейсиз?..— деб кулдилар норин тўғраб ўтирган Қодирий.

— У — воқеан ҳозирда ҳам учрайдиган муллаларимиздан бир вакил. Унинг марғуб, номарғуб томонлари ҳақ. Лекин қурғурнинг номарғуб сифат — хислатлари ўтача... Зиқналик ҳам эви билан-да!..

— Пасткашликни қаранг, домла, Маҳдум домланинг фикрича, қовоқ сомсага ёғни кам солиш керак эмиш, негаки ёғ қовоқнинг таъмини бузар эмиш...— дедилар Қодирий ва қотиб кулдилар.

Қодирийнинг бундай кайфланиб кулишларидан, хурсанд бўлишларидан сезилардики, у киши ўзи яратган образ-характерларга ўзи ҳам қойил, ўзи ёзиб-ўзи завқланади. Бат-зан у кишининг ўз асарларини ўзлари ўқиб кулиб ўтирган пайтлари ҳам бўларди...

Бир кун кечки пайт шаҳар ҳовли эшигимиз тақиллади. Чидиб оқдим. Кўчада тўн кийган, мўйлабли, ёшроқ, оқюзли ноганиши бир йигит турарди. «Дадангиз бормилар?» деб сўради у. «Борлар» дедим. «Чақиринг», деб илтимос қилди йигит. Бир вақт дадам у йигитни эшиқдан кузатиб, қўлла-рида ярақлаган бир маҳси кўтариб кириб келдилар. Ойим маҳсини кўриб, сўрадилар:

— Ҳа, маҳси буюрганмидингиз?

— Йўқ,— дедилар дадам маҳсини қўйиб мамнун бир ва-зиятда,— бир гуруҳ косиблар тўкмада «Меҳробдан чаён»ни ўқишибди ва раҳматнома тариқасида, ҳаммалари бу маҳ-сини тикиб, совға қилишибди.

Қодирий романинг «Қирқ қизлар» бобида ҳарамдаги санъаткор, созанда, раққоса, хонанда қизларни тасвирлаб келиб: «улар ҳануз ҳам шаҳарнинг машҳур хотинлари бўл-ган Нусрат ҳофиз, Ботирбоши хола, Тилла ҳофиз, Тожи ҳо-физ, Мисқол ҳофиз, Хон оғача, Мисоқ оғача, Улуғ ўйинчи, Шоҳбачча, Ражабхон, Тош ҳофиз ва ҳатто марғилонлик Зе-бихонлардан ўйинга, созга, ашулага таълим олиб келарлар ва шунинг учун ҳар бирлари ўз ҳунарларида яхши санъат-кор бўлган эдилар», деб ёзадилар:

Бир кун суҳбатда юқорида номлари зикр қилинган маз-кур хотинларни эслаб, Қодирийдан сўрадим:

— Бу санъаткор аёллар бўлган аёлларми, ада?

— Ҳа, бўлган.

— Уларни қаердан билдингиз?

— Розия ойимдан...

Қодирийдан яна сўрадим:

— «Хон кўнгил очмоқчи» бобида «Сарбозча» куйи ча-линганини ёзасиз... Бу куйнинг оҳанги қандай?..

У киши кулиб, «Шаҳаншоҳим» шеърини «Сарбозча» куйига солиб айтиб бердилар ва:

— Бу куй жуда кўҳна, Навоий ўйлаб чиқарган,— деб қўйдилар.

— Навоий музика чалишни билганми?

— Ҳа, у яхши танбур чертган. Уйни қоронғилатиб ёл-ғиз ўзи ўтираркан-да, куй-мақом ижод қиларкан...

Дадамнинг Иноғомжон исмли бир ошналари бўларди. Ўзи Ўзгант маҳаллалик. Кўктерақда катта боғи бор, зўр соҳибкор, эскича саводхон, адабиёт, китобхонликка унча-мунча қизиқувчи эди. У бизга тез-тез келиб, боғ ишлари-мизга қарашиб, маслаҳатлар бериб турар эди. Келганда ишдан сўнг, ё чой-таом асноси дадам билан суҳбатлашиб, баъзан кўзойнак тақиб, асарларини ўқиб ўтирар эди. Бир гал, у курсидаги янги ёзиб битирилган, ҳали нашрга топ-

ширилмаган «Обид кетмон» қиссасидан бир неча варағини олиб ўқиб ўтирди-да, қисса охиридаги шеър унга ёқиб қолди шекилли, дадамга деди:

— Шу шеърингизни кўчириб олай, Кўктерадаги ошналаримга ўқиб бераман?..

— Қўйинг,— дедилар ёқинқирамагандай, кулимсираб дадам,— олдин босилиб чиқсин...

Ҳалиги чол кетгач, дадамга дедим:

— Нега шеърни кўчириб олишга рухсат этмадингиз? Балки, отанинг кўнгли олиними?

У киши қўл силкидилар:

— Яхши эмас, босилиб чиқмаган асардан бировга нусха бериш... Бир вақт нусха бериб пушаймон бўлганман...

— Нега?

— «Меҳробдан чаён»ни ёзиб юрганимда, биттаси уйга меҳмон бўлиб келди. Мен меҳмонга «Ҳаёт шамъи» бобидаги шеърларни ўқиб бердим. Шеърлар унга маъқул тушиб, кўчириб олди. Бир кун кўрсам, ўша шеърларим мазкур меҳмоннинг имзоси билан босилиб чиқибди. Шеърларни бошқатдан ёзишга тўғри келди...

1935 йилда «Меҳробдан чаён» учинчи қайта нашр этилди. Бу нашр лотин алифбосида, муқовасининг ич томонларига бир неча тасвирий расмлар берилиб, 7100 нусхада чиқди. Шу йилнинг ўзида асар Ализода таржимасида тожик тилида ҳам чоп этилди. Ализода роман таржимаси жараёнида муаллифдан маслаҳатлар олгани Душанбадан бизникига келиб ҳам кетди. Кейин, бир кун Тожикистон Давлат нашриётиданми ёки Ализодаданми, почта орқали бир неча нусха «Ғаждум аз меҳроб» олдик. Мен қизиқиб, уни дарҳол ўқиб чиқдим¹. Шунда дадам мендан сўраган эдилар:

— Қалай, таржима сенга ёқдими?

— Ёқди... Аслига жуда яқин,— дедим.

— Форс-тожик тили ёқимли, кўп ибора, урф-одат жиҳатларидан бизга жуда яқин, шунинг учун таржима, равон, чиройли чиқади,— дедилар у киши.

1935—1936 йилларда Л. Соцердотова² «Меҳробдан чаён»

¹ Мен бу вақтларда Форс-тожик тилини ўрганган эдим.

² Лидия Евгеньевна Соцердотова (1954 йилда олтмиш ёшларда вафот этган). Шарқшунослик институтини битирган, Ёзувчилар союзининг аъзоси, ўзбек тилини яхши билувчи ва эркин сўзлаша олувчи таржимон эди. У Қодирийнинг «Обид кетмон» қиссасини ва бирмунча ҳикоя, мақолаларини ҳам русчага таржима қилган. Лидия опа таржима хусусида дадамдан маслаҳатлар олгани бизникига тез-тез келиб турар, оиламизга қадрдон бўлиб қолган, камтар аёл эди.

ни русчага таржима қилди. Таржиманинг айрим боблари эса «Литературный Узбекистан» журналининг 1936 йил сонларида босилиб ҳам турди. 1936 йилнинг охирида Л. Соцердотова таржимани тамомлаб, қўлёзmani Қодирийга бир йўла ўқитиб олди ва Ўзбекистон Ёзувчилар Союзига муҳокамага топширди. Орадан бирмунча вақт ўтиб, бир куни, иттифоқо, мен сўрадим:

— Ада, роман муҳокама қилиндими, рус ёзувчиларига маъқул тушдими?..

— Маъқул тушди... Фақат китобнинг бир ерига эътироз билдиришди...

— Қайси ерига?

— «Амир Умархоннинг канизи» бобига... Баъзи рус тарихчилари «Бухоро амири Насруллохоннинг Қўқонга бостириб келиши фақат бир каниз мақсадидагина эмас эди. Насруллохон бунда иқтисодий манфаатларни ҳам кўзда тутган эди», деб фикр айтишаётир...

— Улар фикрига сиз қандай қарайсиз?

— Балки фикрлари тўғридир. Мен романга материал тўплаганимда масаланинг бу томонини тарихдан чуқурроқ ўрганмаган эдим...

«Меҳробдан чаён» 1961 йили рус ёзувчилари Л. Бать ва В. Смирновалар томонидан қайта таржима этилди ва шунишдек бу асар, ҳозирча, менинг аниқлашимча, уйғур, литва, озарбайжон, туркман тилларига ҳам таржима қилинган.

САҲҲАТ

«Меҳробдан чаён» биттач, 1928 йилда Қодирий татар олими Абдулла Шуносийнинг уч бўлимдан иборат ўрта мактаблар учун ёзилган «Физика курси» ўқув китобини таржима қиладилар. Бу таржима тўғрисида 1928 йилда «Ўзгил Ўзбекистон» газетасида (140-сон) «Абдулла Қодирий Абдулла Шуносийнинг «Физика китоб»ини таржима қилмоқда, тез кунда босилиб чиқади», деган хабар ҳам берилди. Ёдимда, шу муносабат билан шу йил ёзда Абдулла Шуносий бизнинг боққа келган, таржима тўғрисида Қодирийга маслаҳатлар бериб, бир кеча ётиб кетган эди.

«Физика курси» китоби чамаси жуда зарур экан шекилли, шу йил китоб таржима этиб тугатилади ва араб алифбосида уч бўлимдан иборат алоҳида-алоҳида китоб қилиб босмадан ҳам чиқарилади. Лекин китобда шу нарса эътиборни жалб этардики, унда таржимоннинг имзоси йўқ. Бунинг сабабини кейинчалик Қодирийдан сўраганимда, «Имво чекишни эп кўрмадим», деб жавоб қилган эдилар.

Қодирий яна шу йили француз ёзувчиси Фердинанд Дюшаннинг, татар ёзувчиси Зариф Баширий томонидан ўзбекчага таржима этилган «Томилла» ва «Қамар» романларини таҳрир қиладилар.

Маълумки, 1924—1930 йиллар миёнасида Самарқанд шаҳри Ўзбекистон республикасининг пойтахти бўлган. Бинобарин, айниқса бу йилларда Қодирий иш юзасидан Самарқандга тез-тез бориб турганлар. Шоир Баҳром Иброҳимов (Йўқсил 1908—1978) Қодирийнинг Самарқанд сафарини хотирлаб шундай ҳикоя қилади:

— Мен 1928—1932 йилларда «Аланга»¹ журналида масъул котиб бўлиб ишлаган пайтларимда ўша даврнинг илғор зиёлилари, ёзувчи-шоирлари билан яқиндан танишиб, уларнинг мажлисларида, суҳбатларида, мушоираларида иштирок қилганман, таниш-билишлар орттирганман. Тошкентлик ёзувчилар эса (жумладан Абдулла акам ҳам) Самарқандга келсалар, кўпинча менинг уйимда қўнар эдилар.

Мен Бибихоним мадрасаси яқинидаги «Бирипчи май» маҳалласида Шарифжон Ражабий исмли хўжандлик дўстим билан болохоналик уйда ижарада турар эдик. Абдулла акамнинг кўпинча бизнинг уйда қўнишларининг сабаби шунда эдики, уйимиз шаҳар ўртасида, тинч, озода, биз икки дўст бўйдоқ, эрта кетиб, кеч қайтар эдик. Абдулла акам бўлса, ўз уйларидек унда дам олар, хоҳлаган ерларига борар, одатланганларидан бўлса керак, доимо узун энсиз қоғозга сиёҳ қалам билан ёза-ёза ижод қилар эдилар.

Самарқандда Маъруф Расулий² номли ўқимишли, адабиёт ҳомийси, ўзига тўқ, ўрта ёш бир киши бор эди. Унинг Чорраҳадан пастроқда, Даҳбед қишлоғига борадиган кўчада каттакон обод бир боғи бор эди. Ўша давр мунавварлари³ кўпинча шу боғда йиғилишар, зиёфат-мажлислар, адабий кечалар ўтказишар эдилар. Йиғилишда Садриддин Айний, Абдулла акам, Абдулла Алавий, Ғулом Зафарий, Ғози Юнус, Шокир Сулаймон, Элбек, Санжар Сиддиқ каби кўп қаламкашларни, адабиётчиларни ва мухлисларни кўриш мумкин эди.

Ёдимда, шу боғдаги бир йиғинда кексароқ бир киши (исми ёдимда қолмаган) Абдулла акам билан суҳбатлашиб ўтириб, «Ўтган кунлар»даги Мирзакарим қутидор образига

¹ Бу журнал 1928—1932 йиллар миёнасида Самарқандда чиққан. (Х. Қ.)

² Бу киши тўғрисида «Самарқанд тарихи» китобида (II жилд) маълумот бор. (Х. Қ.)

³ М у н а в в а р — зиёли, ўқиган, интеллигент. (Ред.)

тўхталиб, «Қайси ота ўз қизи устига кундон олиб боришга рози бўлади?» деб эътироз билдирди. Абдулла акам жавоб қилиб, у кишини қаноатлантирдилар.

1929 йил бўлса керак, ёз кунлари эди. Бир кеч эшигимиз тақиллади. Чиксам, Абдулла акам, Элбек, Ғози Юнус ва яна бир-икки киши йўлтовур кийинишган, кулиб туришар эди. Мен улар билан бирин-бирин кўриша бошладим ва охир Ғози Юнусга қўл чўздим. У (қизиқчи эди) кўришмай, қўлимни қайтариб, нарироқда турган извошга ишора қилиб жиддий деди:

— Аввал извошчининг пулини тўла, кейин сен билан кўришаман!..

Ҳаммалари кулиб юборишди. Мен дарров масалага тушуниб, уларни ичкарига олдим ва извошчини рози қилиб жўнатдим. Билсам, улар бир ярим ой бурун Тошкентдан саёҳатга чиқишиб, Қўқон, Фарғона, Андижон, Уш ва қишлоқларни кеза-кеза охириги пуллари билан Самарқандга кириб келишган, бундан баъзи бирлари гонорар олишмоқчи экан...

Мен дадамнинг бу саёҳатларини хотирлайман ва у кишининг баъзи айтган сўзларидан саёҳатдан кузатган мақсадларини ҳам тахминлайман. Саёҳатдан мақсадлари: диёр кезиш, дам олиш ва шу баҳонада «Амир Умархоннинг канизи» романига материал йиғиш эди. Ғози Юнус эса ўзбек халқ оғзаки латифаларини тўплаб китоб қилмоқчи эди.

Дадам шу сафар тўғрисида ҳикоя қилиб:— «Қайси шаҳар ёки қишлоққа бормайлик, чойхонада, меҳмонда Ғозака дарров халқ билан афанди айтиша бошлар, янги учраган латифаларни секин ёзиб олар эди, агар аския айтишиб енгилиб қолса, «биз меҳмонмиз, меҳмонни сийлашларингиз керак-да, деб ҳаммани кулдираш эди», деганлари хотиримда.

Ғози Юнус¹ табиатан жуда хушчақчақ, бир дақиқа ҳам қизиқчиликни қўймайдиган, оқкўнгил Қодирий билан сансираб сўзлашувчи киши эди. У шундай сафарлар самарасида иккита катта-катта жузъ бўладиган «Мулла Насриддин латифалари»ни тўлаган, қўлёзмасини 1936 йили таҳрир

¹ Ғози Юнус (1885—1942) Тошкент шаҳрининг Охунгузар маҳалласида туғилган. Отаси буювкор уста эди. У эски мактабда ва Тошкентдаги «Бароқхон» мадрасасида ўқиган. Ишқилобнинг биринчи кунларидаёқ КПСС сафига ўтиб, матбуотда актив қатнаша бошлайди. «Қизил байроқ», «Туркистон» газеталарида ва «Мухтум» журналида (1923—1925) редактор бўлиб ишлайди. Бир қатор ҳажвий ҳикоялар, фелъетонлар, кичик саҳна асарлари ёзади ва таржимонлик қилади.

учун Қодирийга келтирган, ундан баъзи ўринларни мен ўқиган эдим.

Ғози Юнус билан Қодирий ораларида 1925 йилда бир-мунча аччиқ, илмий-адабийнамо бир мунозара бўлиб кечган ва бу мунозара — мақолалар шу йили «Қизил Ўзбекистон» газетасида: «Муштум» (А. Қ.), «Танқидми тош отиш?» (Ғ. Ю.), «Шаллақи» (А. Қ.), «Шаллақи ким?» (Ғ. Ю.), «Ўжар кўр» (А. Қ.) номлар билан босилиб, газетхонлар диққатини анча жалб қилган. Бироқ уларнинг борди-келди дўстлик муносабатлари сўнгги чоқларгача ҳам дуруст эди.

ШИЙПОН

1930—1931 йилларга келиб, янги боғ-ободончилик ишларимиз деярли тугаб, маълум тартибга тушиб қолган эди. Ташландиқ ерлар ўрнида узумзор, олмазор, шафтолизор, олчазорлар тартиб берилган; девор таги ва ариқ бўйларига қатор-қатор терак, тол, кўксултон каби оғочлар ўтказилган; қовун, тарвуз, жўбори, картошка ва резевор экиладиган жойлар алоҳида, катта гулзор ва бедазорлар алоҳида.

Шунингдек, ичин-ташин икки қаватли оқ тунукаванли бинолар (бу бинолар усталар қўли билан қурилган бўлса ҳам), довхона, ошхона, ўтинхона, молхона каби ёрдамчи уйларни биз болалар ёрдамида дадамнинг ўзлари қурган (у киши гишт териш, сувоқ қилиш, бино ёпиш ишларини ҳам яхши билар эдилар), ҳатто мўрчагача қуриб битқазилиб, боғимиз гўзаллашган эди. Айниқса пастки боғимиз ўртасида қурилган шийпонимиз бу гўзалликка манба каби эди.

Шийпон шаҳарнинг зўр усталари қўли билан пишиқ гишздан қурилган, икки қаватли, таги қишга иссиқ, ёзга салқин, қўш дераза, эшикли катта уй, усти ўнта гиштин устунлардан ишланган «қирқ улфат» сирадиган шийпон, томи эса қубба шаклда чорқирра қилиб оқ тунука билан ёпилган. Устунларнинг ҳаммаси ганждай бир хилда ўйма нақшланган. (Қодирий «Бундай устунлар андозасини Ленинградда кўриб келганман» дер эдилар...) Шифт фанерларига ва эшик ромларига бир текис оч ҳаворанг сир-бўёқ берилган. Шийпон ёиларига гилос, шафтоли, олма ўтказилган. Улар шийпонга салқин солиб туради.

Шийпоннинг олд қисми ярим таноб ер, тартиб билан пол ва йўлчаларга ажратилган гулзор, унда турли-туман гуллар очилиб тезаракка хушбўй таратиб туради. Гулзор ўртасида каттакон керосин фонарь ўрнатилган бўлиб, кеч-қурун ёқилгач, гулзорни жиллонтангириб юборади.

Шийпон айниқса, 1929—1937 йиллар миёнасида ўз чиройи, хуниманзараси билан шаҳарда «Жулқунбойнинг шийпони», «Абдулла Қодирийнинг боғи» деб ном чиқаради, ажойиб оғимизни томоша қилиш учун келувчилар кўпаяди (мен, ҳатто ҳозир ҳам ўзга шаҳарларда бўлганимда «ажойиб шийпонингиз бор эмиш» дегувчиларни учратаман). Шийпоннинг бунчалик ном чиқариш сабаби, менимча, дид билан қурилган, бунингдек, боғ, биноларнинг у пайтларда оз бўлишидир. Шуниси ҳам борки, бу шийпон фақат кўркем бўлиб қолмай, ўз замонида кўпгина санъаткорлар маскани ҳам бўлган.

Мен, Обид акам (Раҳимберди амакимнинг ўғли. Мендан икки ёш катта) ҳар кун кечки пайт шийпон теварагини, гулзорларни сув сепиб супураб, баъзи кунлар эса меҳмонларга жой ҳозирлар эдик. «Жулқунбойнинг шийпонига» деб, адабиёт муҳабблари, оғна-оғайни санъаткор созанда-лар, ашулачилар келишар, доларанг гиламлар тўшалган шийпонда тизилиб ўтириб, тонготар улфатчилик қилишар эди.

Бу санъаткорларнинг кўпи ўша вақтларда радио комитетининг ашула ва чолгу ансамблида ишлашар, бизниқига бирер манфаат юзасидан эмас, холисона санъат ишқи билан йиғилишар эди. Санъаткорлардан мен шуларни хотирлайман:

Мулла Тўйчи ҳофиз (бу киши анча кексайиб қолган, ашула кечасига сийрак қатнашар эди), Юнус Ражабий (бу киши ҳам кечага сийрак қатнашар, най ва дутор чалар эди), Қодир қори ака (сартарошлик қилар, яхши ашула айтар эди), Шоборот домла (анча кексайиб қолган, ашулага кўшилар эди), Шожалил ҳофиз (ашула айтар эди), Носир дуторчи (танбур ҳам чалар, ашулага кўшилар эди), Набиҳўжака (гуруч дўконида ишлар, яхши танбур чалар ва ашулага кўшилар эди), Қурвон ғижжакчи, Ҳошим ака (дутор чалар эди). Имом ака (дутор ва най чалар эди). Бу сўнги уч санъаткор ака-ука эдилар), Юсуф қизиқ (бу кишини бизниқига бир марта келганини хотирлайман), Холмат машинначи (тикувчилик қилар, танбур чалиб, ашулага кўшилар эди), Абдусоат дуторчи.

Абдусоат дуторчи жиккакдан келган, ўрта ёшли, қизиқ, дағи гули табиатли эди. Бир гал унинг дадам билан шундай «суҳбат» қилгани ёдимда:

1931—1932 йиллар бўлса керак, бир кун кечки пайт Абдусоат дуторчи қизил гилофли дуторини кўлтиқлаб кйриб келди. Қодирий уни қаршилаб, шийпонга ўтказдилар.

Унда-бундан сўзлашиб, ҳазил-мутойиба қилиб ўтиришди. Абдусоат дуторчи ташриф сабабига кўчиб деди:

— Сенга келишдан мақсадим бир ариза ёздириш, Абдулла.

— Хўп, қандай ариза?— сўрадилар Қодирий.

— Биласанки, ўн йилдан буён радиода хизмат қиламан. Ёз, менинг ўн йиллик тўйимни қилиб беришинг!

Қодирий ўйланиб, бош чайқаб кулдилар.

— Нега куласан?!— Абдусоат дуторчи тажангланди, — ёзиш ёқмади дейман-а?

Қодирий яна кулдилар:

— Ёзиш эмас, Абдусоат ака, бундай талабни қўйишингиз менга ёқмади, уят...

— Нимаси уят?

— Одатда бундай талабни тўй эгаси қилмайди, уят бўлади. Агар хизматингиз тақдирлашга сазовор бўлса, бу масалани ишхоангиз кўтариши, сиз эса бир чеккада камтарона туришингиз керак. Сизнинг бу талабингиз болаларнинг «дада, мени қачон тўй қиласиз?» деб қистаганидай бўлиб чиқади,— дедилар Қодирий ва қотиб кулдилар.

Абдусоат дуторчи Қодирийнинг сўзини ийламади:

— Бунақа олифта гапларингиз менга қилма, уларни туртмасанг бўлмайди, ёз дедимми, ёз!.. Мен унчага секин бир манқ қилиб бераман,— деди ва дуторини ғилофидан чиқариб созлай бошлади.

Мен қоғоз, сиёҳ келтириб бердим. Қодирий чордона қуриб ўлтириб тиззаларида ариза ёзишга тутиндилар. Абдусоат дуторчи эса, чордона қуриб букчайиб ўтириб олиб, бошини иргита-иргита қандайдир увоқ ва ҳазин куйни чала бошлади.

ҚОДИРИЙ ШИРКАТ АЪЗОСИ

1930 йилга келиб, шаҳар ҳовлимиз ортиқчалик қила бошлади. Чунки бир томондан энди лой томли чаккахона уйларда (шаҳар ҳовлимизда айниқса эрта баҳорда чакка ўтиб безор қиларди) туришдан тунука томли бинода яшаш қулай бўлса, иккинчи томондан 1930—1931 йилларгача боғда қўшнилardan ҳеч ким қишлолда қолмас, бинобарин, янги биноларни қиши билан қаровсиз қолдириб кетиш хавфли эди. Шу ваздан, шаҳарга кўчиб тушгач, дадам хавфланиб бўлса керак, қишда баъзан мени ёнларига олиб ҳувиллаган боққа келардилар-да, шийпон қорларини ку-

¹ У вақтларда ташкилотларда шундай расм бор эди. (Қ.Қ.)

рар, кўчага йўл очиб, пастки иссиқ уйда чироқ ёқиб, тунда ижод қилардилар. («Меҳробдан чаён»нинг сўнгги боблари шу шийпонда ёзилган.) Мен эса у кишининг ёнларида ўтириб дарс тайёрлар, китоб ўқир, расм чизар эдим. Примусда чой қайнатиб ичиб, шунда тунардиқ-да, эрталабки чойга шаҳар ҳовлига етиб борар эдик. Бир гал шундай ҳол рўй бергани ёдимда:

Иккимиз ётдик. Туни билан ертўладан чиққан иссиқ рутба буғ уй эшик-деразаларини терлатиб пастга оқиб тушаверган ва эшикнинг таг-тирқишидан кирган қаттиқ совуқ таъсирида музлай бошлаган. Эрталаб туриб қарасак, эшик тагларида муз қайнаб битиб ётибди. Эшик очилмайди. Ҳайрон бўлдик. Дадам эшикни куч билан торта-торта: «қамалиб қолибмиз-ку», деб кулар эдилар.

Дадам ўйлаб туриб, чойидишда қолган сувни примусда қайнатдилар ва уни эшикнинг бир чеккасига қуйиб, тўрт ёнлик ердаги музни эритдилар (чунки сув ҳамма музни эритишга етмас эди) ва очилган тирқишга қўл арра солиб ҳамма музни арралаб чиқдилар ва эшикни очдилар. (Деразаларга темир панжара ўрнатилган эди...)

Шундан кейин шаҳар ҳовлини сотдик. Биринчи йил боғда икки хонадон — Ҳасанбой амаки билан бизлар қишладик. Орадан икки-уч йил ўтгач, деярли ҳамма кўшнилари-римиз шаҳарга қўчиб тушмайдиган бўлишди...

* * *

1930 йил эди шекилли, дадам ёз кунларининг бирида шийпон рўпарасида кўча дарвозамиз устини ёпиш учун фишт териб устун ясар, мен ва Обид акам лой, фишт олиб бериб турар эдик. Кечки пайт велосипед миниб шоир Гафур Ғулом келди. Мен уни шу кун биринчи танишим эди. У йигирма беш ёшларда, буғдойрангдан келган, келишган, норгул гавдали йигит бўлиб, оқ кийинган, бошида тус дўппи, кўзойнак таққан эди. У дилкаш кўринарди.

Мен стул келтириб бердим. Дадам у билан суҳбатлашиб, ишни давом эттиравердилар. Уларнинг бу суҳбатидан хотирамда шу қолган: Шу кезлари Гафур Ғулом ўқитувчилик ҳам қилар экан шекилли, ўз ўқитувчилик машаққатларидан сўзлаб, болаларга қорнинг қандай ҳосил бўлиши, қор учқунлари (пагалари)нинг турларини тушунтириш қийин бўлганлигини сўзлаб берган эди.

Гафур аканинг миниб келган велосипеди қандайдир янгича ҳашамли, никелланган, олдида чироғи бор эди (бундай чиройли велосипедни мен биринчи кўришим эди). Дадам

велосипедга ишора қилиб, Ғафур акага дедилар: «Жуда бошқачасини топибсан-ку...» Ғафур ака жавобан: «Поччам Ригадан келтириб берди» деди. Сўнг, у дадамнинг «қўй, кийиминг расво бўлади» дейишларига қарамай, «менинг ҳам қўлим тегсин», деб бир қўллаб дадамга ғишт олиб бериб турди...

Бу таширфдан сўнг шу йил кузак чоғлари бўлса керак, Ғафур ака яна бир бор бизникига келганини хотирлайман. У келганда шийпон тагида бир неча кекса, табаррук меҳмонлар ўтиришар эди. Ғафур ака пойгакда суҳбатга аралашмай, одоб сақлаб ўтирди, мен келтирган чой, таомларни қўлимдан олиб, хизмат қилиб турди...

* * *

1929—1930 йилларда катта-катта ер эгаларини ҳамда бой, савдогарларни қулоқ ва шўрога ҳақсиз қилиш, уларнинг ер-мулкларини давлат ихтиёрига ўтказиш, коллективлаштириш компаниялари бошланиб кетди. Албатта, бу компанияларнинг амалга оширилиши ҳамма жойларда ҳам бирдай силлиқ кечавермади. Тугатилувчи синф осон оёқ узатмай, баъзан қаршилиқ ҳам кўрсатиб турди.

Шундай бир ҳодиса ёдимда: 1930 йил бўлса керак, қиш кезлари эди. «Ўқчи» маҳаллалик қайсидир пахтачи бой қулоқ бўлишидан қўрқибми, ёки пахталарни давлатга топшириш алам қилибми, босиб қўйган қанор-қанор пахталарини эр-хотин туни билан уйлари орқасидаги «Чақар» анҳорга чиқариб ағдариб оқизинган эди. Эртаси билан одамлар жар бўйларига тушиб илиниб қолган пахталарни йириб юришган. Биз болалар бўлсак, бу ҳангомани роса томоша қилган эдик.

Албатта, бировни қулоққа, ҳақсизликка тортиш осон ҳал қилинмас эди. Аввал маълум белги — шартлар бўйича номзод қилинар, умуммаҳалла мажлисида овозга қўйилар, сўнг қарор чиқарилар эди. Аммо баъзи маҳалла-қишлоқларда тушуинмаган, «ишбилармон» ҳовлиқмалар ёки ғаразчилар ҳам чиқиб қолар, улар ўз ғаразлари йўлида фурсатдан фойдаланмоқчи бўлар эдилар. Масалан, бизнинг маҳаллада ҳам «Жулқунбой бойиб кетди, уни ҳам қулоқ қилиш керак», дегувчилар, юқори идораларга «хотис» қороз кўтариб чиқувчилар бўлди. Бироқ раҳбар идоралар «даъво»гарлар гашига қулоқ солишмади. «Жулқунбойни қулоқ қилиб бўлмайдми», деб бош чайқаб кулишди...

Ҳодирий 1930—1931 йилларда ҳам ижодий ишдан кўра бовдорлик, деҳқончилик билан кўпроқ шуғулландилар. Ле-

кини у киши жамоат ишларидан ажралиб қолмадилар. Колхозлар энди ташкил топаётган бу даврда шаҳар аҳолиси ва завод, фабрика, корхоналарни сабзавот ҳамда мева билан таъминлаш учун шаҳар теварагидан каттароқ ерли боғдор деҳқонларни тўплаб (мажбурий эмас), сабзавот ширкатлари тузилган эди. Биз ҳам ана шундай ширкатлардан бирига аъзо эдик. Бундан ташқари дадам ширкатнинг идора аъзоси ва котиби ҳам эдилар.

Бизнинг ширкат Чўпонота, Қатортол ва Самарқанд дарвоза мавзелари боғдор-деҳқонларидан ташкил топиб, давлатга картошка, сабзи, пиёз, карам, помидор ва олма, узум, ўрик, шафтоли (бу сўнгилари кўпинча қуритилган ҳолда) топширилар, эвазига пул, саноат ҳамда озиқ-овқат моллари олинар эди. Ширкат идораси Самарқанд дарвоза маҳалламизда (ҳозирги «Самарқанд» чойхонаси ўрнидаги бир бойнинг болохонасида) эди.

Колхозлаштириш, ширкат тузиш даврларида фаол иштирок этган, кўҳна ташкилотчи, Самарқанд дарвоза маҳалламизда яшовчи Шоусмон Шоқосимов (бу киши 1975 йили 90 ёшларда вафот этди) ўша вақтларни эслаб, шундай ҳикоя қилган эди:

«Самарқанд дарвозасидаги ширкатимиз «Баракат» ширкати деб аталар эди. Ширкат раиси Маҳмудбек исмли киши, мен ширкат ҳамда янги тузилган колхозлар тафтиш комиссиясининг раиси, Абдулла Жулқун котиб эди. Мен қанчалик ташкилотчи бўлмай, барибир саводсиз эдим. Ширкат, колхоз ишларида Абдулла Жулқун билан кўпинча маслаҳатлашар эдим. У, мен фалончидан, деб ўзини юқори тутмас эди. Ҳаммамизга баробар, маслаҳатини, хизматини аямас эди. Баъзи масалаларда «раисман» деб сўзимизни ўтказмоқчи бўлсак, у кула-кула хатомизни тушунтирарди, ўз сўзини исбот қиларди».

ЯНГИ АСАР ТАРАДДУДИ ҚОНҚУСГА ҚИМИЗХҲҲРЛИҚКА

Дадамнинг Сулаймонхўжа домла исмли яқин бир дўстлари бор эди. Сулаймонхўжа домла 60 ёшлардан ошиб, ҳассага суянган, оппоқ юз, соқол қўйган, тўладан келган, нуроний киши эди. У майин, гўё ўзи билан ўзи гаплашаётгандай босиқ, бамаъни сўзлагувчи, китоб мутолаасига ўч, дадам билан доим китоб алоқа қилувчи, шарқ тарихи, адабиётини яхши биладиган ва шу билан бирга ёғочга назик ўйма гул солишда ягона наққош уста¹ эди.

Сулаймонхўжа домла кўшни — Сузук ота маҳалласида турарди.

1932 йилнинг баҳори эди шекилли, Сулаймонхўжа домла бир кунни бизникига дадамни чақириб келди. Мен эшик очиб «йўқлар» дедим.

— Бўлмаса, даданга шу гапни айтиб қўй, ўғлим,— деди Сулаймонхўжа домла,— бугун мен Файзулла Хўжаев олдига бир иш билан чиққан эдим, қайтишимда у киши менинг сизларга яқин туришимни билиб, «Абдулла Қодирийга айтинг, менга бир келиб учрашсинлар, муҳим гап бор» деб илтимос қилдилар. Даданг албатта борсин...

— Хўн,— деб мен домлани кузатдим ва у кишининг Файзулла Хўжаев олдига шима учун чиққанини ҳам англадим. Чунки шундан бир печа куп муқаддам Сулаймонхўжа домла бизникига келиб, ўзининг қариб қолганини, ўз ҳунарини ёшларга ўргатиб қолдириш нияти борлигини, шу сабабли шогирдлар етиштириб чиқарадиган бирор устахона очиб беришларини илтимос қилиб, дадамга бир ариза ёздириб кетган эди. Билсам, домла шу аризани ўз қўли билан топширгани Файзулла Хўжаев олдига чиққан экан...

Ушанда Файзулла Хўжаев билан Сулаймонхўжа домла ўрталарида Қодирий ҳақида шундай гап бўлганини кейинчалик эшитган эдим. (Домла ўз ҳунарини кўрсатиш учун Файзулла Хўжаев олдига бир портсегар ясаб чиққан экан.)

¹ Шу касби важдан бу кишининг расми алҳол Тошкент санъат музейида сақланади. (Х. Қ.)

Файзулла Хўжаев домлапи яхши қабул қилиб, арзини тинглаб, аризаси устига «талаб қондирилсин», деган мазмунда имзо чекаркан, Сулаймонхўжа домладан сўрайди:

— Аризани ким ёзди, тақсир. Абдулла Қодирий эмасми?

— Ҳа,— дейди, ҳайрон бўлиб Сулаймонхўжа домла ва сўрайди:— буни қаёқдан билдингиз?

— Қўлидан...— дейди Файзулла Хўжаев ва домладан ҳалиги илтимосни қилади...

Мен Сулаймонхўжа домланинг омонат гапини дадамга тонширдим. У киши эшитиб, ўйланиб қолдилар. Орадан бир неча вақт ўтгач, бир кун оилавий ўлтиришда дадамдан Файзулла Хўжаевнинг мазкур таклифи тўғрисида кимдир — биримиз сўрадик.

Дадам у билан учрашганларини айтдилар. Ўшанда Файзулла Хўжаев дадам билан турмуши, ижоди, деҳқончилик, богдорчилик ишлари ҳақида қизиқиб сўзлашиб ўтирибдида, шундай дебди: «Адабиётимизда ҳали қишлоқ — колхоз ҳаётига доир бирор йирик асар ёзилмаган, ваҳоланки, рус ёзувчилари яратилган... Бундай мавзудаги бадиий асарлар қишлоқ турмушини, хўжалигини юксалтириш тўғрисидаги тадбирларимизга зўр кўмак беради. Сиз деҳқончилик илмини яхши биласиз. Шу мавзуда ҳам бирор каттароқ асар яратмайсизми?.. Кечирасиз, бир маслаҳат...»

Қодирий бундай асар ёзишга дарҳол рағбат кўрсатмайдилар, «ўйлаб кўрай-чи» деб хайрлашиб чиқадилар. Чунки Қодирийнинг сўзича, қўйилган масала осон иш эмас, муаллиф ижодда қишлоқ хўжалик ҳаёти янги соҳа эди.

Қодирийнинг Файзулла Хўжаевнинг ҳузурига чақирилиши, албатта тасодиф эмас эди. 1932 йил 23 апрелда ВКП (б) Марказий Комитети «Адабий-бадиий ташкилотларни қайта тузиш ҳақида» қарор қабул қилган ва бу қарорда юқоридаги каби кўп масалалар кўзда тутилган эди...

1932—1936 йиллар миёнасида Ўзбекистон Ёзувчилар Союзининг раиси бўлган, ҳозир Алишер Навоий номли адабиёт музейида илмий ходим бўлиб ишловчи кекса журналист ва олим Раҳмат Мажидий шундай ҳикоя қилади:

«Марказий Комитетнинг мазкур қароридан сўнг РАПП, ЎзАПП, ТАПП¹ каби номлар билан аталувчи турли-турли ёзувчилар уюшмаси тугатилди. Республикада ягона Ўзбекистон ёзувчилар Союзи тузилиб, ижод аҳлини союз аъзолигига қабул қилиш ва бошқа турли ташкилий

¹ РАПП — Россия пролетар ёзувчилари уюшмаси, ЎзАПП — Ўзбекистон пролетар ёзувчилари уюшмаси, ТАПП — Тошкент пролетар ёзувчилари уюшмаси.

ишлар бошланиб кетди. Шунда Қодирий ҳам даъват этилиб, союз аъзолигига қабул қилинди».

«1932—1934 йилларда мен Ўзбекистон ёзувчилар Союзи ташкилот комитетининг масъул котиби эдим,— деб хотирлайди ёзувчи Назир Сафаров — бир кун, ташкилот комитетининг умумий мажлисини белгиладик-да, Раҳмат Мажидий билан извошда Абдулла акамни мажлисга таклиф қилган (у кишини союз аъзолигига ва ташкилий ишларга тортиш мақсадида) боғларига чиқиб бордик. Кўклам эди. Абдулла акам боғда юмуш қилиб юрарканлар. Сўзлашиб ўтириб, у кишига муддаомизни айтдик, биргаликда мажлисга олиб келдик, раёсатга сайладик.

Абдулла акамнинг нутқи йўқ эди. Шундай бўлса-да, биз мажлисда у кишига сўз бердик. У киши уялиб, қизариб, нутқ сўзлай олмади. «Бунчалиқ ҳурмат қилиб минбарга чиқарганингизга раҳмат. Обдираб қолдим. Сўзлай олмайман. Менинг сўзларимни ёзган асарларимда ўқирсиз», деб жойларига ўтирдилар».

«1932 йилнинг май ойида Москвада Бутуниттифоқ Ёзувчилар Комитетининг кенгайтирилган ташкилий мажлиси чақирилди,— деб хотирасини давом эттиради Раҳмат Мажидий.— Бу мажлисга Ўзбекистон Ёзувчилар Союзи Ташкилот Комитетининг ҳамма аъзолари (Қодирий, Умаржон Исмоилий, Ойдин Собирова, Садриддин Айний, мен ва бошқалар) қатнашдик. Мажлисга Совет Иттифоқининг кўзга кўринган деярли ҳамма ёзувчилари, журналистлари тўпландилар. Мажлисда ВКП (б) Марказий Комитетининг секретари А. А. Жданов ва ВКП (б) Марказий Комитетининг Ташкилий бўлим бошлиғи Шербаков ўртоқлар иштирок этдилар.

Мажлисда Совет адабиёти ва санъатини қайта ташкил қилиш ва унинг туб гоивий мазмуни, йўналиши, истиқболи тўғрисида кенг музокара — муҳокама юритилди. Кўп ёзувчилар музокарага чиқди. Муҳим-муҳим масалалар юзасидан тегишли қарорлар қабул қилинди.

Шундай қилиб, мазкур тарихий қарор совет ёзувчилари ҳаёти ва адабий фаолиятида зўр ўзгариш ясади. Уларнинг моддий, маънавий ҳаётига раҳнамолик қилиш, ижодий шариит, имтиёзлар яратиб бериш каби кўп тадбир ва ғамхўрликлар бошланди».

* * *

1932 йил баҳоридан мен бел, оёқ оғриғи бўлиб қолдим. Доктор, табибларнинг дори-дармони наф беравермагач, пи-

шиқчилик кезларида дадам мени «ҳаво ўзгартирсин, қимиз ичсин», деб, Тошкент чеккасидаги «Қонқус» қишлоғига (Зангиота иқлимида) Қомолхон домла исмли яқин дўстларининг диванисига ташлаб келдилар.

Қомолхон домла бизнинг шаҳар ҳовлимизга ҳаммаҳалла, дадамдан ўн беш ёшлар катта, баланд қоматли, чўзиқ оқ юзми, хийла ўқимишли, закийтаъб, тадбиркор, салобат-шижоатли, пуфузли, рус тилини яхши билувчи киши эди. У киши инқилоб йилларида комиссарлик қилган ва САГУ янги ташкил этилган кезларда шарқ факультетида бир-икки йил дарс ҳам берган. Қомолхон домланинг иккита шаҳар ховлиси (иккиси ҳам Эшонгузар маҳалласида) ва иккита боғ-даласи (бири Қатортол мавзеида) бўлар, унда болалари, келин-кеват, неваралари яшар эди.

Домланинг Қонқусдаги ери катта бўлса ҳам, кўп қисми дўқончиликка яроқсиз, сувсиз, фақат озгинаси обод қилиниб, унда баҳаво бир қўрғон, ташқарисида эса теварагига таш экилган катта ҳовуз, бир неча ишком узум ва анжир, олма каби мевазор, қовун-тарвуз полиз, соғин бия, сигир ва били-ўнта кўйи бор эди. У кишининг бир хизматкори бўлиб, ўшари ҳам доим бег ичида гимираб, ишлаб юрар эди.

Қомолхон домла жуда майин сўзли бўлиб, дадамни «сен»снрар эди. Дадам суҳбат чегида домлага кўпинча ҳазин-мутойиба қилиб сўзлардилар. Домланинг «касби» ва «нислат»лари ҳам кўп эди: намозда имомликка ҳам ўтаверар, боғбонлик ва диний илмлардан маъруза ҳам ўқийверар, қишлоқ аҳолисига томир кўриб, табиблик ҳам қилаверар, ботига дам олгани рус меҳмонлари келса (домланинг кекса рус олимлардан, докторлардан оғиналари кўп эди), улар билан илмий мунозара ҳам қилаверар, қишлоқ аҳлига тасбеҳ ўттириб, дуо ўқиб, дам ҳам уриб қўяверар, ўрни келса ичкилик ҳам ичаверар ва ора-чира кўкнори эзиб ичиб, қора дори ҳам еб турар эдилар...

Мен домланинг уйда «эрка ўғил» бўлиб яшардим. (Домла унда фақат хотини билан турар эди. Домла менга табиблик қилиб, ҳар куни қандайдир ўсимлик илдизини (томир дори) дамлаб ичирар, кув пишиб, куни билан қимиз ичинга қистар ва профессор Фитратнинг араб алифбосидаги «Ўзбек адабиёти намуналари» китобидан ҳар кун сано-ўқитиб, дарс берар эди.

Дадам ҳар жума куни эрталаб барвақт (кун қизиб кетмасдан) мени кўргани борар, кечгача домла билан суҳбатлашиб, кечки пайт баъзан мен билан Қонқусда янги ташкил этилган совхозни айланар ва шанба куни эрталаб уйга қайтар эдилар.

Шу вақтларда дадам «Ўтган кунлар»ни қайта нашрга тайёрлар эдилар. У киши бир-икки гал мени кўргани борганларида, ҳовуз лабида сунада дам олиб ётиб, рюкзакда ола чиққан романи ўзларича ўқир, баъзи жойларини тузатар ва гоҳо романинг баъзи ўринларини ўзгартириш — ўзгартирмаслик тўғрисида домла билан маслаҳатлашиб ҳам олар эдилар. Мен домланинг даласида бир ярим ой чамаси туриб, тузалиб уйга қайтдим.

Домланинг тadbиркорлик, ҳаммабоплик хислатлари «Обид кетмон» қиссасидаги Хатиб домла образида қисман ўрин олгандек.

Қодирий шу кезлардан бошлаб, қишлоқ, колхоз ҳаётидан ёзмоқчи бўлган ўз асарларига замин ҳозирлай бошлаган каби кўринадилар. У киши ҳар гал Қонқусга келарканлар йўлакай неча-неча қишлоқ, колхозларга қўниб ўтардилар. Буни мен у кишининг Комолхон домла билан қилган суҳбатлари мазмунидан пайқардим. Бир гал Қодирий Қонқусдан шаҳарга қайта туриб, қайсидир бир қишлоқдами, колхоздаги қўнганларини, унда чойхонада бир гуруҳ колхоз зараркунавдалари устидан суд олиб борилаётган эканлигини ҳикоя қилиб, кулиб шундай деган эдилар:

— Судловчи, порахўрликда айбланувчи колхоз раисига: «Сиз фалончи қулоқнинг уйида бўлгансиз, зиёфатини егансиз, иқрормисиз?» деб савол беради. Айбдор: «Иқрорман, зиёфатини еганман, еган зиёфатни емадим десам, кўр бўламан...» деб жавоб қилади. Тингловчилар айбдорнинг содда жавобидан хахолаб кулишади...

АЛЕКСЕЙ ТОЛСТОЙ — МЕҲМОНИМИЗ

1933 йил эди шекилли. Иссиқ баҳор ойлари, шийпон қаршисига экилган эртаги картошкани кун қизигида дадам билан бароб қилар, ариқ ичларини тутиб кетган паллакларни пуштага олиб ётқизиб, картошка бўғзини тупроқ билан кўмар эдик. Кўча эшиги очилиб, икки киши кириб келди. Уларнинг бириси менга таниш, дадамнинг эски оналаридан Исмоил Обидов исмли киши бўлиб, иккинчисини биринчи кўришим эди.

Исмоил Обидов (бу киши тўғрисида юқорида дадам ўз таржимаи ҳолларида бир қадар эслатиб ўтдилар) қозон татари, дадамдан ўн беш-йигирма ёш катта, новча-қотмадан келган, чуқур кўзли, бошида шапка, пенснэ таққан, мошгуруч соқол-муртли, оқ кўйлаги устидан сириб камар таққан, қўлтиғида мудом бир эски портфель, узун, эгри муштугини тутатиб юргани-юрган эди.

Дадамнинг айтишларича, бу киши кўхна коммунист-инқилобчи, 1904—1906 йилларда Тошкентда чиққан «Тараққиёт» газетасининг асосчиси ва муҳаррири бўлган (шунинг учун бўлса керак, уни «Тараққий» лақаби билан ҳам аташарди). Октябрь инқилобидан сўнг турли юқори раҳбарлик ўринларида ишлаган, кейинчалик шахсий пенсияга чиққан.

Исмон Обидов бизникига тез-тез келиб турар, дадам билан суҳбатлашиб қайтар, суҳбат мунозаралари аксар сиёсий адабий мавзуларда бўлар эди. У, сезишимча, русчага чечан, Қодирийни «Абдулла!» дерди. Чамаси «Тараққий»нинг салмоқлаб сўзлаши маъқул тушарди шекилли, дадам у кишидан вақтларини аямас эдилар.

Келувчиларнинг иккинчиси эллик ёшларда, баланд, тўла қоматли, оқиш чўзиқроқ юзли, кичкина қорача соқол-муртли, оқ кўйлаги устидан пўта белбоғ боғлаган, хиром этикли эди. Бу киши қиёфаси ва сўзлашидан русга ўхшар эди.

Дадам ишни қўйиб, меҳмонларни қарши олдилар. Чамаси рус кишини ҳам биринчи кўришлари эди. Бегона киши билан кўришгандай қўл олишдилар. Рус киши (менимча) очик чехра, ҳаракатчан, шахтсўз, хуштаъб, тез эл бўлувчи кўрмлар эди. У дадамнинг оқ қалпоқ, ич кўйлак-иштонда, яланг оёқ, терлаб-пишган ҳолатларини аста кузатиб нимадир деб кулди.

Дадам меҳмонларни шийлон таги уйга олиб кирдилар. Уй ташқарига қараганда салқин эди. Шаҳардан пиёда иссиқлаб чиққан меҳмонлар стол теварагига ўтириб, ором олгандай бўлишди ва дарҳол суҳбат бошлашиб кетди.

Мен орада қандай суҳбат борганини, буларнинг ташриф сабабини, ҳали русча тушунмаганим учун била олмасам-да, дадамнинг жиддий, ўйчан муомалада бўлишларидан бу киши анчайин кимса эмаслигини сездим. Дадам бир оз сўзлашиб ўтиргач, менга таом тайёр бўлса, келтиришни буюрдилар.

Шу кун тушликка мошхўрда қилган эдик. Ойим қатиқ, райхон, муруч солиб тўрт коса ош сузиб бердилар. Косаларни ўтириб қўярканман, дадам гўё «меҳмонларга дурсроқ таом тайёрламаник» дегандай узрнамо нимадир дедилар. Рус меҳмон узрга аҳамиятсиз қўл силкиб, бундай таомни биринчи кўришимни аста бир қошиқ тотиб кўрди ва маъқул тушди шекилли, кулимсираб иштаҳа билан ича бошлади.

Таом чоғи суҳбат давом этди. Қодирий рус асарларини ўз она тилларидек тез ўқир, катта-катта китобларни икки-

уч кунда ўқиб тушираверар, имло-иншолари ҳам яхши эди. Бироқ ҳадис олмаганлариданми, назаримда, рус тилида унча тез, силлиқ гаплаша олмас, баъзи мураккаб ибора-фикрларни сўзлашга қийналиб, ўйланиб тўхтардилар, чамаси. Шу сабабли у киши суҳбатда, ёнларида бирор русча яхши сўзловчи бўлса, баъзи фикрларини ўз она тилларида ифода далаб таржима эттирар эдилар. Бу гал ҳам шундай бўлди: Қодирий меҳмоннинг саволига жавобанми, ҳар ҳолда шундай бир мазмунни сўзлаганлари ва Исмоил Обидов таржима этгани эсимда:

— Бизнинг шеъриятимиз неча юз йиллардирки шакланган, ўзининг хос услуби, жаранги, лирикаси, анъанаси билан жаҳон адабиётидан тегишли ўринни олган. Аммо насрий реал адабиётимиз ҳали бешикда. У бизда Октябрдан сўнг туғилди. Буни биз ғарбдан ўргана бошладик...

Исмоил Обидов таржима этганда рус киши бу фикрга қўшилгандай бош ирғаб диққат билан тинглаб ўтирди. Меҳмонлар бир-икки соат ўтириб қайтишди. Улар кетгач, мен дадамдан сўрадим:

— Ада, бу киши ким?

— Рус ёзувчиси Алексей Толстой. Москвадан юмуш билан келган экан... Мен билан танишини истабди...

* * *

Шу ташрифдан бирор ой кейинми, ҳар ҳолда, ҳусайни узумлар ҳали ғўра чоғи эди, бир кун дадам:

— Эртага бизга Алексей Толстой хотини билан меҳмон бўлиб келади,— дедилар ва ойимга меҳмоннинг беш-олтита роман муаллифи эканлигини айтиб, баъзи маслаҳатларни бердилар. Масалан: қаерга жой ҳозирлаш, нима таомлар тайёрлаш, меҳмонларни қандай кутиб олиш, ҳоказо...

Эртасига пешиндан кейинроқ меҳмонлар келишди: Алексей Толстой деярли аввалги кийимда, рафиқаси — Толстойга қараганда анча ёш (дадамнинг айтишларича, Толстойнинг биринчи рафиқаси вафот этган, бу иккинчиси эмиш), ўрта бўй, оқ тўгарак юзли, узун, енгсиз, қўш этак кўйлакли; ёзувчининг котиби (баҳарҳол менга шундай тунувтиришди)— бўйчан, яхши кийингад ёш йигит ва Исмоил Обидов... (Исмоил Обидовнинг Алексей Толстой билан ҳар вақт бирга юришидан улар эскидан дўст бўлсалар керак, деб ўйлайман).

Алексей Толстой ойим билан тавозеланиб кўришаркан, исм-фамилиясини айтиб нимадир деди. Ойим «тушунмадим» дегандай бош чайқадилар. Исмоил Обидов: «меҳмон,

сидатлисиниғизни сўраяпти» деди. Ойим «рахмат» дегач, Толстой дадамга жиддий қараб, яна нимадир деди ва ҳаммавари кулишди. Кейин дадамдан билсам, Толстой ойимни рус ёки татар аёлига ўхшатган ва у билан русча сўзлашмоқчи бўлган... Дарҳақиқат, Алексей Толстой ақида қилганча, ойим оқ-сарик тусли аёл, қўшнилари уни «нўғой келин» деб ҳам аташар эди...

Меҳмонлар стол-стулда ўтирмай, шарқча, ерда ўтиришни хоҳлашди. Зиёфат бошланди. Мен хизмат қилиб, чой, кабоб, манти киритиб турдим. Пиширилган кабоблар чамаси меҳмонларга маъқул тушди шекилли, бир гал кирганимда Алексей Толстой мени тўхтатиб сўради. (Албатта, таржимон орқали):

— Исминг нима?

— Ҳабибулла.

У исмининг маъносини дадамдан сўраб, сўроқда давом этди:

— Кабобларни ким пиширяпти?

— Мен.

— Ҳуда мазали, раҳмат. Нечанчи синфда ўқийсан?

— Еттинчида.

— О-ҳо, жигит бўлиб қолибсан-ку!— деди кулиб Алексей Толстой ва дадамга қараб, мен ҳақимда нималарнидир сўзлаша бошлади. Кейин дадамдан билсам, у ўзининг ҳам мендек бир ўғли борлигини, агар рухсат этсалар, мени ўзи билан бирга Москвага олиб кетишини, ўғлига ўртоқ қилиб бирга тарбияланиши, ўқитишини айтган экан...

Зиёфат қизинг давом этаркан, бир гал улар олдида кирганимда, дадам Умар Хайём рубойларидан ўқиб, ўз тилларига таржима этар, Исмоил Обидов эса уни меҳмонларга тушунтириб берар эди. Уша ўқилган рубойларнинг баъзилари қулогимга чалиниб, мазмунни ёдимда қолгани учун қуйидаги икки мисрани Хайём рубойларидан кейинчалик излаб топдим:

Май баҳур, мусҳаб бэсўз, оташ андар, Каъба зап
Сокиний бутхона бошу, мардум озорий мақун.¹

¹ Мен бу мисраларни дадам оғизларидан эшитганимча таржима қиламан: «Майини ич, масжидига ўт қўй, алаңасига қуръонни ҳам ташлаб ёндир. (Ўз мусулмон динининг инкор этиб — Ҳ. Қ.), бутхонага кириб ибодат қил. (Буларнинг ҳаммаси кечирилиши мумкин, демоқчи — Ҳ. Қ.) Аммо бировнинг дилини оғритма. (Бу кечирилмайди, демоқчи — Ҳ. Қ.)

Баъзи шарқшунос олимларимизнинг сўнгги текширувларича, юқоридаги шеър Хайёмники эмас эмиш. Гўё Хайёмдан сўнг баъзи шоирлар, шунингдек, кўнгина шеърларни тўқиб, унинг рубойларига қўшиб юборган эмишлар...

Орадан бирмунча ўтиб, шеърхонлик, суҳбат давом қилар эди, Гулом Зафарий (бу киши тўғрисида сўнгра сўз бўлар) нотаниш бир рус киши билан кириб келди. Нотаниш киши ўрта бўй, ўрта ёш, кўзойнакли, ҳарбий кийим ва этикда эди. Айтишларича, бу киши ҳам москвалик шоирми, драматургми экан¹ (афсуски, бу кишининг исм-фамилияси хотирамда сақланмаган).

Булар келгач зиёфат янада қизигандай, суҳбат авжига мингандай бўлди. Лекин улар келгандан сўнг кўп ўтмай, Алексей Толстойнинг рафиқаси ва котиби негадир жўнаб кетишди. Ёдимда, шунда Толстойнинг рафиқаси биз билан хайрлашаркан, менга, бир печа ток новдаларидан узиб беришни илтимос қилди ва уни зонтик ўрнида бошига тутиб жўнаб кетдилар.

Улар кетишгач қизгин мунозара яна анча давом этди. Мунозара айниқса Алексей Толстой билан кейинги рус меҳмони ораларида борди, чоғи... Қодирийнинг айтишларича, улар, чамаси қандайдир бир адабий оқимми, назариями тўғрисида келиша олмас эканлар...

* * *

1933 йилнинг кеч кузаги эди, шекилли, дадам бир-икки ой босим ўтириб, «Русча-ўзбекча тўла сўзли луғат»нинг «П» ҳарфини туздилар. Ёдимда, у киши сандалда ўтириб, атрофларига ўнлаб рус, ўзбек, араб, турк луғатларини ёзиб қўйиб, алфавит бўйича китоблардан янги сўз излар ва топиб ёзгач, луғатлардан унга яна маъно қидирар эдилар. Ниҳоят, жадал ишлаб у киши ўн бир минг сўзли «П» ҳарфини шу йилми ёки 1934 йилнинг бошларидами тугатиб нашриётга топширдилар. Луғат 1934 йил ёзида лотин алифбосида босилиб чиқди. Бироқ луғат ҳақи олишга келганда шундай англашилмовчилик рўй берди:

Шундайки, «П» ҳарфини тузишининг бошида Абдулла Саидов номли киши Ўзбекистон Давлат нашриётидан шартнома тузиб олади. Бироқ Саидов беш юзга яқин сўз-луғат тузгач, қолмишини уддалай олмайди, чамаси, нашриёт луғатни давом эттиришни Қодирийга таклиф қилади. Қодирий нашриёт билан қайтадан шартнома тузиб ўтирмай, Саидовнинг сўзига ишониб луғатни қабул қилиб оладилар ва ўз вақтида битказиб берадилар.

¹ Дарвоқе, шу йилларда Москвадан Ўзбекистонга кўп ёзувчилар келишган, улар гуруҳ-гуруҳ бўлиб республика ҳаётини ўрганиб юришар эди.

Ордин маълум муддат ўтгач, Қодирий ҳақ олгани пан-риётга берадилар. Бироқ ҳисобчи «ҳақни шартнома тузган Саидов олиб кетган...» дейди. Қодирий ҳайрон қоладилар...

Бу кўнгилсизликни биз оиладагилар сезган эдик. Бир-мунча вақт ўтиб, бир кун ойимми, кимдир бу тўғрида сўз урилиб дадамдан сўрадик. Дадам сўзлашни тиламагандай ҳафсаласиз қўл силтаб, «ундириб бермоқчи бўлишган эди, хоҳламадим» дедилар. Биз «нега?» деб сўрадик.

— Саидовнинг уйига борсам бечораҳол, уч-тўртта майда болалари бор экан. Шуларга қараб туриб, кечиб юбордим,— дедилар¹.

«ОБИД КЕТМОН»

«Обид кетмон» 1932—1934 йилларда ижод этилган қисса, ёки уни ҳажм ва қисман мавзу жиҳатидан роман дейилса ҳам бўлур.

Бу қисса — совет замони, воқеълигини акс эттирувчи асар. Шу билан бирга у ўзбек совет адабиёти тарихида колхоз — қишлоқ ҳаётидан олиб ёзилган тўнғич улкан асар ҳамдир. Бу қисса ҳақида Иззат Султонов ёзади:

«Абдулла Қодирий тарихий жанрда йиққан тажрибаларидан фойдаланиб, совет замонаси ҳаётидан ҳам йирик бадиий асар ёзишга ҳаракат этади. 1934 йилда ёзилган «Обид кетмон» повести ёзувчининг ғоявий ва ижодий ўсишда олға қўйган муҳим қадами эди. Бу повестда революциядан аввалги ва колхоз қурилиши давридаги қишлоқни бир-бирига солиштириб тасвирлаш билан ёзувчи қишлоқнинг социализм йўлидан боришининг афзалликларини кўрсатишга бел боғлаган...»²

Албатта, Қодирий деҳқончилик илимидан хабардор бўлсалар ҳам бу ҳали жуда оз эди. У киши асарни ёзишга жазм қилиб, маълум тўхтамага келиб олгач, шунини қишлоқ-ма-қишлоқ, колхозма-колхоз кезишдан, деҳқонлар билан дардланиб, дала ҳаётини чуқурроқ ўрганишдан бошлайдилар. Бу даврларни эслаб Раҳмат Мажидий 1967 йили «Фан ва турмуш» журнали (7-сон)да босилган «Ажойиб инсон» мақоласида шундай ёзган эди:

¹ Бу тўғрида 1934 йил 11 августда «Қизил Ўзбекистон» газетасида Қодирийнинг «Ўзгач пудратчилиги ва қуруқ расмчилик» деган мақолалари босилган. (Х. Қ.)

² «Ўтган кунлар» 1938 йил нашрига сўз бошидан.

«1933¹ йил эди... Республика ҳукумати ўзбек адабиёти-да проза жанрини ривожлантириш мақсадида прозада ёзилган энг яхши асарлар учун конкурс эълон қилган эди. Шу муносабат билан мен бошқа ёзувчилар қатори марҳум ёзувчимиз Абдулла ака билан ҳам алоҳида суҳбатлашдим. У кишини конкурсда қатнашишга тарғиб қилиб, бу хусусда қандай ёрдам зарур бўлса, союзимиз томонидан муҳайё қилинишини айтдим.

Абдулла ака бу яхши ташаббусдан хабари борлигини ва ўзи ҳам бирон асар ёзиб қатнашажагини гапирди. Аммо ёрдам ҳақида ҳеч нима демади. Мен бу тўғрида унга яна бир бор эслатдим.

— Ёрдамга ҳожат йўқ. Лекин, чамамда, бирон жиддийроқ асар ёзиш учун эл-юрт орасида кўпроқ бўлиш тақозо этилади. Бинобарин, шаҳар ва қишлоқларимизни бир айланиб, халқ билан суҳбатлашилса, жуда яхши бўлар эди,— деди Абдулла ака ўйчан.

Мен бу гапни маъқулладим, қанча муддатга ижодий командировка зарур бўлса берилишини айтдим. Шунда Абдулла ака, табассум билан:

— Гап командировкада эмас, йўқ. Эгар-жабдуғи саз бир отинг бўлса, истаган жойга бориб, истаган жойда қўниб, халқ билан суҳбат қилсанг, унинг йўли бошқа,— деди.

Бирмунча вақтдан сўнг Тошкент областининг турли кент ва қишлоқларида Абдулла аканинг ўзига хос саёҳати хабарларини эшитиб турдик. Жойларда унинг ким эканлигини биров билган, биров билмаган. Шу саёҳат натижасида ёзувчининг «Обид қетмоң» асари юзага келди.

Едимда, 1932 ва 1933 йил ёз ойларида дадам кўпинча вақтларини Тошкент теварагидаги қишлоқ-қолхозларда айланиб ўтказдилар. (Бу тўғрида юқорида қисман сўз бўлди). У киши эрталаб барвақт турардилар-да, сафарга отланар, кўк рюкзагни орқалаб йўлга тушар эдилар. Рюкзагда адёл, ёстиқча, пахтали тўн, сандал-кавуш, қоғоз-қалам, бир неча пачка папирос (у киши фақат «Эпоха» папиросини чекар эдилар), гугурт бўлар эди. Ойим «чой ичиб кетмайсизми?» десалар, «йўқ, кун қизигига қоламан, салқинда йўл босиб олай, йўлда чойхонада нонушта қиларман», дер эдилар. Шу кетганча ҳафталаб уйга келмас, қайтгач, беш-ўн кун зарур уй-боғ ишларига қараб яна жўнаб кетар эдилар.

¹ Менмча, бу суҳбат 1932 йилда бўлган ёки «Обид қетмоң» қиссаси бу суҳбатдан олдин ёзила бошлаган бўлса керек. Чунки қиссанинг айрим боблари 1932 йилда «Шўро адабиёти» журналинда босилган (бу тўғрида сўнграқда сўз бўлур).

Мен бу сафарларда дадам билан бирга юрмаган эсам-да, қайси ерларда кўпроқ бўлганларини, кимлар билан учрашиб, нима ишлар қилганларини ўзларидан ва ўзгалардан бир қадар эшитганим бор.

Қодирий асосан ўзларига тажриба-ўрганиш манбаи қилиб, негадир, Тошкент шимолидаги Кўктерақ қишлоғини ва унинг теварагидаги колхозларни танилаб оладилар. У ерларга бир неча бор яёв чиқиб, бир неча кунлаб турадилар, қишлоқ-колхозлар билан танишадилар...

Қодирий ана шу сафар даврларида (юқорида сўз бўлган) кўктерақлик Иноғомжон исмли соҳибкор кекса билан танишадилар ва у билан то умрларининг охиригача борди-келдиларини узмайдилар.

Иноғом ота сўнгги вақтларда (бу киши 1961 йили 86 ёшида зафот этди) мен билан ҳам отақадрдон дўст бўлиб қолган эди! У киши Қодирий билан танишишини эслаб шундай ҳикоя қилган эди.

«Мен Жулқунбой номини аввалдан эшитиб, Отабек, Қумушбиби китобларини ўқиган бўлсам ҳам ўзларини кўрмаган эдим. «Кўктерақка Жулқунбой келибди» деб эшитдим. Бир кун гузарга чиқсам чойхона ёнидаги ҳовуз-супада зиёфат катта. Колхозимизнинг раиси, бугалтири, ҳосилоти, селсовети, қўйингчи, ҳамма раҳбарлари ўтирардилар. Сўраб билсам, улар орасида Жулқунбой ҳам бор эмиш. Узоқдан назар солдим, соч қўйган, қора киши эканлар...

Шу кун кечқурун боғимда юмуш қилиб юрсам, танишлардан бириси кириб: «Эшигингизда Жулқунбой сизни чақираётир» деди. Ажабланиб, нима юмушлари борлигини ўйлаб югуриб чиқдим. Кўришиб, сўрашиб, уйга таклиф қилдим. Абдулла акам (ота ўн беш-йигирма ёш катта бўлса-да, дадамини шундай атарди — Х. Қ.) ортиқча такаллуфсиз кириб меҳмон бўлдилар, суҳбатлашдилар. Билсам, у киши, ҳалиги улуғлардан: «Мени бирон деҳқончилик-боғдорчилик илмини дуруст биладиган кексароқ киши билан таништиринглар, суҳбатлашсам», деб илтимос қилибдилар. Раҳбарлар ўйлашиб мени маъқул кўришибди ва таништиригани одам қўшиб йўллашибди. Абдулла акам шу кунни бизникида қолдилар. Суҳбатлашиб ётдик. Сўз орасида у киши дедилар: «Колхоз раҳбарларингиз маишатни жуда дўст тутадиган кишилар экан. Қарасам, иш бу ёқда қолиб, зиёфатдан бўшамайдиганман. Секингина ўзимни четга ола қолдим...» Бу сўзларидан мен қувондим, у кишига муҳаббатим ошди. Шу-шу дадангиз ҳар Кўктерақка келганларидан тўғри бизникига қўнадиган бўлдилар...»

Иноғом ота қорачадан келган, паст бўйли, жиккак, мош-гуруч чувак соқолли, кўнгли очиқ, қизиқ табиатли, гапдон, ўтган-кетганлардан сўзлаб ҳамсухбатларини кулдириб ўтирувчи, қўшхотини бўлса-да, фарзандсиз киши эди. Иноғом отанинг қўли теккан нарса кўкаради, шунинг учун у киши гоҳо, «қўлимга етти ёшимдан ток қайчи олганман», деб мақтаниб ҳам қўяр эди. Дадам бу киши тўғрисида сўзлаб шундай ҳикоя қилар эдилар:

«Иноғом ота зўр соҳибкор, меҳнаткаш, қўли гул киши. Мен ҳам ўзимни, боғбонман, деб юрарканман... Унинг боғига кириб ҳайрон қолдим. Ишқомлари кенг-кенг, поя ўрнига балад-балад қилиб йўғон-йўғон устунлар қадалган. Ҳосили шу қадар кўпки, тўё атонга осилгандек ғуж-ғуж. Узум узмоқчи бўлса, худди нарвонга чиққандек бағазларга оёқ қўйиб ишқом устида юраверади. Узум узар вақтида отарава бемалол ишқом ичига кираверади, арава устида туриб узум узилар ва аравага пай уриб шаҳарга жўнатилавереди...»

Қодирий Кўктераққа борган чоқларида Иноғом отани «киши кучидан фойдаланган» деб шўрога ҳақсиз қилишган, жамоат ишларидан четлатиб қўйишган бўлади. Қодирий ота билан танишиб, аҳволдан хабардор бўлгач, унинг тўрт-беш танобгина ери борлигини, ерини асосан ўз қўл кучи билан обод қилганини ва шўрога ҳақсиз этилиши асоссизлигини сезадилар. Отага ёрдам қилмоқчи бўлиб, ариза ёзадилар-да, бир кун, у кишини бошлаб Охунбобоев олдига чиқадилар...

Олдин Қодирий ўзлари ҳузурга кириб, Охунбобоевни Иноғом отанинг аҳволотидан хабардор қиладилар, кейин, отани чақиртирадилар. Охунбобоев сўрашиб, у кишини ўтиришга таклиф этади ва кулиб дейди:

— Ҳа, сизни шўрога ҳақсиз қилиб қўйишдимми?

— Шундоқ, ота.

— Киши кучидан фойдалангансиз-да, бўлмаса, ерингиз катта эмас экан.

— Мен киши кучидан фойдаланган эмасман, тақсир,— дейди жавоб қилиб Иноғом ота,— менинг бир эмас иккита бақувват-бақувват хотиним бор. Ана шуларнинг куч-ёрдамида боғимни обод қилганман...

Отанинг гапидан Охунбобоев хахолаб кулади ва аризага ижобий жавоб қилади.

Қодирийнинг Кўктерақда нималар қилганини хотирлаб, Иноғом ота бундай дерди:

— Абдулла акамлар Кўктерақда олдин бир неча вақт гузарда, колхоз идорасида ивирсиб, раис, ҳосилот, бўғал-

тир, ҳисобчилар билан сўзлашиб юрдилар. Кейин, гоҳ ўзлари, гоҳ менинг ҳамроҳлигимда бригадама-бригада айланиб юриб иш бошида бўлдилар, аъзолар билан суҳбатлашдилар, колхоз ери билан танишдилар. Шундай бир кулги ёдимда: Бир кун тушги пайт Абдулла акамлар билан айланиб бир бригадага бордик. Аъзолар пахта чопиқ қилишарди. У киши улар тепасига бориб, ҳорма-бор бўл қилиб, ишга разм солиб турдилар, чопиқнинг қоида-усулини сўрадилар. Кейин, бир кетмончиға «қани сиз кетмонни бериб, дам олинг-чи, бир ўзимни синаб кўрай», дедилар кулиб ва кетмонни олиб чопиқ қила кетдилар.

Чопиқчилар Абдулла акамнинг бу ишқивозликларидан кулишди, йироқ-яқиндан кўз ташлаб томоша қилишди. Абдулла акам анча ергача чопиқни давом эттириб бордилар; кейин, бригадир, кетмон эгасига имлагач, у кулиб кетмонни олди. Шу кун шу бригада билан бирга ўтириб тушлик қилдик. Чопиқчилар орасида... (номини унутдим — Ҳ. Қ.) қизиқчироқ бир йигит бор эди. Ҳалиги тушмагур, таом чоғида Абдулла акамга шундай аския қилди: «Жулқунбой акамлар жуда чиройлик пахта чопиқ қилар эканлар.. Лекин, акамларнинг кетмон ташлашларида нормани бажариш қийин...» Ҳамма хахолаб юборди. Абдулла акамнинг ўзлари ҳам роса яйраб кулдилар...

Шундай қилиб Абдулла акамлар бизнинг «Ўткин» колхозимиз билан эринмай танишдилар; колхоз кишилари ҳам у кишининг кимлигини, нима юмушда келганларини билиб олишди ва колхозимиз раисининг нобонлигидан ноллиб Абдулла акамга жуда кўп аъзолар арз қила бошлашди, Абдулла акам, аввалига, раисга тил тегизишдан бир оз истиҳола қилиб юрдилар; ҳатто менга: «Қизиқ иш бўлди-ку, яхши ниётда келиб, туз бергани тузлигига тупуриш...» деб, маслаҳат солдилар. Мен: «Ёзинг, савобга қоясиз...» дедим. Хуллас, Абдулла акам кўпчилиكنинг илтимосини ерда қолдиролмай, «Ўзи хон — кўланкаси майдон» деб газетага бир мақола (фелъетон — Ҳ. Қ.) ёздилар¹ ва шундан сўнг ўша нобон раисдан халос бўлдик...

Албатта, Қодирий материал излашда фақат Кўктерак ва унинг теварагидаги колхозлар билан чекланиб қолмаганлар. Муаллифнинг «Номига МТС ячейкаси»², «Йўловчининг кўрсатмасини бажармаган колхозда»³ ва «Суғорувчилар иш

¹ Бу фелъетон 1933 йил «Қизил Ўзбекистон» газетасида «Йўловчи» имзоси билан босилган эди. (Х. Қ.)

² «Еш ленинчи» газетаси, 4 декабрь 1932 йил.

³ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 12 август 1934 йил.

бошида эмас¹» каби, Мирзачўл, Алимкент колхозларидан ёзган мақолаларидан кўрамизки, у киши ўша томонларда ҳам бўлганлар.

Юқоридаги фелъетон ва мақолалардан яна шундай мазмун англаниши ҳам мумкин: Қодирий теварак-атрофда рюкзак орқалаб кезиб юрарканлар, фақат ўз ижодлари учувгина қайғурмаганлар; жамоат иши, колхоз мустақкамлиги, тараққиёти, фаровонлиги учун ҳам жонбозлик кўрсатилган. Ҳойларда учраган бузғунлик, хатолик, камчиликлар ёнидан кўз юмиб ўтмай, қўлдан келган маслаҳатларини берганлар ва кузатганларини матбуотда ёритиб борганлар...

Фикримча, Қодирий материалларни йиғиб келиб дарҳол ўтириб ёзавермайдилар, чамаси. Бизда ҳали колхоз ҳаётидан бирор катта асар йўқ пайтда, муаллиф, эҳтимол қўшни халқ ёзувчилари асарлари билан танишиб чиққанлар, ўрнатқандирлар. Масалан, мен Қодирий столи устида Шолоховнинг «Очилган қўриқ» асарини (русчасини) кўраб эдим.

«Обид кетмон» ҳозир яшаб турган Самарқанд дарвоза уйимизда ёзилган. Юқорида мен Қодирийнинг асосан қиш кезларида ижодий иш билан шуғулланиш одатларини айтиб ўтиб эдим. Лекин, «Обид кетмон»ни, билмадим зарурат тақозо этибми, тарки одат қилиб, иссиқ ёз кунларида ҳам кўним ўтириб ёздилар.

Яна ўша сандал-курсига тирсақланиб ўтириб дадам жаёл сурганлари-сурган, қоғоз қоралаб кечани кундузга, кундузни кечага улаб ёзганлари-ёзган... Уйимизда тинчлик. Ҳар бир ҳаракатда эҳтиётлик...

Бир хотира ёдимда: Ёз кунларининг бири эди. Дадам ичкари уйда ўтириб «Обид кетмон»ни ёзар эдилар. Эрталаб соат ўн-ўн бирларда шийпонимиз қаршисидаги олмазорда юмуш қилиб юрсам, кўча дарвозаси очилиб, ўн чоқли киши кетма-кет кириб келишди. Улар яхши кийинган йигитлар эди. Фақат олдинда кирган бириси қирқ беш-эллик ёшларда бўлиб, қорача, барвастандан келган, қиррабурун, қора узун бурама мўйлабли, бошида попукли қалин қийиқ қалпоқ, кўйлаги устидан энли қамар таққан, этикли киши эди. Бу киши тўғри менга қараб келди. Салом бердим. У алик олиб кимлигимни сўради ва деди:

— Дадангиз бормилар?

— Йўқ, — дедим дадамнинг гаплари бўйича.

¹ «Қизил Ўзбекистон газетаси, 14 август 1934 йил.

Сўрагувчи афсуслангандай бош қимирлатди ва бир оз боғимизни айланиб, шийпонни томоша қилиб хайрлашаркан, мөндан сўради:

— Қаерда ўқийсиз?

— Медрабфакда.

— Ҳа-а, бўлмаса менинг қизим Мунирани танирсиз, у ҳам шунда ўқийди?

— Тавийман, Мунираҳон рус группасида ўқийдилар¹,— дедим ва бу кишини дарҳол танидим.

— Боракалло... Унга ўқишда ёрдам қилиб тулинг, дадангизга салом айтинг.

Мен бош иргатдим. Меҳмонлар дарвозадан чиқишаркан, йигитлардан бириси кейинда қолиб менга деди:

— Ўзингиз ҳам танигандирсиз, бу киши Молия Халқ Комиссари Турсунхўжаев бўладилар. Дадангизга айтиб қўярсиз... Кеча Чўпонотага боғ сайлига чиққан эдик, тунаб, бугун йўлакай дадангизни зиёрат қилиб ўтишни истаб эдик.

Дадамнинг ҳордиқ чиқариш учун севган эрмакларидан бири олти-етти ёшли Масъуд укам билан ўйнашиш эди. У киши ёза-ёза чарчагач, ҳовлига чиқиб, боғда ўйнаб юрган Масъудни секин қақриб гапга солар, тутал-тутал гапларига кулар, кейин қўлидан ушлаб ўйнаша бошлардилар-да, уни йиғлатиб, қип-яланғоч ечintiриб қўйиб юборар эдилар. Масъуд «кийимимни бер!» деб сўкар, юқори ҳовлига чиқиб, ушни кесакбўрон қила бошлар эди. Ниҳоят ойим орага тушиб, дадамни койиб, Масъуднинг кийимини олиб берардилар. Дадам кула-кула ижодхонага кириб кетар эдилар.

«Обид кетмон»ни мен биринчи бор қўл ёзмадан ўқиб чиққанман. Қодирий ёзарканлар, кўпинча мен сандалнинг иккинчи ёғида жим ўтириб дарс тайёрлардим-да зериккан пайтларимда, у кишининг қалами тагидан чиққан араб алифбосидаги ёзувни курсидан олиб пешма-пеш ўқиб борар, баъзан ҳатто Қодирий ёзаётган қоғознинг тўлишини кутиб ўтирар эдим. Менинг бундай ўқиб боришим дадамга сира малол келмас, фақат у киши ҳар замонда «дарсингни тайёрламайсанми?» деб қўярдилар, холос.

Ёзувчи ўз асарига қанчалик ишонч, муҳаббат билан қарамасин, ҳар ҳолда у асари ҳақида бошқанинг фикрини билгиси келади ва бунга менингча у ҳатто ошиқади ҳам. Бинобарин Қодирий гарчи менинг фикримни сўрамасалар-

¹ Мунира Турсунхўжаева ўзбек олимларидан, медицина фанлари доктори, профессор ва жамоатчи (1976 йилда вафот этди).

да, асарни курсидан олиб ўқирканман, баъзан қизиқроқ жойлари келганда, «маъқулми?» дегандай, менга қараб кўяр, тусимдан бирор маъно англамоқчидай кўринар эдилар.

Баъзан эса, қоғозларни кўтариб чиқиб, эрталабки чой вақтида, ёки кечликдан сўнг оилавий ўтиришда ҳаммамизга ўқиб берардилар. Масалан, бир кун эрталаб «Обид кетмон» бобидан мулла Обиднинг деҳқончиликдаги муваффақиятларини тасвирловчи шундай парчани олиб чиқиб, кулиб ўқиб берганлари ёдимда:

«Обид кетмон картошка экибди — ҳар биттаси замбаракнинг ўқи; шолғом экибди — ҳар бири сават кўтарганда бошга қўядиган чамбарак; лавлаги экибди — ҳар бири чақалоқ бола; қовоқ экибди — сизга ёлғон худога чин, ҳар бири эшакнинг хўтугидек!.. Буларни жойлаш учун Холмирза аканинг ўчоғи ҳам бўш қолмай яна ярмиси ортиб қолибди... Илгари омборингни тайёрлаб ундан кейин деҳқончилик қилмайсанми, хотин талоқ!..— деб, қишлоқда шов-шув қўпади».

Асардаги прототип (тимсол)лар масаласига келганда, муаллиф бу тўғрида менга чандон бирор фикр айтмаганлар. Лекин, асарга материал тўшлаб юрган пайтларимиди ёки ёзаётган кезларимиди, ҳар ҳолда қай бир вақт мулла Обид ҳақида дадамдан шундай бир ҳикояни эшитганим бор:

«(Қайсидур) қишлоққа бордик...¹ (Обид) кетмон бизни яхши кутиб олди. Текислаган тепаси ўрнига яхши боғ қилган, тепанинг ўртасидан озгина кунгира жой қолдириб, устига баҳаво бир шийпон қурган экан. Шийпонда ўтириб дам олдик. (Обид) кетмоннинг моллари ҳам кўп; ҳар бир молига хос ном қўйган экан. (Обид) кетмон «ғўнан, ғўнан!» деб чақирса бир қўйи маъраб келар, «дўнан, дўнан!» деса яна бир тойи кишнаб, югуриб келар экан...»

Бу гапнинг исботи ўлароқ Қодирийнинг ўзлари ҳам «Ёзувчи ўз иши тўғрисида» мақоласида² шу сўзларни айтиб ўтадилар:

«Ёзувчининг ўзидан қўшиши (русча айтганда «Вымысел») адабий асарда катта роль ўйнайди. Лекин, мен турмушда кўрмаган, билмаган нарсам ҳақида ҳеч нарса ёзмайман. Ҳар бир асаримнинг ёзилишига турмушда учраган бирор воқеа сабабчи бўлади. Масалан, мен колхозларда юрганимда ҳақиқатан ҳам Обид кетмоннинг баъзи хусусиятларига эга бўлган бир типни кўрдим».

¹ Балки Тиктепа қишлоғигадир?... (Ҳ. Қ.)

² «Қизил Ўзбекистон газетаси, 14 март 1935 йил.

Бу лавҳадан кўринадики, ҳар ҳолда, асардаги ҳамма қаҳрамонлар ҳам ўйлаб топилмаган, баъзи бирлари айнан бўлмаса ҳам воқе, турмушда кўрилган қаҳрамонлардир.

Эшонгузар маҳалламизда Юнус ака исмли оқ кўнгил, хоксор таъб, фақир бир қўшнимиз бўларди. Унинг Солиҳа исмли хотини, Манзура исмли биргина қизи бўлиб, эрта-кеч ироқи дўппи тикишар, тивит йигиришар, рўзгорга кўмаклашар эдилар. Юнус аканинг ўзи кексайиброқ қолганиданми, бирор ерда ишламас, кўпинча қишда танчанинг бир ёғини обод қилиб ётгани-ётган, «Ҳабо-ҳабо» деб мен билан «улфатчилик» қилгани-қилган эди. Бу киши ўттизинчи йилларнинг бошида вафот этди.

Юнус амаки жилла ҳам танбал эмас, тирикчилик тақозоси билан ивирсиб у-бу иш ҳам қиларди. Қиш кезлари ёғочдан қоркурак чошиб бозорга тушириб сотар, янги шаҳар кўчаларини айланиб ҳар кимларнинг қорини кураар, ўтинини ёрар, саваргичдан чиройли-чиройли қафаслар ясаб саъва тутиб сотар, тўр қовоқ тўқиб сайратма бедана боқар; ёз кунлари эса сават тўқир, шерикчилик қулушнай ёкар, ҳар кимларнинг дарахтини кесар, саржин қилар, тахта тилар, томсўвоқ ва ҳоказо ишлар билан шуғулланиб юрарди. Шу сабабдан, муз-болтадан тортиб ойболта, лўлаболта, даст аррадан тортиб катта арра, олчин тўқмоқ, чўкич, теша, кетмон, бел, белча, болға, пона, искана, поракаш, ўроқ, ранда, андава, газчўп, чилчўп, эгов, қўйингчи «дунёдаги жами» асбоб-ускуналар, темир-терсақлар унинг уйидан топилар эди. Кимки бирон юмушга, асбобга муҳтож бўлиб қолса, бу кишининг эшигини тақиллатиб келар, ҳазиллашиб «Юнус фаранг!» деб чақирившар эди.

Юнус амаки сажия жиҳатдан бўлмаса ҳам иш тутуш, ҳаёт кечиривш жиҳатларидан баъзи ўринда Берди татар образига жуда ўхшаб кетади; гўё, Берди татар ҳаётининг маълум қисмига, Юнус амаки ҳаётидан ямоқ олиб солингандай туйилади, менга.

Худди шунга ўхшаш ҳолат асардаги Мирвали банги тасвирида ҳам учрайди... Самарқанд дарвоза маҳалламизда Икромхўжа амаки деган кексайиб қолган йироқроқ қўшнимиз бўларди. Улар тенгқурлари Икром сатанг деб ҳам аташарди. Ўзи жиккак, қотмадан келган, айтганларидек сатанг кийинувчи, чапани табиат, чакказарб, тажанг киши эди. У мудом дарвоза гузаримиздаги чойхонада қолиб кетгани-кетган, ёз кунлари чаккасида атиргул, бир қўлида бедана, иккинчисида чой қайтариб ичиб ўтиргани-ўтирган; ёнида эса чиройли ярақлаган жез чилим, ўқтин-ўқтин гушиллатиб тамаки, наша чеккани-чеккан, нос отгани-отган

эди. Чойхўрлар ҳам, ўтган-кетганлар ҳам унга ошна-таниш; унинг тилини қичитиш учун ҳамма гап қотгани-қотган...

Икром амаки кўп йиллар чойхоначилик қилган, шу боисдан унинг ўз таъбирича, онаси чойхонада туққан. У хўшига ёқмаган киши билан сўзлашмас, доим тажанглангани-тажангланган, чўндан ҳам, хасдан ҳам аччиғланиб сўкинаверадиган, лекин сўкиши ҳеч кимга оғир тушмайдиغان, аксинча, кулги қўзғатадиغان киши эди. У ҳамма нарсадан хабардор, бугун маҳаллада ким-ким билан урушди, кимни-кимда ўчи бор, кимни чўнтағида қанча пули бор, ким нимага муҳтож, кимникида тўй, кимникида аза, қимор кимникида ўйналади, ҳамма-ҳаммасидан хабардор эди.

Икром амаки дадам билан жуда иноқ эди. Дадам қачон чойхонага чиқсалар тўғри шу кишининг ёнига бориб ўтирар, унинг гапларига кула-кула бирга чойхўрлик қилар эдилар. Бир гап у кишининг дадам билан шундай «ширин» суҳбатлашганини эшитганман. Дадам ундай сўрашдилар:

— Икромхўжа ака, дейман, қачон кўрсам чойхонадасиз... Отин ойимнинг олдиларига ҳам кирасизми, ўзи?..

Икромхўжа амаки чирт этиб туфлаб, четга қаради:

— Мен ҳали ҳез очганим йўқ, хотинлар олдига кириб, пачакилашиб ўтиришга...

Дадам унинг жавобидан қотиб-қотиб кулдилар. Бундан аячيقланган Икром амаки эса баттарроқ тажангланди.

— Кул-а, Жулқун, кул! Ҳе, кулгини чиқаргани уйи куйсин!..

Мен ҳар вақт «Обид кетмон»дан Мирвали банги образини ўқисам, кўз олдимга шу марҳум қўшимиз Икромхўжа амакини келтираман; унинг сиймоси, чойхонада тажангланиб ўтириши ёдимга тушади. Бироқ Икромхўжа амакидаги тарқоқ, «эгри-бугри» сажиялар Мирвали бангида маълум бир қолибга — ўлчовга солинган каби, холос...

Юқорида Қодирий: «Мен колхозда юрганимда ҳақиқатан ҳам Обид кетмоннинг баъзи хусусиятларига эга бўлган бир типни кўрдим»,— дейдилар. Шунингдек, ўрни келиб, муаллифнинг ўзини ҳам, қисман бўлса-да, Обид кетмонга тимсол қилиб кўрсак бўлмасмикин?.. Ахир у киши ҳам кўп вақтларини пешона боғлаб қуёшда ер чопиш, тепа бузиб замбилгалтақда тупроқ ташини, ер очини, деҳқончилик қилиш билан кечирганлар, ширкат аъзоси ва унинг раҳбарларидан бири бўлганлар-ку...

1932 йилнинг кузи (ноябрь)дан бошлаб 1934 йил охиригача «Обид кетмон»нинг пеш ёзилгани пеш «Ўзбекистон

шўро адабиёти» журналида¹ мунтазам босила бошлади ва шу билан бир вақтда асар пешма-пеш русчага таржима қилиниб (таржимон, Л. Соцердотова) «Литературний Узбекистан» журналида ҳам чиқа бошлади. Асарнинг баъзи боблари эса «Берди татар», «Бир кулки ва бир тулки» номлар билан алоҳида-алоҳида китобча шаклида ҳам нашр этилди.

Ўрни келиб шундай бир далилни айтиб ўтай: ўқиганлар балки хотирлар, асарда «Қуёш билан ҳам курашаман», деган бир боб бор. Бу боб китобдан жой олишига қараганда 1934 йилда ёзилган бўлиши керак. Чунки у асарнинг охирида; асар эса 1934 йили тугалланган. Бироқ, бу боб «Ўзбекистон шўро адабиёт»и журналида 1932 йили 20 июлда босилган. Демак, бу бобни муаллиф олдин ёзиб қўйганлар...

Мен, Қодирийнинг матбуотда босилган ҳамма асарларини эътибор билан қузатиб борганим учун бу олдин-кетинлик фарқига бордим ва бир кун у кишидан шу ҳақда сўрадим.

— Ҳа, тўғри пайқагансан, — дедилар дадам жавоб бериб, — шунча асар ёзиб, фақат шу бобнигина олдиндан ёзиб, кейин, китобга киритганман. Ёзувчиликда умуман бундай ҳоллар тажриба қилинмайди.

1935 йилнинг бошларида «Обид кетмон» алоҳида китоб бўлиб босмадан чиқди. Бу ҳақда «Ўзбекистон совет адабиёти» журнали 1935 йил февраль сонидан эълон тариқасида шундай изоҳ бериб ўтади: «Журналимизнинг ўтган сонларида босилиб чиққан «Обид кетмон» Ўзбекистон Давлат нашриётида босилиб чиққани учун, унинг давомини босиндан тўхтатдик». Ва шу йил китобнинг русча таржимаси ҳам алоҳида китоб бўлиб чиқди. Қодирий бу икки тилдаги китоблардан бир неча нусха келтириб ўз ёр-дўстларига улашдилар.

Маълумки, янги асар чиққач, унинг яхши-ёмонлиги тўғрисида китобхонларда дарҳол фикрлар ҳам туғилади. Қодирий қўлидан тарихий романлар ўқишга ўрганган халқ «Обид кетмон»ни ўқиб турлича талқин қила бошлайди. Улар муаллифнинг ўзига бир нарса дея олишмаса ҳам баъзилар менга «Отангизнинг бу китоблари, албатта, анави-лардек эмас» деб эътироз билдира бошлашди. Бу эътирозларга мен баъзан қўшилар, баъзан аччиғлапар ва дадамга

---

¹ Бу журнал 1933 йилдан «Ўзбекистон совет адабиёти», кейинчалик эса «Шарқ юлдузи» номлари билан чиқа бошлади. (Х. Қ.)

сўзлар эдим. Дадам эса кулар. «қўйвер»деб қўл силкир эдилар. Бир кун шу тўғрида жиддий сўз бориб, дедилар:

— Тушунмайсан... Одамлар «ёзувчи қўлига қаламини олса бас, қойил қилаверади», деб ўйлашади. Бу хато. Ҳаёт чексиз, унинг ҳамма томонини бир инсон ўрганиб етолмайди. Ёзувчи ҳам инсон, у ҳам ҳаётнинг ҳамма томонини бирдек билвермайди. Фақат у ҳаётнинг бир соҳасинигина қизиқиб дурустроқ ўрганган бўлиши ва шу соҳадан дурустроқ ёза олиши мумкин. Рус ёзувчиларида шундай тахминий бўлиниш бор: бир ёзувчи фақат тарихий, иккинчиси сиёсий-инқилобий, учинчиси завод-фабрика қурилиши ҳаёти, тўртинчиси қишлоқ, колхоз турмуши, бешинчиси шаҳар маданият-илм-маърифат соҳаларидан, яна бириси болалар дунёсидан мавзу танлаб ёзади. Ҳаммалари ҳам ўз соҳаларида моҳирлар... Шунингдек, менинг учун янги бу мавзу жилла ўхшалмаган ва баъзиларга ёқмаган бўлса бордир...

Қодирийнинг шоир Уйғунга айтган шу сўзлари ёдимга тушиб кетди: «Менга: «фақат тарихий мавзуларда ёзасиз, ҳозирги давр, завод-фабрика ҳаётидан ёзмайсиз» дейишади. Ахир, завод-фабрика ҳаётини яхши билмасам қандай ёзай. Келажак балки менда бу соҳаларда ҳам қизиқиш уйғотар, шунда бу мавзуларда ҳам ёзарман...»

Баъзи дўстлар «Обид кетмон»ни ўқиб, ҳазиломуз, дадамнинг Жулқунбой лақаби ёнига «Кетмонбой» лақабини ҳам қўшиб аташа бошлашди. Шунда, яна мен аччиғландим... Дадам яна кулиб «бу яхши, кетмон меҳнат рамзи» дедилар. Дарҳақиқат асарда меҳнат шавқи табиий тасвирланади. Журналист Ваҳоб Рўзиматов шундай деган эди: «Мен китобдан мулла Обиднинг фавқулодда кетмон билан тепа бузган бобини ўқисам, завқланиб кучга тўлиб кетаман, кетмон олиб тепа бузгим келади...»

ОХУНБОБОВ БИЛАН УЧРАШУВ

1934 йил, баҳор эди. Бир кун дадамни бир рус киши йўқлаб келди. У — Ман фамилияли, рассом, рассомлар союзидан дадамнинг суратини чизиш учун келган экан. Дадам ҳар куни бир неча соат маълум ҳолатда тек ўтиришлари, рассом эса у кишига қараб сурат чизиши керак эди.

Дадам бу кезларда ҳам кўп ишлардилар. Кунига бир-икки соатдан ортиқ ўтира олмасликларини айтиб таклифни қабул қилдилар.

Рассом ҳар куни маълум вақтда келиб, у кишининг суратини чизар ва иш чоғида икковлари қизғин суҳбатлашар, мунозара қилишар эди.

Рассом ўрта ёш, баланд бўйли, серқош, узун бурун, ўсиқ сариқ сочли киши эди. У бир куни чой ичишиб ўтириб дадамга шахмат ўйнашни таклиф қилди. У киши билмайман, деб бош чайқадилар (дадам шахмат ўйнамасдилар. «Юриш қоидаларини билсам ҳам ўйнагим келмайди, вақтни олади» дердилар).

Бора-бора дадам рассомнинг кун сайин пиёда узоқ йўл босиб қатнашига ачиндилар шекилли, унга иши битгунча шийпонда яшашни таклиф этдилар. Ман, рассомлик ишхонасини кўчириб келиб ёзи билан бизнинг боғда турди ва шунда Қодирийнинг суратидан ташқари яна бир неча расмлар чизди (масалан, фото расмига қараб, мой бўёқда Садриддин Айнийнинг ҳам катта суратини чизган эди). Дадам, чамаси ўрганишиб қолганлариданми, дам олиш чоқларида доим у билан сўзлашиб ўтирар ва менга унинг ош-таомидан хабар олиб туришни тайинлар эдилар.

Рассом Ман бир неча хомаки суратларни бизнинг уйда қолдириб, шу йил кузакда кўчиб кетди ва мен уни бошқа кўрмадим. Қодирийнинг Ман чизган расмлари «Обид кетмон»нинг титул бетига босилди.

* * *

Шу йил, дадам «Обид кетмон»ни ёзиш билан бир вақтда, янги ташкил қилинган «Ёзувчилар боғи»нинг обод қилиш ишларига ҳам ёзи билан раҳбарлик қилдилар. Бу тўғрида Раҳмат Мажидий шундай ҳикоя қилади (1967 йил, «Фан ва турмуш» журнали, 7-сон, ўша мақола):

«...Ўзбекистон партия Марказкоми ва ҳукумати Тошкент шаҳри чеккасидаги Инжиқобод деган жойдан ёзувчилар учун боғ ажратиб берди. Боғни обод қилиш, уни ёзувчилар дам оладиган ва ижодий иш қиладиган илҳомбахш гўшага айлантириш зарур эди. Мен Тошкентнинг Самарқанд дарвоза томонида Абдулла аканинг нашъали боғи борлигини ва уни ёзувчи ўз қўли билан меҳр қўйиб обод қилганини эшитган эдим. Шу эсимга тушиб, мазкур боғни қандай обод қилиш хусусида Абдулла акадан маслаҳат сўрадим. Икковлон биргалашиб Инжиқободга жўнадик.

Боғ яхши жойда, аммо қаровсиз ҳолда эди.

— Боғ жуда яхши, ишни ҳозирданок бошлайвериш керак. Лекин катта иморат қуриш кўп вақтни талаб қилади. Шу боисдан менимча ишни битта шийпон қуриб, атрофини гулзор қилишдан бошлаган маъқул, — дедилар.

Абдулла ака тез кунда бир миришкор боғбон топиб келди. Иноғом ота исмли бу кекса шоиртабиат киши экан. У

боғни ҳам, ёзувчиларни ҳам ёқтириб, шу ерда истиқомат қиладиган бўлиб қолди.

Абдулла ака боққа тез-тез келиб турса-да, ёзувчилар даврасига кам қатнашар, ҳар доим боғбон ота билан дарахтзорлар оралаб, алланарсаларнинг маслаҳатини қилиб юрганни кўрардик. Бундай кезларда у ўзининг ташқи қиёфаси, уст-боши ва характери билан ҳамсухбати — боғбон отадан кам фарқ қилар эди.

Улуғ адиб, ажойиб инсоннинг бу қадар оддийлиги ва қамтарлиги, одамларга нисбатан ғамхўрлиги ҳаммамизнинг қалбимизда ҳурмат ва аҳтиром уйғотади».

* * *

Уша йили ёзда, Ҳамза номли театрда драматург Комил Яшиннинг «Тор-мор» пьесасининг премьераси ўйналадиган бўлиб, дадамга «сиз ҳам тушиб кўринг, мулоҳаза айтарсиз», деб билет беришади. Кечликдан сўнг, дадам мени театрга бирга олиб кетдилар.

Томоша «Акмал Икромов» (ҳозирги «Пушкин») боғида «Мирмуҳсин» театрида (у вақтда ёзлик Ҳамза театри шундай аталар эди) ўйналарди. Биз ўйин бошланишидан ўнбеш-йигирма минут олдинроқ бориб иккинчи қатор ўртасидан жой олдик. Тасодифки олдимизда (биринчи қаторда) Йўлдош Охунбобоев ва Зиё Саидий (Ҳамза театрининг директори), Анқабой (танқидчи)лар ўтиришар эди. Охунбобоев дадамни сезиб ўгирилиб сўрашди.

— Дехқонбува, саломатмисиз, келган эканлар-да?

— Ҳа, тушган эдик, ота...

Охунбобоев орқасига ўгирилиб сўзлашиб, ўтиришни ноқулай сизди шекилли, Қодирийни ёнига чақириб олди. Охунбобоев хушқомат, чўзиқ юзли, қорамтир қош, қисқа мош-гуруч соқол-муртли, чуст дўппи, жужун китель ва этик кийган эди. У Қодирийга деди:

— «Обид кетмон»ингизни журналдан ўқиб боряпман, мулла Абдулла, менга маъқул...

— Раҳмат.

— Айтгандай, анча бўлди, Марғилон борганда ҳамшаҳар эски дўстлар билан кўришган эдим... (...) ¹ ота деган бир кекса «Абдулла Қодирийни кўриб турасизми, салом айтинг» деб эди. У «Ўтган кунлар»ингизни эрта-кеч ўқир эмиш...

— Раҳмат, ота. Соғ бўлсин...

¹ Номини унутдим. (Ҳ. Қ.)

Уйин бошланди. «Охунбобоев келибди» деб хабар тарқалди, шекилли, танаффус пайтларида саҳна яқинига икки томондан аста-секин томошабинлар келиб, йироқдан Отани кузатиб кета бошлашди...

МАКСИМ ГОРЬКИЙ ҲУЗУРИДА

1934 йил ёзида Москвада Бутуниттифоқ ёзувчиларнинг биринчи съездини чақириш ва съезд кунлари СССР халқлари адабиётининг кўرғазмасини ташкил қилиш белгиланади. Шу муносабат билан Ўзбекистон ёзувчилар союзи ҳам бошқа республикалар қатори съездга қизғин тайёргарлик кўрар, кўрғазма ташкил қилиш учун китоблар тўплар, Қодирийга эса халқ ичидан кўплаб араб-туркий ҳарфида ёзилган эски ўзбек классик китобларни сотиб олиш вазифаси юклатилган эди. Ёдимда, шунда дадам бир неча марта араб ёзувидаги (қўлёзма, тош босма, миҳбосма) эски китобларни кўплаб кўтариб келиб стол устига йиғдилар, кейин уларни қаергадир олиб бориб топширдилар ва ёз кунларининг бирида съездга қатнашиш учун Москвага жўнаб кетдилар...

Драматург Зиннат Фатхуллин ўша даврни хотирлаб шундай ҳикоя қилади:

«Кўрғазмага китоблар сотиб олишни Абдулла акамга топширилганининг сабаби шундаки, союзда эски шарқ асарларини Абдулла акадан кўра яхшироқ билувчи ва олинадиган китобларни тўғри қадр (баҳо)ловчи йўқ эди. Мен бу ёшда Абдулла акага ёрдамчи (ғазначи) этиб тайинланган эдим. Абдулла ака мен билан бозорга тушиб эски ёймачи китобфурушлар олдига ўтириб олиб китоб кўрар, улардан адрес олиб, маҳаллама-маҳалла юриб, ҳар кимларнинг уйида уйилиб ётган эски китобларни кўздан кечириб таълар ва китоб маъқул тушса савдолашар эдилар. Абдулла акани ҳамма ерда танишар, китоб бор ерларга уйма-уй бошлаб юришар ва ҳатто меҳмон ҳам қилишар эди.

Шундай қилиб, биз икки-уч юз нусха эски ўзбек классик китобларини сотиб олдик ва съезд кунларига ўн-ўн беш кун қолганда союз раиси Раҳмат Мажидийнинг маслаҳати билан Абдулла ака иккимиз кўрғазмани тайёрлаш учун китобларни юқлаб Москвага вақтلىроқ жўнадик.

Москвага бориб билсак биз анча кечикибмиз... Горький номи боз (парк)да ташкил қилинган кўрғазмага ҳамма республика вакиллари биздан аллақанча олдин келиб яхши жойларни эгаллаб олишиб, бизга кимса бормас чет бир бурчакдан кичкина жой қолдиришган экан. Биз жуда бўшашиб

тушдик. Икков маслаҳатлашиб, дурустроқ жой талаб қилгани СССР Езувчилар Союзига (Воровский кўчага) бордик ва съезд кўргазма ишларига мутасадди этиб тайинланган раҳбар (фамилиясини унутганман) олдига кириб тилагимизни айтдик. У киши гапимизга ортиқ аҳамият бермай, «жойни ўзгарта олмаймиз» деб қўя қолди.

Умидсизланиб союздан чиқдик. Абдулла ака: «Бўлди, кўргазмани ўша кўрсатган ерларига бўлганича очавериш керак», дедилар. Аммо шу онда бошимга М. Горький ҳузурига кирсак қандоқ бўларкин, деган фикр келиб қолди-ю, ниятимни Абдулла акамга айтдим. Бу фикр аввалда у кишига маъқул тушмагандай кўринди. «Шу арзимас иш билан у кишининг олдига кириш унча маъқул бўлмас», дедилар. Кейин, ўйлаб кўриб биргалашиб киришга рози бўлдилар. Горькийнинг қабул кунини кутиб, икки кун оралатиб союзга бордик, навбат кутиб икки-уч кишидан сўнг унинг ҳузурига кирдик.

Горький очиқ чеҳра билан саломлашиб бизга ўтиришга жой кўрсатди. У расмдаги каби озғин, баланд қадди бир оз букилган, мош-гуруч қисқа соқол ва мўйлабли, вазми ҳаракатчан киши эди. Русча сўзлашга чечанроқ бўлганим учун гапни мен бошладим. Тошкентдан келганимизни айтиб, ўзимизни танитдим.

Горький чамаси Абдулла акани исми-фамилияси билан танимас экан. Жулқунбой тахаллусларини эшитгач, кулиб ўрнидан турди, стол устидан узун бўйини чўзиб Абдулла акам билан қўл олишиб кўришди. Улар орасида шундай сўз бўлди. Горький деди:

— Жулқунбой исмингизни эшитганман, сиз яхши сатирачи ва романчисиз, танишганим учун хурсандман.

Абдулла ака бош ирғатиб жим ўтирардилар. Горький бир оз тўхталиб олиб давом этди.

— Афсус, асарингиз русчага таржима қилинмаган, ўқи-маганман. Ҳозир бирон каттароқ асар ёзясизми?

— Ёзаяпман.

— Қандай мавзуда, кечирасиз?

— Қишлоқ-колхоз ҳаётидан, «Обид кетмон» номли қисса.

— Жуда яхши, мен худди шунинг учун бу саволни бериб эдим. Хурсандман. Адабиётимиз шунингдек мавзудаги асарларга камбағал; кўпроқ ёзиш лозим. Асарларингизни рус тилида ўқишни орзу қиламан. Таржима масаласида, умуман, ижодингизда, ҳаётингизда бирон монелик туғилса хат ёзинг, ёрдамга тайёрмиз...

— Раҳмат,— деди у киши.

Горькийнинг бу меҳрибон сўзларидан Абдулла аканинг мамнун бўлганликлари юзларидан сезилиб туради. Биз асосий мақсадга кўчиб, илтимосимизни баён қилдик. Горький масалага тушуниб, ўйланиб қолди ва сўради:

— Кўрғазмага қандай китоблар келтирдингиз?

Абдулла ака бир неча ўзбек классик ёзувчи-шоирларининг номини айтдилар. Булар орасида албатта Навоий исми ҳам бор эди.

Горький сўради,

— Навоийнинг қандай асарларини келтирдингиз?

Абдулла ака жавоб қилиб, келтирилган китоблар орасида машҳур хаттотлар қўли билан битилган ягона нодир нусхалар борлигини, уларни ҳеч қандай қиммат билан тенглаштириб бўлмаслигини айтдилар.

Шундан сўнг Горький ҳалиги биз биринчи учрашган раҳбарни чақирди ва бизга истаган еримиздан кўрғазмага жой ажратиб беришни буюрди. Раҳбар бизни машинага ўтказиб, олиб бориб РСФСР халқлари адабиёти кўрғазмаси ёнидан жой кўрсатди.

Съезд бошланишига икки-уч кун қолганда менинг тезликда қайтишим тўғрисида Тошкентдан телеграмма бориб қолди ва мен съездга қатнашмай Тошкентга қайтдим. Абдулла ака эса Москвада қолдилар.

Хотирида, дадам съезддан қайтгач, мени Алексей Толстой ва Максим Горькийларни кўрган-кўрмаганликларини сўрадим. У киши дедилар:

— Алексей Толстой билан банкетда бирга ўтирдик. Бечора жуда хафа. Ўша бизга меҳмон бўлиб келган хотини хасталаниб вафот этибди... Горький раёсатда ўтирди, нутқ сўзлади, банкетда қадаҳ кўтарди, лекин ичмади. У касал...

СҮФИЗОДА, ОЙБЕК, САДРИДДИН АЙНИЙ

1935 йилнинг қиш кунлари эди. Бир кеч, шоир Сўфизода, Ойбек ва яна кимдир (ёдимда йўқ) бир киши бизнинг уйга меҳмон бўлиб келишди¹.

Сўфизода ўрта бўй, қорачадан келган, тўла кулча юзли, оқ оралаган қисқа соқол-муртли, бошида фарғонача дўппи, эғнидаги узун кулранг сирма пахталик камзули устидан қийиқ боғлаб, қора сатин қавиқ тўн кийган, кавуш-маҳси-

¹ 1935 йил 29 январда Тошкентда Мухаммадшариф Сўфизоданинг (1870—1937) 61 ёшга тўлишини нишонлаб юбилей ўтказилди. Шоир балки шу муносабат билан Намангандан келганда бизни-кига ташриф қилганми?..

ди, қадди бирмунча чўккан киши эди. У майин, камтар табиат, камгап, босиқ сўзли, кулимсираб сўзловчи шахс эди.

Ойбек эса галстук тақиб, европача кийинган, ўсиқ силлиқ қора сочларини чуст дўшни билан бостирган, ўттиз ёшларда, барваста қомагли, оқ тўла юзли, ўткир қора қийиқ кўзли, очиқ чеҳра, чиройли йигит эди. У ҳам босиқ, майин табиатли, ҳар бир сўзни ўйлаб, кулимсиб сўзловчи, ўтиришида ёшликка хос бир гурур намоён эди.

Бу икки зот ҳам бизникида менимча биринчи бор бўлишлари эди. Улар шу кун сандалда алламаҳалгача суҳбатлашиб ўтиришди, эртасига наҳорликдан сўнг жўнаб кетишди. Мен, уларга хизмат қилиб турсам-да, ёнларида ўтира олмаганим учун, ажиб суҳбатларини тинглай олмаганман.

— Сўфизода ўткир ҳажвчи шоир, бир вақт ҳазил қилиб менинг ҳажвчилигимни ҳам ҳажв қилган¹. У жаҳонгашта, кўп тилларни билади ва сўзлаша олади; форс тилларида ҳам шеърлар ёзади. Бир вақтлар у Афғонистонда вазир муовини ҳам бўлган, — дердилар Қодирий баъзан Сўфизода тўғрисида сўз борганда.

Шоир Уйғун: «Абдулла акам камтар, салобатли, жасоратли, тўғри сўз, ўз фикрини дадил айта олувчи, ёшларни жуда ҳурмат қилувчи, ёш ёзувчилар билан ўз тажрибаларини ўртоқлашувчи эдилар» деганидек, Қодирий ҳақиқатан зиёли кишиларни, айниқса ўз халқидан ўқиб етишаётган ёшларни кўриб жуда қувонар, уларни ниҳоятда ҳурмат қилар эдилар. «Фалончи ўнинчи синфни тамомлаган, дорилфунунни битирган» деган сўзларни у киши шу қадар фахргурур билан айтардиларки, гўё ўқишни биров эмас ўзлари таҳсил қилгандай... Бу албатта кўпчилик халқимизнинг саводсиз бўлганидан ниҳоятда куйинганликлари ва эндиликда эса уларга маърифат эшиклари кенг очилганлигидан ўзларида йўқ қувонганликлари аломати бўлса керак.

Шунингдек Қодирий Ойбек билан ҳам ифтихорланардилар. «Ойбек Ленинградда ўқиган, САГУни тамомлаган, қобилиятли, покиза олим. У ёш бўла туриб дорилфунунда дарс беради, бунинг устига шоир ҳам», дердилар ҳавасланиб.

Қодирий Ойбеклар уйида бир неча бор меҳмон бўлганликларини айтардилар. «Ойбекнинг рафиқаси Зарифа Саидвосирова ҳам кимёгар олима, дорилфунунда дарс беради, дорилфунун талабаларига кимё дарслиги китобини ёзган. Лекин, у, «мен олимаман» деб сира кибрланмайди, ўзини камтар тутади, эрини ҳурмат қилади» дердилар Қодирий.

¹ Мен бу шеърни излаб топа олмадим. (Ҳ. Қ.)

Дарҳақиқат Ойбекнинг ифтихорга сазовор кимсалиги ҳаммага аён. У, Қодирий айтганларидек, адабиётда фақат — шоиргина бўлиб қолмади. Кейинчалик атоқли ўзбек совет романчиси даражасига ҳам кўтарилдики, бу ҳақиқат ҳам кўз ўнгимизда.

Бир вақт (вафотидан бирор йил бурун) мен муносабати келиб, Ойбекнинг уйига бордим. Бу галги учрашув дастлабки учрашувдан ўттиз икки йил сўнг эди. Разм қўйиб ўтириб ёзувчининг сиймосида шундай тафовут сездим; энди, ёзувчининг сумбатдек қомати хийла чўккан, этлари қочиб, гўё суяклари йўғонлашгандай кўринар эди. Момиқдек чиройли юзларига ажинлар тушган, бир-ярим оқ ора-лаб мажнунона ўсган сочи устига қўндирилган чуст дўпписи энди унга ярашмагандек эди. Кўз қарашлари, хатти-ҳаракатлари янада оҳисталашиб, салобат кашф этган эди. Кечирган асабий хасталиги асорати бўлса керак, унинг сўзларида ҳам тутилиб сўзлаш ҳолати сезилар эди.

Сўхбатлашиб ўтириб, Қодирийни эсладик... Ойбек Қодирий билан кўп мулоқатда бўлиб, табиатини бирмунча яхши билар эди. Сўз уриниб, Ойбек: «Абдулла акам ўз сўз-ли эдилар...» деб кулди.

— Бизда ёмон одат бор — бу келишувчилик, ҳақиқатдан юз ўгириб, сен менга тегма — мен сенга... Қўшнинг кўр бўлса кўзингни қис, мақолига амал қилиш... Ахир, биз, оқши — оқ, қорани — қора демасак, ҳар мақомга йўрғаласак, ҳазрати Инсонлигимиз қаерда қолади!.. Агар бир безори бир бечорага жабр қилаётган бўлса, наҳотки, «ҳой» демай, «менга тегмаса бўлди-да» деб, ўтиб кетавериш ёки бир шахс кўзинга бақрайиб туриб ёлгон сўзлаётган бўлса, «сеники тўғри» дейиш ва ёки сукут қилиш керак, — дердилар, Қодирий...

Ойбек, балки, Қодирийнинг шунингдек хислатларини назарда тутиб «ўз сўзли» дедими?..

* * *

Ойбек, Қодирий ҳақида «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» номли бир китобча¹ ва «Адабиёт, тарих, замонавийлик» сарлавҳали бир мақола² (мақола катта, фақат унинг бир қисми Қодирийга бағишланган) ёзган. Бу икки асариди

¹ Китобча ЎзССР Фанлар Комитети нашриётида 1935 йилда чоп қилинган.

² Бу мақола 1966 йилда «Дружба народов» журналнинг август сониди ва «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1 октябръ сониди босилган.

Ойбек Қодирийнинг ижодини ва қисман ҳаётини, шахсини текширади, баён қилади. Ўттиз йил оралатиб ёзилган бу икки асарни ўқиб муқояса қилинса ёзувчи (Ойбек)нинг Қодирий асарлари хусусидаги мулоҳазалари ва умуман адабий, назарий қарашлари нақадар чуқурлашганини, кенг доирага кўтарилганини яққол кўриш мумкин.

* * *

Дадамнинг кичик насрий асарларини йиғиш, тўплаш, нашр этиш муносабати билан менга хийла архив — кутубхоналарда бўлишга, йигирманчи, ўттизинчи йиллар ўзбек матбуотини эринмай кўздан кечиришга, у кишининг деярли ҳамма майда асарлари билан танишиб чиқишга тўғри келди.

Бу кўҳна матбуотни синчиқлаб ўрганилганда, дадамнинг кўпгина мақолаларида Садриддин Айний тилга олиб ўтилганлиги кўрилади. Масалан, бир мақолада «Айний, «Бухоро жаллодлари»ни ёзди, дейилса, иккинчисида «Айний матбуотда кам кўриняпти» деб ўпка, ўртоқлик ҳазили қилинади, ҳоказо...

Шунингдек, Айний домла ҳам «Одина» асарида:

Кеча-кундуз ишлаган
Нон дебон тош тишлаган
Охир исён бошлаган,
Мардикорлар қулмиди?
Е эгаси улмиди.

деган шеърни ёзиб, шеър тагига «Шу тўрт банд шеър Абдулла Қодирий (Жулқунбой)нинг «Меҳробдан чаён» отли романининг «Қирқ қизлар» бобида «Назми тахаллуси билан ёзилган шеърига шакл жиҳатдан ўхшатмадир (А.)» деб илова бериб ўтади¹.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг Самарқанддаги собиқ мухбири пенсионер Салим Каримов бир учрашувда шундай деган эди:

«Айний домла билан мен яқин эдим. Уйларига баъзан бориб суҳбатлашиб турардим. Домла Қодирийни кўп тилга олар, «Жулқунбой «Одина»ни кўриб яхши маслаҳатлар берган эди» деб ёдлар эдилар...»

— «Одина»ни ёзиб, Жулқунбойга топширдим, — деган экан Айний ҳикоя қилиб Салим Каримовга, — у, ўқиб: «Асарингиз яхши, домла, бироқ, озгина ўт бериш керак², ўқишли бўлади» деб маслаҳат берди.

¹ Садриддин Айний асарлари, 4-том, 67-бет, Тошкент бадиий адабиёт нашриёти, 1965 йил.

² Яъни асарга муҳаббат аралаштириш керак, демоқчи. (Х. Қ.)

Бу келтирмалардан демоқчиманки, Қодирий — Айнийлар ўртасидаги таниш-билишлик, ўзаро ижодий қизиқиш, ҳамкорлик муносабатлари хийла эскидан, инқилоб авваларидан бошлангандек кўринади...

* * *

Дадамнинг яна бир ҳамкасб дўстлари Ғулом Зафарий эди. У йўғон, баланд гавдали, чўзиқ, чўтир юзли, қиш кезларида узун олача қавиқ тўн кийиб юрувчи, ҳоксор — очиқ табиатли, мулойим кулиб сўзловчи, Қодирийдан беш-ўн ёш катта киши эди. Ғулом Зафарий асли қўқонлик, Тошкентга қачон кўчиб келгани менга номаълум. Унинг Эшонгузар маҳалламизда боғча ҳовлиси бўлиб, бизга ҳаммаҳалла, дадамга ҳам улфат — гапхўр эди.

Ғулом Зафарийнинг онаси (биз уни «Қўқонлик оyi» деб атар эдик) эса Жосият бибим билан тенгдош, ўртоқ, бордикелдилари қуюқ эди. «Қўқонлик оyi» ҳам жуда мулойим, хушмуомала, ширин суҳбат, Қўқон ҳаётини, хонлар замонини яхши билувчи, уни бизга ҳикоя қилиб ўтирувчи аёл эди.

Ғулом Зафарий ўзбек театри асосчиларидан бири эди. У «Ҳалима», «Чин Темир ботир», «Эрк болалари», «Мақтанчоқ киши» ва шунингдек кўпгина катта-кичик саҳна асарларини яратган ва шу билан бирга унинг «Инқилоб», «Ер юзи», «Билим ўчоғи», «Гўзал ёзғичлар», «Маориф» журналларида адабий ходим бўлиб ишлаганини, адабиёт тарихига, театр санъатига оид анчагина мақолалар ёзганини ва 1925—1926 йилларда «Учқун» мактабида дарс берганини эс-эс хотирлайман. Сўнгги пайтларда у (бу киши Ватан уруши йилларида вафот этди) Тошкент тарих музейида илмий ходим бўлиб ишлар эди.

Ғулом Зафарийнинг айниқса «Ҳалима» драмаси йигирманчи ва ўттизинчи йиллар бошида саҳнадан тушмай шуҳрат қозонган, томошабинларни ўзига мафтун этган асар эди. Бу асар ўз жозибаси, ғояси билан бутун бир ўзбек бўғинига таъсир кўрсатган, десам балки муболаға бўлмас¹... Қоди-

¹ «Ҳалима» драмасининг қисқа мазмуни: Ҳалима исмли бир ёш қиз камбағал қосибнинг ўғли — Неъмат билан севишади. Қари бир бой эса катта қалин эвазига Ҳалимани зўрлаб хотинликка олмоқчи бўлади. Неъмат ишқ жудолигидан хасталаниб ётади. Бойга сотилган табиб Неъматни даволамоқчи бўлиб заҳарлаб ўлдиради. Бу хабарни эшитган Ҳалима эса никоҳ кечаси ўзини осиб ўлдиради. Бу драматизм саҳнада жуда ҳалжонли ашула ва музыка билан берилади. Саҳна иккига бўлинган, бир қисмида карнай-сурнай, Ҳалиманинг никоҳи бўлмақда, иккинчи қисмида эса Неъмат заҳарланиб жон бермоқда, бечора ота-она йиғлаб, аза тутмоқда...

рийнинг 1923 йилда «Туркистон» газетасида босилган «Тилак» номли хангома мақолаларидан қуйидаги парчани кўчирамиз:

«Биз, кўндан-кўн муҳаррир, адиб ва шоирларга муҳтожмиз. Шунинг учун бу йўлда ибтидоий мактаб битирмаган талантили муҳаррир ва адиблар, саводи чиқмаган шоирлар «майдони матбуотимиз»га қадам ранжида қилгай, эдилар! Ҳозирги шоир ва адибларимиздан: Фитратга инсоф, Элбекка илҳом, Чўлпонга жипшилиқ, Ҳозирга тўзим, Санжарга ялқовлик, Ҳожи Мўйинга Самарқандда чиққан янги «сирлар», Ғулом Зафарийга «Ҳалима»нинг кайфидан ҳушёрлик, Садриддин Айнийга «Бухоро жаллодлари», Абдурахмон Саъдийга домланиқ учун Умар ғазали билан Яссавий, Шаҳид Эсонга «Шарқ ҳақиқати»дан бўшаб «Туркистон» газетасига атак-чечак, Мирмуҳсинга партиядан узилмайдиган ғоя, Ашурали Зоҳирийга имло жанжалига ҳафсала, Усмонхонга 19 идорадан хизмат (токи чопачопа оёғидан йиқилсин), энг охирида Кабир Бакирга Пиён бозордаги бутка ўрнига муҳташам магазин тилаймиз...»

Ғулом Зафарий баъзан-баъзан бизникига меҳмон бўлиб келарди-да, дадам билан адабий-илмий мунозаралар, турмуш урinishларидан суҳбатлар қуриб, узоқ ўтириб қайтар эди. Бу суҳбатлар мароқли, беозор, ҳузурбахш, гўзал бўлар эди.

1932 йил бўлса керак, қиш кезлари эди Ғулом Зафарий бир кун бизникига меҳмон бўлиб келди-да, дадам билан сандалда сўзлашиб ўтиришди. Мен чой қуйиб суҳбатларга қулоқ солдим:

— Яқинда Самарқандга бориб эдим, — деди Ғулом Зафарий. — Кўриб ўтай, деб Айний домланикига кирдим. Домла уйда экан, хурсанд қабул қилди. Чой-нон, дегандай анча гаплашиб ўтирдик, домланинг қизи лаганда ош олиб чиқди, тўмдан сўнг хўшлашиб чиқдим... Кейин Фитратнинг уйда бўлдим. Сўзлашиб ўтириб, гап урниб, Фитратга «Айнийникида бўлдим, суҳбатлашдик, ош дамлаб кузатди», дедим. Фитрат лоқайд бош чайқаб: «Ёлгон айтасан, у ош дамлаб меҳмон кутмайдир», деди. «Нега?» дедим. «Мен уникида бўлганман, синаганман» деди. Мени ёлгончи қилди, хафа бўлдим...

Дадам қулиб, Зафарий ҳикоясини тинглаб ўтирдилар.

— Фитратнинг Айний домла тўғрисидаги фикри нотўғри, — дедилар дадам ниҳоят ва Айний билан бўлган ўз мулоқатларини сўзлаб кетдилар. — Ўтган йил иш билан Самарқандга бориб Шокир Сулаймоннинг уйда қўндим (бу вақтлар Шокир Сулаймон УзГУда адабиётдан дарс берган —

Ҳ. Қ.) ва бир кун газета идорасидан чиқиб кела туриб Айний домла билан тасодиф келиб қолдим. Ҳол-аҳвол сўрашдик. Домла мени шу кун кечқурун ўз уйига меҳмонга таклиф қилди. Мен ваъда бердим. Кечқурун озгина дам олгач, Шокир билан меҳмонга бордик.

Айний бизни шу қадар яхши кутдики, асти қўйверасиз. Бундай қуюқ зиёфатни мен кам кўрганман. Қазии-қартаю, қирқ йиллик винолар... Домланинг ўзи ҳам жуда очилиб, сўзлаб ўтирди. Зиёфат охирлаб, домла бизни кузатаркан, босмадан янги чиққан «Дохунда» романидан бир-бир китоб устига ёзиб тақдим этди¹... Домланинг бу қадар тўқин зиёфатидан завқланган Шокир кўчага чиққач ёқасини ушлади... Бунда мен демоқчиманки, Айний домла ёқтирган кишига дастурхонини аямайди.

Ғулом Зафарий кетгач, мен қизиқиб дадамдан сўрадим:
— Ада, нечун Айний сизни бунчалик ҳурматлади?

Дадам жилмайиб, ҳазиломуз мақтанчоқлик билан дедилар:

— Чунки биз романчиликда устозмиз-да...

1935 йилнинг қиш чиқиши, ерда онда-сонда қор бор, ёмғир-эрувгарчилик эди. Бир кун кечки пайт Садриддин Айний, Шокир Сулаймон ва Ғулом Зафарийлар бизникига меҳмон бўлиб кетишди².

Айний кенг елка, йўғон, барваста гавдали, тўла юзли, оқ оралаган соқол-муртли, бошида қулоқчин, сирма пахталик устидан чакмонга ўхшаш узун кулранг тўн кийган, оёғида кўн этик эди. У киши йўғон овозда сўзлар эди. Шокир Сулаймон дуркун қоматли, европача кийинган, соч қўйиб кўзойнак таққан, дадамдан ёшроқ киши эди (мен унинг биргина «Қотил» номли катта ҳикоясини ўқиганман).

Айний домла кафшандозда ечиниб уйга кираркан, мен у кишининг этигини тортишга кўмаклашдим. Домла исмимни сўраб раҳмат айтди ва дадамга деди:

— Мулла Абдулла дейман, жойларингиз жуда қизиқ, паст-баланд?

¹ С. Айнийнинг бу биринчи нашр этилган романи алҳол менга сақланади. У 1931 йили араб алифбесига тожик тилида босилган. Китоб устига сиёҳ қалам билан араб ҳарфида шу сўзлар ёзилган: «ўртоқ Абдулла Қодирийга, ёзувчи томонидан арзимас ёдгорлик. 18 июль, 1931. Самарқанд, Айний».

² Шу кунларда «Ҳамза» театрининг ўн беш йиллик юбилейи бўлган, шу муносабат билан Айний ва Шокир Сулаймонлар (юбилейни табриклагани) Самарқанддан келишган ва юбилейдан сўнра бизга ташриф буюришган эди.

Дадам кулиб негадир жавоб қилмадилар. Бу сўздан мен Айнийнинг бизникага биринчи бор келишини англадим. Савдалга ўтиришди.

Айний домла шу кун жуда хушчақчақ суҳбатлашиб ўтирди. Уларнинг бу суҳбатидан қулоғимга шу ўринлари чалинган эди (чамаси бу суҳбат Ҳамза номли театр юбилейи таассуротидан келиб чиқди). Инқилобдан олдинги йилларда бўлса керак, дўши бозордаги «Турон» театрида Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Падаркуш»¹ пьесасини сахнага қўйишмоқчи бўлади. Бироқ, артистлар йўқ, айниқса аёллар роли мушкул... Эрақак артистларнинг борлари ҳам пьесадаги қовоқхоначи пирсиён ва бузуқ хотин ролларида чиқишга унамайдилар. «Пирсиён бўлмайман», «Бузуқ хотинга муқаллидлик қилмайман» деб, тайсаллайдилар... Ниҳоят, вўрлаб аллақайси бир чойфурушни пирсиён ролида ва яна кимнидир (эрақак кишини) бузуқ хотин ролида чиқардилар... Пирсиён ролида чиққан чойфуруш бечора эса, кейин, ўла ўлгунча «пирсиён» лақаби билан аталиб кетади...

Айний домла яна шу кун Бухоро хотираларидан қайси бир ҳолвачи танишининг саргузаштини сўзлаб ҳаммани кулдириб ўтирди. Домланинг одатларидан бири шу эканки, у киши тўлқинланиб, ҳаяжонланиб сўзлаган чоғида қўллари кўп ҳаракатлантирар экан...

Зиёфат чоғи таом олдидан мен дастпўй ва обдаста олиб кириб меҳмонларнинг қўлига сув қуя бошладим. Айний домла қўл ювиб мендан сўради:

— Қаерда ўқийсиз, мулла Ҳабибулло?

— Медрабфакда.

У киши сўзимга тушунмагандай дадамга қаради ва изоҳ олиб менга деди:

— Ҳа, ҳа, доктор бўлмоқчиман денг, боракалло,— домла дадамга қаради,— ўғлингизни ҳам ўз соҳангизга тортмасиз-да, мулла Абдулла?

Қодирий кулимсираб, ўйланиб жавоб қилдилар:

— Олдин доктор бўлиб олсин-чи, домла... Бизнинг соҳа, биласиз, махсус билим талаб этмайди... Истеъдод, интилиш бўлса бас... Кейин, қўйинг, бизники сержанжал...

---

¹ «Падаркуш» пьесасининг мазмуни шундай: Бир қари бойнинг ўқимаган ўғли қиморбоз, безориларга қўшилиб доим қовоқхона-фоҳишахоналарда маишат қилиб кун ўтказади. Кунларнинг бирида у безори шериклари билан тунда келиб отасининг пул сандиғини болта билан бузиб очади ва пулларни олиб турганда отаси билиб қолиб ўғлига ташланади. Уғли эса отасини болта билан чоғиб қочади ва сўнг полиция томонидан қўлга олинади.

«СУЗИ ҲЗИМИЗНИКИ». «УҚИШ-УРГАНИШ». ҚОДИРИЙ ҚОЗОН
ШАҲРИДА

1935 йилнинг бошларида Қодирий «Шубҳа» ҳикоясини ёздилар. Ҳикоя катта, бирор жузъдан ортиқ, ғояси колхоз қурилиши зараркуналларига қарши кураш... Воқеа колхозда кечади: колхоз хўжалик мудирини Зухуровнинг уйига шаҳардан эски коммунист дўсти — Тўйчибоев меҳмон бўлиб чиқади. У Зухуровникида бир неча кун дам олади, қўрғон ташқарисиди ҳовуз лабиди ётиб китоб ўқийди, чўмилади... ва ўзининг ўтқир идроки, фавқулодда жасорати билан колхоз зараркунандачиларини фoш қилишда ёрдам беради.

Мен бу асарни ўқисам, негидир ҳамиша Камолхон домла-нининг Қонқусдаги дала-қўрғонини, катта ҳовуз лабидидаги су-пани, дадамнинг унда китоб ўқиб ётганларини ва ҳовузда чўмилганларини эслайман. Ҳикоя воқеалари гўё ўша ҳовуз лабиди ва кенг далада кечгандай туюлади.

Бир вақт Абдулла Қаҳҳор, уйида бўлганимда, ҳикоя қилган эди:

— 1935 йилда мен «Шўро адабиёти» журналинда масъул котиб бўлиб ишлар эдим. Бир кун Абдулла акам журналга ҳикояни бостириш учун келтирдилар. Ўқидик. Ҳикоя яхши ёзилган эди. Бироқ унинг номи бизга унча ёпишиб тушмади. Номини ўзгартириш кераклигини у кишига айтишга эса истиҳола қилар, журъатланолмас эдик. Охир, кимдир, эътирозимизни мулоҳаза тариқасиди айтди. Фикримиз маъқул тушиб, ҳикояга «Шубҳа» деб ном қўйдилар...¹

* * *

Қодирийнинг аввалда театр ишларига қизиққани, саҳна асарлари ёзиб фаол қатнашгани маълум. 1934—1935 йилларга келиб Қодирий бу фаолиятни яна тиклагандай бўладилар, Ҳамза театрида адабий ҳамкорлик қила бошлайдилар. Шу йиллар миёнасида у киши «Ҳамза портфелида» номли бир пьеса ёза бошлаганлари эдимда. Бу асар энди уч-тўрт қоғоз ёзилган бўлиб, мен уни сандал устидан олиб ўқиган эдим.

Пьесада иштирок қилувчилар кўп эмас, беш-олти шахс бўлиб улардан бирининг исми, лақабини Кал эди. Асарнинг хотирамда эс-эс қолган мазмунидан Калнинг мугомбир, айёр, тадбиркор, кулдирувчи бир шахс эканлиги сезилар эди. Менимча, бу асар қандайдир комедия ёки фoжиавий бўлиши керак эди.

¹ Бу ҳикоя 1935 йилда Ўздавнашр тарафидан алоҳида китобча ётиб босилган.

1935 йилнинг қишида Қодирий Гоголнинг «Уйланиш» асарини таржима қилдилар ва таржима ўша йили Ҳамза номли театр саҳнасида ўйналди. Бу тўғрида газеталарда «Уйланиш»нинг саҳнага қўйилажаги, ўйналгани ва таржиманинг яхши чиққани тўғрисида кўплаб эълон ва мақола-лар босилди.

Ҳамза театрида режиссёр бўлиб ишлаган Шариф Қаюмов ҳикоя қилган эди:

— Абдулла ака таржима қилган «Уйланиш» пьесаси менинг биринчи режиссёрлик ишимдир. Абдулла акам таржимани битириб келтирдилар. Чўлпон (ўша чоғларда бизда адабий консультант эди), театр директори Зиё Саидий ва кўпчилик артистлар таржимани муҳокама қилишга тўпландик. Абдулла акам камтар эдилар. Асарни ўқишга таклиф қиларканлар, «унча-мунча таржимада кечган камчилик хатоларни йўлакай бамаслаҳат тузатиб борамиз-да» деб қўйдилар. Биз таржимани «ўзингиз ўқинг» дедик. У киши бош чайқаб «йўқ, сизлар ўқингиз, артистсизлар, оҳангини ўрнига қўясизлар», дедилар... Асарни мен ўқидим...

— Таржима жонли чиққан эди,— деб хотирани давом эттиради, муҳокамада қатнашган ва ролда иштирок қилган, ҳозир ҳам Ҳамза театрининг кекса артисти Жўра Тожиев — ўқиш бошдан-оёқ кулги билан кечди. Албатта «Уйланиш» ўткир асар, аммо таржимаси ҳам маҳорат билан қилинган, аслидаги кулги қўзғатувчи ҳар бир сўзга ўзимиздан худди ўхшаш иборалар қидириб топилган эди. Масалан: «Русларда шундай исмлар борки, эшитган замонинг наузанбилло ўқиб ёқангни ушлайсан, атрофинга тупурасан... Дунёда шундай махлуқлар борки, чоти айри-ю, боши юмалоқ, одамларга ҳазил-мазах, эски маҳси, эски увода, шода бут, қотма, хода ютган ҳаромзода, мошовахўр, чулчит!» каби иборалар хотирамда ҳамон сақланиб қолган. Бу кулги ибораларнинг бир қиммати шундаки, ўқимишли олимга ҳам, беданавоз чананига ҳам бирдек мос тушади. Шунинг учун шу икки табақа ҳам театримизнинг қайта-қайта томошабинлари бўлган эди. Охунбобов ҳам томошамизга тез-тез келиб турар эди. У «Уйланиш»ни икки-уч бор келиб кўрган ва бир гал шу сўзни айтган эди: «Кийини русларники-ку, сўзи ўзимизники...»

— Таржимада баъзи шахсларнинг исм-фамилияси ҳам таржима қилинган эди. Масалан: Кавшқайтараров (Жевакин), Гилдиракбосганов (Подколёсников), Қуймоқов (Ячников),— деб хотирлайди, театрнинг кекса суфлёри Тиллахўжа Исматхўжаев.— Гоголь албатта бу исмларни кулги учун атайлаб танлаб олган. Бинобарин, Абдулла ака ҳам

кулдириш учун юқоридаги каби баъзи исмларни ўзбекчага айнан таржима қилган эдилар. Бироқ исмлар таржима қилинмаслигини ҳисобга олиб, ўзича қолдирилди. (Аmmo асар ўша чоқларда, Андижон театрида исмлари ҳам таржима қилинган ҳолда ўйналди.)

Ўша йили ёзда дадам Фаргона, Андижон, Наманган томонларга сафар қилиб, бирор ой юриб қайтдилар. Бу сафарлардан мақсад мазкур шаҳар, қишлоқ, колхозлар билан танишиб, бирор асар яратиш ва ёзмоқчи бўлган «Амир Умархоннинг канизи» романига маълумот тўплаш эди.

Қодирий бу сафар натижасида, шу йил «Ғирвонли Маллабой ака» номли катта бир очерк ёздилар. Очерк Наманган яқинидаги Ғирвон қишлоқли, ўша вақтларда (1930 йиллар) нахтачиликда зўр муваффақиятларга эришиб донг чиқарган Маллабой Боқибоев ҳаётига, фаолиятига бағишланди. (Бу очерк 1936 йилда «Шиндондорлар» альманахида босилиб чиқди.)

* * *

Дадам қўлимда бирор китоб кўрсалар, «Қани?» деб олиб кўрар, ёқса «дуруст» дегандай бош ираб, қайтариб берар, ҳатто китобни илгари ўқиганлари учун ундан баъзи қизиқ эпизодларни кулиб айтиб ҳам берар эдилар. Ёқмаса ёвқараш қилиб, «шап» этиб олдимга ташлар эдилар...

— Бизда адабиёт¹ ҳали жуда оз, ўқишга арзирлиси қўл билан санарли. Сен рус, форс, турк, араб тилларини ўрган. Шунда битмас адабиёт газинасига кирсан. Сендек чоғимда мен рус адабиётидан анча асар ўқиб чиққан эдим,— дердилар у киши.

Баъзан бирор китобни кўтариб келардилар. Мен олиб кўрардим. Орадан бир-икки кун ўтгач, ҳалиги китобни ўқимоқчи бўлиб сўрар эдим.

— Йўқ, эгасига қайтариб бердим,— дердилар.

— Нега, ўқимадингизми?— сўрардим.

— Ўқиб битирдим,— дердилар.

Қодирий таржима ишлари билан кам шуғулланардилар. Шундай бўлса ҳам бу ишдан ўзларини ажратиб қўймаган, оз-оздан бўлса-да (севганларидан бўлса керак, чунки таржимон, менимча, ўзи севмаган бадий асарни таржима қилмас), рус ва Европа ёзувчиларининг баъзи асарларини завқланиб таржима қилиб қўярдилар.

¹ Қодирий бунда, албатта, реалистик адабиётимизни кўзда тутадилар.

Масалан, у «Уйланиш»дан сўнг, 1936 йилнинг бошла-рида Чеховнинг «Буқаламун»¹ ҳикоясини таржима қиладилар-да, ҳикоя босилиб чиққач, «ўқиш-ўрганиш (майда ҳикоялар ёзганда сўзни қандай тежаш керак)»² деган бир илмий мақола ёзиб, «Буқаламун» ҳикоясига чуқур таҳлил ҳам берадилар.

«Майда ҳикоялар устаси Чехов,— деб ёздилар Қодирий мақола муқаддимасида,— сўз тўғрисига келганда ҳаддан ташқари хасис, ортиқча сўзлар сарф қилиш у ёқда турсин, керакликларидан ҳам мумкин қадар юлишга ҳаракат қилади. Ўзи айтади: «Майда ҳикоялар ёзганда сўзни ортиқча исроф қилгандан кўра керакликларини ҳам мумкин қадар озроқ ишлатиш керак». Унинг ҳикояларида сўз исрофгарчилигига сабаб бўладиган ортиқча деталлар ҳам бўлмайди. У бутун деталларни ўзи айтган асосда ишлатади. «Биринчи кўринишда милтиқ бўлса, шу милтиқ учинчи ёки тўртинчи кўринишда албатта отилиши керак, йўқса милтиқ тўғрисида сўзлашнинг ҳожати йўқдир». Унинг «Буқаламун» ҳикояси ҳам бошқа кўп ҳикояларидай гоёт сиқик, қуюқ ёзилгандир. Унинг сўзга хасислиги ўқувчига малол келмайди. Яъни, айтмоқчи бўлган фикрнинг тушунилишини оғирлаштиришмайди. «Буқаламун»да воқеа йилнинг қайси фаслида бўлаётгани айтилмайди, аммо бундаги сўзлардан фаслни аниқлаш мумкин. (Албатта бу сўзлар йилнинг фаслини билдириш учунгина келтирилмайди — А. Қ.) «Пальтомни еч-чи, Елдириш... Кун жуда исиб кетди... Ёмғир ёгса ҳам ажаб эмас...»

«Чехов услубидаги айрим хусусиятни сезган Л. Толстой бундай деган эди,— лейдилар Қодирий мақола охирида,— «Чеховнинг импрессионистларга ўхшаган ўзига хос формаси бор... Яқиндан қарасак, худди ҳар бир тўғри келган ва бир-бирига алоқаси бўлмаган бўёқларни фарқ қилмасдан ишлатганга ўхшайди, аммо узоқроқдан қарасанг, бу бўёқлардан ажойиб бир манзара вужудга келганини кўрасан». Толстойнинг бу сўзи Чеховнинг ўз сўзига жуда мос келади. У дейди: «Табиятни тасвир қилишда майда бўлақлар олин ва буларга шундай тартиб бериш керакки, ўқиб кўзингни юмганингда кўз олдингга бир манзара келсин». «Буқаламун» ҳикоясининг бирон сўзини чиқариб ташлаш ёки бирон сўзни қўпиш мумкин бўлмаганлиги, сўзга нақадар диққат қилганлигини кўрсатади».

¹ Бу таржима 1936 йилда «Совет адабиёти» журнаlining 3-сонида босилган.

² Бу мақола ўша йили ўша журналнинг 4-сонида босилган.

Бу келтирмалардан Қодирийнинг рус адабиётини нақадар кўп ўқиганлари, чуқур билганлари, унинг классиклари-га бўлган зўр муҳаббатлари, улардан ўз тажрибаларида фойдаланганлари кўриниб туради. У киши Чеховни ҳикоячиликнинг отаси деб билсалар, Лев Толстойни романчиликнинг пири деб билар ва уларни зўр ҳурмат билан тилга олар эдилар.

Раҳмат Мажидий ҳикоя қилади:

«— Абдулла ака иккимиз, бир кунги, Карл Маркс кўчасида суҳбатлашиб борардик. У киши деди: «Тушимда Лев Толстойни кўрибман. У билан «Ҳожимурод» асари тўғрисида суҳбатлашдим... Мен ҳам «Ҳожимурод»га ўхшаш бирор асар ёзсаммикин, деб турибман...» Абдулла аканинг ёзмоқчи бўлган «Намоз ўғри» асари балки шу эмасмикин?...» (Бу асар тўғрисида сўнграқда сўз бўлур — Ҳ. Қ.)

Дадам Лев Толстойни тушда кўрганларини бир оилавий ўтиришда бизга ҳам ҳикоя қилган эдилар:

«Лев Толстой тушимда: «Сен катта бир боғ обод қил, иккита сигир боқ, сутини ичиб, ёз... Бир ойда бир жузь асар ёсанг бас», деди.

* * *

1936 йилнинг июль ойида Жосият бибим вафот этадилар. (Мен бибим вафоти чоқларида Арашон курортида даволанар эдим.) Дадам эса бир-икки кун дафн маросимини ўтказиб, Ўзбекистон Ёзувчилар союзидан вакил бўлиб, Қозон шаҳрига, Татаристон ёзувчиларининг қурултойига қатнашгани кетадилар. У киши мен курортдан келгач, бирор ҳафтадан сўнг Қозондан қайтдилар.

Қозон сафарида дадам билан ҳамроҳ бўлган Зиннат Фатхуллин ҳикоя қилади:

— Қозонга Абдулла акам, Зиё Саид, Шокир Сулаймон, Фафур Ғулом ва яна бир неча ёзувчилар биргалашиб бордик. Татаристон ёзувчилари бизни кутиб олишди. Қурултой икки кун давом қилди. Сўнг бизни Татаристон Марказий Ижроия Комитети ҳузурига зиёфатга чақирдилар ва хоҳлаганларни Татаристон бўйлаб саёҳат этишга, танишишга таклиф қилдилар.

Фафур Ғулом ва яна кўп ёзувчилар, вақтлари зиқлигиданми, узоқ турмай жўнаб кетдилар. Мен, Абдулла ака, Шокир Сулаймон яна бир оз муддатга қолдик.

Абдулла аканинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларини, «Қалвак маҳзум...», «Тошпўлат тажанг...» каби ҳажвий асарларини ўқимаган татар зиёлиси, китобхони камдан-кам экан. Шунинг учун Абдулла акани унда

айниқса ҳурмат қилишар, «Абдулла обий» деб, қариялар маҳаллама-маҳалла зиёфатга чақирар эдилар.

Абдулла ака Волга бўйидаги Верхний Слон (Татаристон Ёзувчилар союзининг боғи) да бир неча кун дам олдилар, ёзувчилар билан улфатлашдилар, кейин татар овулларини айланиб танишишга хоҳиш билдирдилар.

Ёзувчилар союзи махсус извош ажратди: ўзи Бухоро мадрасаларида ўқиган, ўзбек тилини яхши билувчи, Татар Академик театри кутубхонасида мудирлик қилувчи қарироқ бир кишини (исмини унутганман) кучер қилиб тайинлади ва ҳозир Татаристон Ёзувчилар союзининг раиси таниқли романчи Иброй Ғозини Абдулла акага ҳамроҳ қилиб, татар овуллари бўйлаб саёҳатга жўнатди.

Абдулла ака татар овулларини ўн беш кундан кўпроқ айланиб қайтдилар ва саёҳатдан олган таассуротларини Ёзувчилар союзи йиғилишида бирор соат сўзлаб бердилар. Ёдимда, у киши қўлларидаги ёзув дафтарларига қараб-қараб овуллардаги ободонлик, колхоз, совхоз, қурилишлари, ўзига хос табиат гўзаллиги, ёшлар, қарилар билан бўлган баъзи суҳбатлар, овулларда ишлатиладиган кўп сўз-ибораларнинг икки (ўзбек-татар) тилда ҳам муштараклиги тўғрисида фикр-мулоҳазаларини сўзлаб берган ва «Татар деҳқонлари билан суҳбатлашдим, бир-биримизни бемалол англашдик», деган эдилар.

Абдулла ака унда Қавий Нажмий, Шариф Камол, Фатхулла Бурнаш, Тўфон Тулумбайский, Иброй Ғози, Тинчурин каби ўша даврнинг кўзга кўринган ёзувчи, шоирлари билан яқиндан танишдилар, дўстлашдилар¹. Ёдимда, бир гал ўтиришда Қавий Нажмий Абдулла акага деди:

— Абдулла обий, прозада бизга устозсиз, сизга ташаккуримиз зўр...

— Ёзувчилик ҳунари шундай, ҳамма бир-биридан ўрғанади,— деди Абдулла ака.— Сизлар мени устоз билсангиз, менинг ҳам сизларнинг улуг ёзувчиларингиздан ўрганган жойларим бор...

Қодирий Қозондан қайтгач, «Қачида икки ҳафта», «Татар овулида» каби (сўйнгиси босилмай қолган) сафар таассуротларини эдилар.

ХАСТАЛИК. БУҚУР ҲИКОЯСИ

1936 йилнинг кеч кузасидан дадам хасталаниб қолдилар. Бошларида чинқон каби яралар, қўл-оёқларида сувланувчи

¹ Қодирий қайтишда, шу ёзувчиларнинг баъзиларидан бўлса керак, автограф ёзиб тақдим этилган бир неча татарча китоблар келтирган эдилар (Х. Қ.).

тошмалар пайдо бўлиб, ўқтин-ўқтин қичир, беҳузурлик берар эди. Доктор-табибларнинг дори-дармони ва буюрган парҳезларидан (дадам гўштли таом, қази-қаргаларни жуда севар, бу таомларни ейиш у кишига тақиқланган эди) чандон наф кўрилмас эди. Касаллик баъзан зўрайар, баъзан тузалгандай бўлар, зўрайган чоқларда кўчага ҳам чиқолмас, ёзув-чизувга ҳам қаролмас, ҳолсизланиб сандал четида ёлғиз ётар эдилар.

Баъзан ёлғизлик таъсир қиларди, шекилли, у киши мени чақириб ёнларига ўтказар, ундан -бундан суҳбатлашар, «Кўчаларда нима гап, қаерларга бординг, чойхонага чиқдингми, кимларни кўрддинг, нималарни сўзлашдинг, қандай китоблар ўқиясан?» деб суриштирар ва баъзан ўқиган китобларим тўғрисида сўз юритиб, ўз фикр-мулоҳазаларини айтар эдилар.

Бир гал орамингда шундай суҳбат бўлган эди: ўша кунларда мен инглиз ёзувчиси Даниэль Дефонинг «Робинзон Крузо» номли саргузашт асарини тожик тилида ўқиган эдим. Маълумки, асарда Робинзон исмли ёш бир инглиз сайёҳи Атлас океанида жанубий Америка соҳилларида сузиб юриб, бир кечаси қаттиқ тўфонга учрайди ва кемалари қандайдир помаълум бир орол қирғоғига зарб билан урилиб қаттиқ шикастланади ва кема ичига шиддат билан сув кира бошлайди. Тун қоронғисида даҳшатли тўфон ва кема ичи сувга тўла бошлашидан саросимага тушган йўловчилар ва кема ходимлари жон сақлаш учун ўзларини сувга ташлайдилар ва қирғоққа томон суза бошлайдилар. Бироқ булардан фақат Робинзонгина қирғоққа сузиб етиб, омон қолади. Қолганлари гарқ бўлиб кетадилар. Робинзон чиққан қирғоқ ҳали инсон қадами етмаган кичик орол эди. Эрталаб у туриб кўрса, тўфон босилиб денгиз тинчланган, кема эса қирғоқдан бирмунча сув ўртасида ерга санчилган ҳолда қўқ-қайиб турар эди. Робинзон, «Кема чўкмабди, кеча шошиб ўзимизни сувга ташламаганимизда ҳаммамиз омон қоларканмиз», деб афсус қилади ва сол ясаб кемадаги буюм, асбоб, озиқ-овқатларни қирғоққа ташиб, кимсасиз оролда қарийб ўттиз йил ёлғиз ҳаёт кечиради...

Асар мароқли ёзилган. Мен бу саргузаштни ўқиб чиққанлигимни дадамга айтиб, ачиниб дедим:

— Робинзон айтганидек, кемадагилар шошиб ўзларини сувга ташламай, кема қирғоғига чиқиб турганларида-ку, ҳаммалари омон қоларди. Кема чўкмас эди...

Дадам кулдилар:

— Ёзувчи ҳаммани омон қолдиришни ва кемани чўктиришни истамаган-да...

Мен у кишининг муддаоларига тушунмай, дедим:

— Нега?

— Ёзувчи кемадаги одамларни ҳалок қилиб, фақат Робинзонни тирик қолдирмоқчи, уни кимсасиз оролда ўттиз йиллаб ёлғиз ҳаёт кечиртирмоқчи бўлган... Унинг бундан кутган мақсади бор, албатта...

— Қандай мақсад?

— Ғарб сиёсатчилари, ижтимоиётчилари орасида «жамоатсиз ҳаёт кечириш мумкинми — мумкин эмасми?» деган қарама-қарши ғоялар юради. Ёзувчи бир жиҳатдан китобхонга қизиқ саргузашт ҳикоя қилса, иккинчи ёқдан «жамоатсиз ҳаёт кечириш мумкин», деган ғояни исботламоқчи бўлади...

Мен, Дефонинг бу асарини анчайин бир саргузашт, кечмиш воқеа деб ўйлаб эдим. У кишининг сўзидан сўнг асар замирига яширилган сиёсий-ижтимоий мазмунга бир қадар тушуниб етдим. Ўйланиб яна аста сўрадим:

— Демак, исбот қилинишича, жамоатсиз ҳаёт кечириш мумкин экан-да?

Дадам ётган кўйи сандал устидан папирос олиб тутатдилар. Яралари қичий бошлади шекилли, қўллари билан босиб-босиб қўйдилар.

— Дефо ўз асарида гарчи инсон жамоатсиз ҳаёт кечириши мумкин деган ғояни исботламоқчидек бўлса ҳам, бироқ у буни исботлай олмаган. Масалан, мана, ўқидинг, Робинзон қарийб ўттиз йил оролда ёлғиз яшади. Хўш, у қандай восита ва манбаларга суяниб яшади? У шикастланган кемадан бир неча милтиқ, анча вақтга етадиган ўқ-дори болта, арра, курак каби асбоблар, деҳқончилик қилиш учун доғуруғлар, озиқ-овқат ва яна ҳаёт учун керакли кўп нарсабуюмлар олиб ўтди. (ёзувчи шунинг учун кемани чўктирмаган эди...) ва шулар ёрдамида узоқ йил жамиятдан ажралган ҳолда ёлғиз яшади, инсон каби ҳаёт кечирди. Милтиқлар ёрдамида ов қилиб қорин тўйғизди, одамхўрлар билан олишиб голиб чиқди, курак билан ер қазиб бугдой экти, болта билан дарахт кесиб турар жой қурди, қайиқ ясади ва ҳатто шу қурооллар ёрдамида кимсасиз оролдан кутулиб ватанига қайтишга муваффақ бўлди. Ёлғизлик жонга теккандан бўлса керак, Жумабой сингари ваҳший одамларни ром қилиб, бирга яшади, тарбиялади. Агар бу қурооллар, Жумабой каби ҳамроҳлар бўлмаганда эди, у аллақачон ҳалок бўлган ёки ваҳшийга айланган бўлар эди... Хўш, унинг жонига ора кирган бу қуроолларни ким яратган? Албатта инсоният, жамият. У даъвосини исбот қила олмаган...

Мен асарнинг бу тариха таҳлил этилишини биринчи бор шунда англаганман.

Дардам ўша йили (1936—1937 йил қиш кезлари) бир оз тўзалангач, динга қарши бир ҳикоялар мажмуасини русчадан таржима қилдилар.

Ёдимда, у киши мажмуани таржима қиларканлар, завқланганларидан бўлса керак, бир кеч, оилавий ўтиришда «Николо Маҳдум иштони» номли ҳажвий бир ҳикоядан атайлаб бир парчани олиб чиқиб ҳаммамизга ўқиб берган эдилар. Бу ўқилган парчадан хотиримда тахминан шулар қолган:

Николо Маҳдум номли сўзамол, тадбиркор, алдоқчи бир мулла (поп) ўз содда қавмларига минбардан туриб қайсидир бир авлиёнинг «кароматлари» ва у авлиё билан ўзининг мулоқоти тўғрисида узун ваъз қилади ва сўзининг исботи учун «ана ўша авлиёнинг куйиб кўмир бўлган табаррук қанотларини мен сизларга ҳозир кўрсатаман», дейди. Николо Маҳдум олдидаги чамадончасини очиб қўйган қанотни ваъз тингловчиларга кўрсатмоқчи бўлади. Тингловчилар эса шундай азиз нарсани кўриш шарафига ноил бўлганларидан ниҳоят қувониб, маҳлиё бўлиб қараб турадилар. Бироқ ажаб! Николо Маҳдум чамадонни очиб кўрса куйган қанот йўқ, ўрнида эски бир йиртиқ иштон ётар эди (буни Николо Маҳдумнинг ҳазилмандлари жўрттага алмаштириб қўйишган бўлади), Никола Маҳдум бирдан шошиб қолади. У ахир анқайиб турган содда халққа куйган қанот кўрсатмоқчи эди-да. Аммо у дарҳол чамадонни ёпиб, сўзни усталик билан иккинчи бир авлиёнинг кароматлари ва мулоқоти хусусига буриб юборади ва сўзлаб-сўзлаб, тингловчиларнинг бошини айлантириб, «Иккинчи авлиёнинг табаррук иштони»ни чамадондан олиб ҳаммага кўрсатади... Унинг бу муғомбирона найрангидан ҳазилмандлар бир чеккада завқланиб кулиб турадилар...¹

Мен бу лавҳадан Қодирий бирор яхши асар ўқиб завқлансалар, ўз ҳисларини дарҳол биров билан ўртоқлашишни истаб қолишларини айтмоқчиман. У киши узун қиш кечалари баъзан бизга эски шарқ китобларидан «Маликаи Гулчехра», «Шайх санъон», «Шаҳри бежон», «Қаҳрамон қотил» каби ҳикояларини ўқиб берардилар ва ҳикояларнинг

¹ Афсуски, Қодирийнинг бу таржима мажмуалари тўлиқ босилмай қолди. Фақат унинг бир қисми 1941 йили «Ўзбекистон нафис адабиёт давлат нашриёти» томонидан «Коллектив таржимаси» имзоси билан босилиб чиқди. Қодирий ўзлари бу таржималари ҳақида шундай иккита хат-ҳужжат қолдирганлар (бу ҳужжатлар «Навоий» адабиёт музейида сақланади).

оригинал ҳаётий, ихчам, уста ёзилганлигидан завқлиқар-
дилар.

I. РҶЙХАТ

«Динга қарши адабий мажмуага қилиб берган таржима тарим
рўйхати (араб ҳарфида ёзилган — Ҳ. Қ.).

1. «Чонилла маҳдум» (новелла) — Бокаччо асари.
2. «Жирало маҳдум» (новелла) — Мозучио асари.
3. «Никола маҳдум иштони» (новелла) — Мозучио асари.
4. «Роҳиба» (парча) — Дени Дидро асари.
5. «Саодатли Августиннинг азиз дуоиси» — Альфонс Доде асари.
6. «Дабдаба ва тиланчилик» (хотира) — Марк Твен асари.
7. «Муқаддас инквизация» (хотира) — Марк Твен асари.
8. «Роҳиблар ғаройиботи» (хотира) — Марк Твен асари.
9. «Патр Амарининг жинойти» (новелла) — Эса де Керуш асари.
10. «Лурд» (парча) — Эмиль Золя асари.
11. «Рома» (парча) — Эмиль Золя асари.
12. «Эвиргард авлиёнинг каромати» (парча) — Эмиль Золя асари.
13. «Ўртоқ» (ҳикоя) — Виктор Маргрет асари.
14. «Нахитивка» (ҳикоя) — Гусев Оренбургский асари.

2. «ВАКОЛАТ»

Динга қарши адабий мажмуага қилиб берган 14-қисм таржимам
учун Ўзнашрдан оладиган таржима ҳақимни олиш ваколатини
Ҳабибулла Абдулла ўғлига топшираман.

ИМЗО. . . . . (Абдулло Қодирий).

(Қодирий ўзлари хаста бўлганлари учун бу лотин ҳарфида
ёзилган ваколатни менга топширган эдилар — Ҳ. Қ.)

1937 йил баҳори, дадам ҳамон хаста эдилар. У кишини
кимлардир, «бизни менсимайди, ўзини четда тутайди, союз
ишларига аралашмайди», деган мазмунда газетада бир-икки
бор танқид қилиб чиқинди. У киши танқидларга қарши
Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига — Акмал
Икромов номига «қўпдан бери хастаман, ҳолимдан хабар
олиш ўрнига ҳақсиз танқид қиладилар», деган мазмунда
бир хат йўлладилар.

Хатдан сўнг Ёзувчилар союзидан ҳол сўрагани кетма-
кет келишлар, моддий ёрдам кўрсатишлар бошланди. Лит-
фонд мудирини бир гал Тошкент Медицина институтидан
тери-таносил касалликлари профессори Картамишевни чор-
лаб келди. Профессор дадамни кўриб, бир-икки ҳафта (тек-
шириш учун) ўз касалхонасига ётишни таклиф қилди. У
киши таклифга ижоб этиб, ТошМИ тери-таносил клиника-
сига ётдилар.

Профессор дадамнинг хасталигини тахминан сулланув-
чи экзема деб аниқлади. Айтишларича, бу касаллик кўпин-

ча асабга боғлиқ бўлиб, у кишига тинчлик, ижодий иш билан вақтинча шуғулланмасликни, кўпроқ дам олишни маслаҳат берилади ва тегишли дори-дармонлар қилина бошлайди. Бирор ҳафта ётиб озгина тузала бошлагач, дадам «қолмиш даволарни уйда қиламан», деб қайтиб келдилар ва ижодий ишларга ортиқча қарамай ёзи билан боғ ишларига овора бўлиб юрдилар.

Шу йил бошларида дадам Ўзбекфильм студиясидан Чеховнинг «Олчазорда» асари асосида ишланган картина сўзларини ўзбекчага таржима қилиб беришни шартлашиб олган эдилар. Ман қилышларига қарамай у киши баъзан-баъзан шу таржима билан ҳам шуғулландилар. Бироқ, барибир таржима тугалланмай, ярим-ёрти бўлиб қолди.

Август ойи келди. Иштихон топшириб Тошкент Медицина институтига кирдим. Биринчи сентябрдан ўқишлар бошланиб кетди. Бироқ ыкки ои ўқир-ўқимас яна бел оғрини касалим зўрайиб кетди. Баъзи докторларнинг маслаҳати билан машҳур рус профессори (хирург) Войно-Ясеницкий қабулига кирдим. Войно-Ясеницкий жуда қариб қолган, салобатли киши эди. Мени текшириб кўриб, «эртага даданг билан кел», деб буюрди. Эртасига дадам билан қабулга бордик. У, мени ташқарига чиқариб, дадамга: «Ўғлингизни касали оғир, унда умуртқа суяк сили хасталиги бор. Агар олди олинмаса букур бўлиб қолиши мумкин. Давоси фақат тахтакач (гипс) да камида олти ой ётиш...» дебди.

Профессор маслаҳати бўйинча ўқишдан яна бир йилга касаллик отпускани олиб, ноябрь ойларидан гипс тахтакача ётдим. Тахтакачада ётиш албатта оғир эди. Ўриндан турмай, ўтирмай, ёнбошламай фақат осмонга қараб олти ой ётиш... Аммо бунга мажбур эдим.

Дадам уйимизнинг биринчи қаватида турар, мен иккинчи қаватида ётар эдим. У киши тез-тез чиқиб мендан хабар олар, зерикмасин деб турли бадий, тарихий, илмий китоблар келтириб берар, ёнимда суҳбатлашиб ўтирар эдилар. Шу суҳбатларнинг бирида у киши менга, далда бериш учун бўлса керак, шундай бир воқеий ҳикояни сўзлаб берган эдилар (чамаси у киши бу ҳикояни эски тиббий китоблардан менга даво излаб ўқиган бўлсалар керак):

Еш букур бир подшоҳ бўлар экан. У ўзининг ҳукмдор подшоҳ бўла туриб букур бўлишидан ҳаминша ғамгин юрар экан. Бир куни у «дунё»га шундай эълон тарқатади: «Кимда-ким букримни тузатса, хазинамнинг ярмини унга ҳадя қиламан...». Шунда Муҳаммад Зикриё исмли машҳур бир ҳаким узоқ мамлакатдан келиб, подшоҳни тахтакачага ётқизиб турли нодир дори-дармонлар билан муолажа қила бош-

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	4
----------------------	---

I БОБ

Ун икки болани ерга қўйиб	5
Мақтабда	10
Қодирий приказчик	14
Биринчи қадам	16
Ижодий ўсиш	17
Инқилоб йилларида	21
Эски шаҳарда ишчилар конференцияси	28
«Лениндан руҳ олиб...»	29
«Фельетонлар қироли»	33
«Жулқунбой касал...»	39
Калвак Маҳзум...	39
Топшўлат тажанг...	44
Москвада	48
«Жулқунбой» тўғрисида	48

II БОБ

«Момақалдироқдек кириб келди...», «Қалами туғма эди...»	54
«Ўтган кунлар»	62
Сиз қий эмассиз-ку?	65
Шаҳар ҳовлимиз. Қодирий ижодхонада	68
Хордиқ чоғларида	72
Богда	76
Чорсу бозорида	86
Ухшаб кетади	95
«Ўтган кунлар» китобхонлар қўлида	99
«Ўтган кунлар» ҳам «Ўтган кунлар» танқиди устида баъзи изоҳлар»	106
Хатлар, нашрлар, таржималар	113
Бўлаш-бўлаш. Шифо истаб	118

III БОБ

«Меҳробдан чаён»	122
Образлар қаёқдан олинди?	129
Туш	134
Роман босилиб чиққандан сўнг	137
Саёҳат	142
Шийпон	145
Қодирий ширкат аъзоси	147

IV БОБ

Янги асар тараддуди. Қонқусга қимизхўрликка . . . . .
Алексей Толстой — меҳмонимиз . . . . .
«Обид кетмен» . . . . .
Охунбобоев билан учрашув . . . . .
Максим Горький хузурида . . . . .
Сўфизода, Ойбек, Садриддин Айний . . . . .
«Сўзи ўзимизники». «Уқини-ўрганиш». Қодирий Қозон шаҳрида
Хасталик. Букур ҳикояси . . . . .

V БОБ

«Амир Умархоннинг қаниси»* . . . . .
«Намоз ўғри»* . . . . .

©Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988 й.

Хабидулла Кадыри

ОБ ОТЦЕ

Воспоминания

Редактор Э. Усмонов

Рассом А. Ли

Расмлар редактори А. Қива

Техн. редактор В. Барсукова

Корректор Д. Зоҳидова

ИБ № 2067

Босмахонага берилди 23.12.82. Босишга рухсат этилди 5.03.83. Р18346
Формати 84×108¹/₂. Босмахона қорози № 2. Оддий янги гарнитура. Юқори
босма. Шартли босма п. 13,65+0,24 дкл. Шартли кр.-оттиск 12,23. Нашр.
12,99+0,2 вкл. Тиражи 60 000. Заказ № 19. Баҳоси 96 т.
Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий
кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат Комитети Тошкент «Мағбуот» полиграфия заводида чикариш бирлашмаси, 2-босма кўчаси, Янгийул ш., Самарқанд кўчаси, 44.